

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 3 (21)

2010

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 3 (21)

Частина II

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2010

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор

Члени редакційної колегії:

- П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України
С. Я. Єрмоленко, доктор філологічних наук, професор
А. С. Зеленько, доктор філологічних наук, професор
В. М. Мокієнко, доктор філологічних наук, професор (Німеччина)
Л. М. Синельникова, доктор філологічних наук, професор
О. О. Тараненко, доктор філологічних наук, професор
В. Г. Фоменко, доктор філологічних наук, професор
Т. І. Должикова, кандидат філологічних наук, доцент
Т. П. Терновська, кандидат філологічних наук, доцент
В. В. Лєснова, кандидат філологічних наук, доцент (технічний редактор)
І. В. Мілева, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар)
І. О. Ніколаєнко, кандидат філологічних наук, доцент (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 29 жовтня 2010 р.)*

ЗМІСТ

Мовна особистість

1. **Гармаш Е. Н.** Флирт как коммуникативное событие и речевые жанры..... 5
2. **Жовніренко Я. Г.** До питання про дослідження проблеми мовної ситуації в лінгвістиці..... 10
3. **Зеленько А. С.** Макро- та мікроструктурний аспекти вивчення значення в мові під кутом зору еволюції лінгвістичних парадигм (на матеріалі україністики та русистики)..... 15
4. **Минаева Э. В.** Гендерные стереотипы: pro et contra..... 23
5. **Нікітіна А. В.** Комунікативна особистість словесника в педагогічному дискурсі..... 28
6. **Побережная О. Ю.** Специфика лингвокреативности гендерной языковой личности при интерпретативно-языковом перекодировании текста..... 35
7. **Синельникова Л. Н.** Дискурсивная личность как предмет и объект социолінгвістики..... 41
8. **Соболева И. А.** Медиажаргон: реалья, тренд или фантом?..... 53
9. **Сухопар В. Ф.** Проблема мовного вибору в контексті навчально-комунікативного простору..... 58
10. **Чикибаев А. Г., Габидуллина А. Р.** Коммуникативно-прагматические аспекты использования прецедентных феноменов в языковой игре студентов-филологов..... 68
11. **Шутова О. А.** Фактор адресата в поучающих речевых жанрах..... 76

Текст. Дискурс

12. **Венгринюк М. І.** Специфіка актуалізації внутрішнього адресата в прозовому тексті..... 81
13. **Гуйванюк Н. В.** Комунікативна модальність в уснорозмовному дискурсі..... 86
14. **Дорогович Н. О.** Алюзія як засіб творення експресивного підтексту (на матеріалі поезій Марка Боеслава і Яра Славутича)..... 94
15. **Дубинець З. О.** Функції евфемізмів у газетному тексті..... 99
16. **Іванишин Н. Я.** Риси драми як типу тексту..... 105
17. **Кикоть В. М.** Дистантний повтор як засіб творення та перекладу поетичного підтексту..... 112
18. **Кравченко М. В.** Стилістичні функції експресивно забарвленої лексики в художніх творах для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття..... 120
19. **Курило Л. М.** Перипетії навколо роману Олесея Гончара „Собор” у його щоденниках та епістолах..... 126
20. **Лисиченко Т. Ю.** Текстотворча функція метафори в поезії Максима Рильського..... 131
21. **Малиновська А. В.** Лексико-семантичне поле „Праця” в поезії А. Малишка..... 137
22. **Миронова Т. А.** Скобки как сигнал диалогичности в публицистическом тексте..... 148
23. **Назар Р. М.** Емоційність і експресія в текстах публіцистичного стилю..... 156

24.	Найрулін А. О. Запозичення як засіб інтелектуалізації епістолярію М. М. Коцюбинського (лінгвокультурологічний аспект).....	163
25.	Пономарёва Т. А. Современный поэт как языковая личность (о некоторых особенностях идиостиля И. Иртеньева).....	171
26.	Приходченко К. І. Модус ономастичних назв у творах І. Я. Франка як авторська креація.....	176
27.	Прокопович Л. С. Власні назви в мовнопросторовому образі України (на матеріалі української поезії другої половини ХХ ст.).....	184
28.	Скиба І. Г. Особливості фіксації омонімів у словниках Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка.....	190
29.	Фоміна С. Б. Вербалізація концепту <i>ПРОСТІР</i> у фантастичних дискурсах кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя.....	195
30.	Шаповалова И. В. Воплощение языковой личности поэта в лирическом тексте (на примере интертекстуальных переключек лирики М. Волошина и И. Сельвинского).....	200
31.	Шульга Т. А. Мажорний колорит пісенної мовотворчості А. Демиденка.....	208
32.	Яковлєва В. Б. Енциклопедизм як риса творчої манери О. Ільченка (на матеріалі дендронімів роману „Козацькому роду нема переводу”).....	212
33.	Ясинецька О. А. Лінгвостилістика та переклад українською мовою англомовних неологізмів концепту <i>ПРОСТІР</i>	220
	<i>Семантика лексичних і фразеологічних одиниць</i>	
34.	Колесникова Л. Л. Міфологічні витоки символічної одиниці „дерево”.....	228
35.	Сотова Т. М. Фразеологізми на позначення заможності в оповіданнях Івана Франка.....	233
36.	Тараненко О. Г. Дослідження емотивних сем у структурі концепту „мудрість” (на матеріалі українських паремій).....	238
37.	Торчинський М. М. Етимологічні особливості власних назв.....	243
	<i>Граматика</i>	
38.	Дьячок Н. В., Ермоленко Ю. А. К вопросу о синкретизме некоторых отаббревиатурных производных.....	251
39.	Калько М. І. Видові кореляції із <i>no</i> -перфективами крізь призму комплексної аспектуальної діагностики.....	256
40.	Путіліна О. Л. Особливості вияву глибинного об’єкта в українському складному реченні (у зіставленні з англійським).....	265
41.	Пославська Н. М. Квантитативні модифікації дієслів деструкції.....	271
42.	Семенюк О. А. Семантичні ознаки предикатів емоційного стану.....	279
43.	Шатілова О. С. Типи спонукальних висловлень в українських публіцистичних текстах початку ХХІ століття.....	287
	<i>Відомості про авторів</i>	296

МОВНА ОСОБИСТІТЬ

Е. Н. Гармаш (Горловка)

УДК 81'42

ФЛИРТ КАК КОММУНИКАТИВНОЕ СОБЫТИЕ И РЕЧЕВЫЕ ЖАНРЫ

Цель статьи – показать коммуникативно-прагматические особенности речевого жанра „флирт”.

В современной лингвистике понятие речевой жанр (далее РЖ) остается до конца не изученным, нет четкого представления о тексте и дискурсе и способах их оформления. Прежде чем перейти к рассмотрению коммуникативного события флирт, мы позволим себе сделать краткий обзор основных работ, посвященных речевым жанрам.

Первым к данной проблеме обратился М. Бахтин, который понимал под речевым жанром относительно устойчивое высказывание, выработанное определенной сферой использования языка и частично пересекающееся с литературными жанрами [Бахтин 1986: 428]. К РЖ М. Бахтин причисляет „однословные бытовые реплики и многотомный художественный роман” [Там же: 429]. Ученый классифицирует речевые жанры как первичные/простые и вторичные/сложные (идеологические), диалогические и монологические, или специализированные и конструктивные.

Одни лингвисты относят речевой жанр к явлениям речи, другие – к переходным явлениям между языком и речью. По В. Дементьеву, жанр – это единица такого высокого уровня, когда стираются границы между языковым и речевым. Жанры привносят в речь и коммуникацию системность, стандарт, способствуя развитию языка в „борьбе” с недостатками непрямой коммуникации, препятствующими эффективному обмену возможно более точными смыслами [Там же: 30].

Нельзя рассматривать РЖ без соотнесения его со смежными понятиями: текстемой и речевым актом (далее РА). Часто речевой жанр и текст отождествляются, хотя они разные: текст конкретен и индивидуален, а жанр представляет собой абстрактную схему, он „надындивидуален”, что сближает его с понятиями стиля и формы [Хализев 2001: 19 – 20].

У современных генологов текст и РЖ также не одно и то же. Е. Селиванова считает, что „установление соотношения текстемы, речевого акта и РЖ требует в первую очередь разграничения текста, инвариантом которого является текстема, и дискурса, инвариантом которого является речевой жанр, а элементарной единицей членения – речевой акт. При такой точке зрения РЖ являются классами коммуникативных событий, основываются на соответствующих текстовых клише, характеризуются определенными установками,

коммуникативными стратегиями” [Селіванова 2006: 357]. Лингвисты отмечают несомненное сходство между так называемыми первичными РЖ М. Бахтина и речевыми актами, так как речевые высказывания рассматриваются во взаимодействии между говорящим и слушающим. Однако, по мнению Т. Шмелевой, главное различие РЖ и РА состоит в том, что „теория речевых актов обращена к сфере действий, тогда как учение о речевом жанре – к сфере текстов, высказываний как результатов действий” [Шмелева 1997: 93]. Обращается внимание на размер РЖ и РА (А. Вежбицка, В. Дементьев, М. Федосюк, О. Сиротина): РЖ – единица более крупная, чем РА. Поэтому к элементарным, состоящим из одного предложения речевым высказываниям применяют термин речевой акт, а к комплексным, состоящим из нескольких высказываний, – речевой жанр. Основным отличием РЖ от РА М. Кожина считает диалогичность первого.

Сторонники лингвистического направления в генологии подразделяют РЖ на простые и сложные. Коммуникант сначала выбирает речевой жанр, в рамках которого собирается говорить, который дает ему некую схему, состоящую из РА и предписания относительно их последовательности.

РЖ в социопрагматическом направлении понимается как „вербальное оформление типичной ситуации социального взаимодействия” (К. Седов, В. Гольдин, В. Дементьев). По мнению Ф. Бацевича, РЖ рассматривается как прагматическая категория языкового кода, т. е. язык в процессе общения, формирования дискурса [Седов 2007: 124].

Речевой жанр – внутренняя форма речевого события (простого или сложного). Сложному речевому событию соответствует гипержанр; простому – речевой жанр (микрообряд, который представляет собой вербальное оформление взаимодействия партнеров коммуникации); субжанр – минимальная единица типологии жанров речи, соответствующая одному речевому действию, речевому акту [Там же: 126]. Существуют и гибридные формы, которые говорящим воспринимаются как нормальные, но находятся в межжанровом пространстве – жанроиды (к примеру, болтовня и разговор по душам).

Всю типологию РЖ в современной лингвистике можно свести к трем концепциям: 1) коммуникативно-речевой (интенциональной), ориентированной на признаки коммуникации, целеустановку; 2) функционально-стилистической; 3) социо-прагматической.

Первый подход мы наблюдаем в работах Н. Арутюновой, А. Вежбицкой, Т. Шмелевой, Т. Винокур, чья типология создана под влиянием ТРА и в основе которой лежит интенция говорящего. Такой подход не может быть единственным, так как не учитываются особенности сферы функционирования РЖ и типа дискурса.

Сторонники второй концепции выделяют РЖ в зависимости от функций языка (общение, сообщение, воздействие); от устной или письменной формы сообщения; от монологического или диалогического вида речи; от массового или индивидуального способа общения [Шмелева 1997: 88].

В социо-прагматической концепции исследуют институциональные и межличностные типы дискурса. Жанры речи являются способами их формализации. Классификация жанров речи проводится по следующим основаниям: 1) класс коммуникативных событий; 2) коммуникативная цель; 3) уровень прототипичности конкретного представителя того или иного жанра; 4) содержательные и структурные ограничения; общая интерпретация логической основы жанра; 5) роли членов дискурсивных сообществ в создании наименования жанра и жанровых номенклатур [Swales: 1990]. Последний подход, как нам представляется, в наибольшей степени отвечает объекту нашего исследования.

Флирт, который представляет собой процесс общения двух полов, соотносимый с сферой любовных переживаний, является одним из составляющих любовного дискурса.

Как речевой жанр флирт – это текстовое единство, которое может включать в себя такие субжанры, как шутка, ирония, комплимент и даже издевка. По мнению Г. Крейдлин, заигрыванием или флиртом называют начальный этап ухаживания, т. е. механизм завязывания отношений с представителем противоположного пола, а вот станет это чем-то большим или нет – это уже совсем отдельный вопрос. [Крейдлин 2005: 92]. Так, В. Дементьев характеризует флирт как жанр косвенный, не имеющий прямых средств осуществления и маркирования и тем самым оставляющий говорящему возможность сделать вид, что „ничего не было” [Дементьев 2007: 271 – 273]. Он отмечает, что вопрос о разновидностях и системе средств флирта нельзя изучить полностью без рассмотрения интенциональной природы данного РЖ, которая зависит от целей общения (как правило, флиртующий не ставит перед собой каких-то конкретных задач – это либо возможность познакомиться, либо привлечь внимание, доставить удовольствие себе и партнеру, блеснуть остроумием). В связи с этим можно выделить:

1. „Флирт ради самого флирта”. Цель – получить удовольствие от игрового общения, не имея в виду „что-то более”:

- *А не сходить ли нам поесть мороженое?*
- *О, я с детства люблю мороженое!*

2. Первый критерий весьма односторонен, так как многие ожидают получить нечто большее, чем приятное времяпрепровождение, – такое понимание флирта приводит к зарождению некой любовной игры:

- *Помоги мне закрыть дверь, похоже, замок сломался!*

– *С радостью, но тебе ведь вечером будет нужен тот, кто и открыть эту дверь поможет!*

Исходя из целей, которые ставят перед собой коммуниканты, В. Дементьев выделяет микроинтенции, присущие флирту:

1) сигнализирование объекту ухаживания ‘ты нравишься мне как лицо противоположного пола’. Следствием реализации данной интенции выступают обычно косвенные комплименты и предложения:

– *Моя мама – восхитительная женщина! И Вы удивительно с ней похожи! Почему Вы скучаете в такой теплый вечер одна?*

2) желание понравиться самому. Данная цель достигается косвенно, порой на поверхности грубость и нахальность, которые прячут бессознательное желание привлечь внимание:

– *И чего ты на меня смотришь постоянно? Уже дырку просверлила! И убери свою „дурацкую улыбку” с лица!*

3) „сохранение своего лица”, т. е. избежание возможных эмоциональных потерь при попытке вступить в коммуникативный акт:

Девочка мальчику:

– *Я тебя люблю.*

– *Ой, и я от себя без ума!*

4) „сохранение лица адресата”. Это риторическая задача: именно при неправильном риторическом воплощении данного РЖ очень легко обидеть человека, если при этом флирт примитивен [Дементьев 2007: 276 – 277]. Поэтому фразы как:

– *Эй, дэтка! Эй, красивая!* не допустимы.

Являясь своеобразной игрой, флирт обладает следующими чертами такого поведения: наличием правил, неожиданностью, театрализованностью действий, двусмысленностью происходящего, выигрышем, созданием напряженных моментов. Это хорошо просматривается в куртуазной литературе, когда рыцарь проходит любовные стадии от кандидата, до любовника.

Во флирте большая роль отведена невербальной коммуникации, ведь чтобы заполучить желаемое, для начала необходимо расставить сети. И. Гофман утверждает, что перед мужчиной женщина всегда находится в состоянии „презентации”. Посредством мимики, жестов и слов она создает вымышленный образ и лишь дома сбрасывает с себя маску [Гофман 2000: 77]. Паралингвистические средства во взаимосвязи с вербальной стороной создают основу флирта. В романе В. Аксенова „Московская сага” есть хороший тому пример: *Однажды, не замечая, её он заметил, как она, не замечая его, улыбнулась.*

Из всего выше изложенного мы можем сделать вывод, что флирт имеет регулирующую функцию, направленную на психическое состояние и взаимоотношения людей, проявление их художественных и интеллектуальных способностей; а также – эмоциональную (функцию), соотносимую с зоной эмоционального опыта личности. Флирт

принадлежит к РЖ, улучшающим межличностные отношения в косвенной форме, в нём присутствуют элементы фатической коммуникации, в процессе которой вербальные единицы могут быть заменены невербальными. Флирт – андрогидный речевой жанр, который составляет жанровое пространство любовного дискурса и может включать в себя такие субжанры, как шутка, комплимент.

Литература

Бахтин 1986 – Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М. : Худож. лит., 1986. – С. 428 – 472; **Гофман 2000** – Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М. : Канон-Пресс, 2000. – 304 с.; **Дементьев 2007** – Дементьев В. В. Флирт / В. В. Дементьев // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 269 – 283; **Крейдлин 2005** – Крейдлин Г. Е.. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации / Г. Е. Крейдлин. – М. : Яз. слав. культуры, 2005. – 224 с.; **Седов 2007** – Седов К. Ф. Психолингвистический аспект изучения речевых жанров / К. Ф. Седов // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 124 – 137; **Селіванова 2006** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінол. енцикл. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **Хализев 2001** – Хализев В. Е. Состав литературоведения и специфика его методологии / В. Е. Хализев // Наука о литературе в XX веке : история, методология, литературный прогресс. – М., 2001. – С. 7 – 30; **Шмелева 1997** – Шмелева Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанры речи. – Саратов : Колледж, 1997. – С. 88 – 98; **Swales 1990** – Swales J.M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings / J. M. Swales. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.

Гармаш О. М. Флірт як комунікативна подія та мовні жанри

У статті досліджено комунікативно-прагматичні особливості мовленнєвого жанру „флірт”. Розглянуто співвідношення понять „флірт” і „комунікативна подія”. Подано аналіз різних поглядів на вивчення мовленнєвих жанрів у генологічній літературі. Розмежовано мовленнєві акти та жанри. Перераховано основні інтенції учасників флірту, названо його субжанри.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, флірт, фатична комунікація, комунікативна подія.

Гармаш Е. Н. Флирт как коммуникативное событие и речевые жанры

В статье рассматриваются коммуникативно-прагматические особенности речевого жанра „флирт”. Показано соотношение понятий

„речевой жанр” и „коммуникативное событие”. Дан анализ разных подходов к изучению речевых жанров в генетической литературе. Разграничены речевые акты и речевые жанры. Перечислены основные интенции участников флирта, названы его субжанры.

Ключевые слова: речевой жанр, флирт, фатическая коммуникация, коммуникативное событие.

Garmash O. N. Flirtation as communicative event and speech genre

In article are considered communicative-pragmatic features of speech genre „flirtation”; is showed the correlation of such concepts as „flirtation” and communicative „event”; are differentiated speech genre and speech act; are called the main intentions of flirtation and subgenres.

Key words: vocal genre, flirtation, fatic speech, communicative event.

Я. Г. Жовніренко (Слов'янськ)

УДК 81'27-112

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В ЛІНГВІСТИЦІ

Уперше термін *мовна ситуація* чи *лінгвістична ситуація* почали використовувати в працях зарубіжних лінгвістів 30-х років ХХ ст., які вивчали мови Африки та Азії (С. Doke, С. Lopez, D. Westerman).

Більш активно проблема мовних ситуацій стала активно досліджувати в 60 – 70-х роках в радянському та зарубіжному мовознавстві. У зарубіжній лінгвістиці з'явилися роботи Р. Белла, У. Стюарта, Ч. Фергюсона, Дж. Гамперца, А. Мартіне, Дж. Фішмана, Е. Хаугена, Д. Хаймса; у радянській науці – В. Авроріна, І. Білодіда, А. Базієва, В. Виноградова, М. Гухман, А. Дьякова, Г. Зографа, Ю. Дешерієва, Л. Нікольського, В. Чернишова, А. Швейцера, Д. Шмельова, В. Ярцевої.

Завдяки публікаціям А. Швейцера почалося освоєння праць американських соціолінгвістів. За визначенням Ч. Фергюсона, „мовна ситуація (linguistic situation) ... належить до спільної конфігурації використання мови в цей час у цьому місці й містить такі дані, як: скільки та які мови використовують у цьому ареалі, скільки людей ними розмовляють, та за яких обставин, яких думок та установок щодо цих мов дотримуються члени цього колективу” [Швейцер 1978: 131]. Ч. Фергюсон спробував експлікувати поняття мовної ситуації та інтерпретувати в термінах функціональних типів мов. Учений розробив роздільну класифікацію мов, у якій розрізняв основну мову (maj), неосновну (min) та мову спеціального призначення (spec). [Там само: 136].

Далі А. Швейцер проаналізував запропоновані У. Стюартом чотири атрибути мов, які впливають на соціальні установки, наявні щодо них: історична зумовленість, стандартизація, життєздатність, гомогенність. На основі цих ознак американським лінгвістом було виділено кілька типів мов: стандартна, класична, місцева, креольська, піджин [Там само: 134].

А. Швейцер об'єднав запропоновані класифікації Ч. Фергюсона та У. Стюарта в єдину, названу схемою Стюарта-Фергюсона. Учений зазначав, що запропонована схема дозволяє лаконічно охарактеризувати мовну ситуацію за допомогою низки літерних та цифрових індексів. Недоліками схеми, за словами А. Швейцера, є те, що класифікація мала статичний характер і слабке уявлення про функціональну значущість мови та про функціональну дистрибуцію в суспільстві [Там само: 138].

Л. Нікольський є одним з перших лінгвістів, який здійснив спробу визначити поняття „мовна ситуація”. Розглядаючи основні теоретичні проблеми соціолінгвістики, як-от: принципи виділення мовних підсистем, двомовність, мовна політика, учений висловив припущення, що мовна ситуація в певних територіальних межах – це наслідок взаємодії представників різних етнічних та соціальних груп. По суті мовна диференціація є відображенням диференціації суспільства, яка „набуває форми функціонального розподілу мовних систем та підсистем на рівні всього суспільства і на індивідуальному рівні ” [Нікольський 1976: 81]. Автор звертає увагу на той факт, що мови, які обслуговують певну територію, можуть знаходитися в рівноправних відношеннях, тобто належати до одного функціонального типу. У нерівноправних відношеннях мови розділяють сферу комунікації, установлюючи принцип ієрархічності, і належать до різних функціональних стилів.

На основі досліджень мовної ситуації в країнах Азії та Африки В. Чернишов висловив припущення про нестабільність мовної ситуації: „Вона є динамічним співвідношенням складових її елементів, що змінюється в часі та просторі” [Чернышев 1970: 21]. Так само, як і А. Швейцер, учений зазначав про вплив і об'єктивних, і суб'єктивних чинників на формування мовної ситуації. До об'єктивних зараховано лінгвістичні, тобто лінгвістичний склад населення, культурно-історичні, демографічні, географічні, економічні, соціально-історичні. До суб'єктивних чинників належить усвідомлення мовним колективом окремоті своєї мови та політика держави щодо національно-мовних питань. Становлення та зміна мовної ситуації є складним переплетінням та взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників.

У межах сходознавчої лінгвістики здійснював дослідження проблеми мовної ситуації та мовного планування Н. Дворянков. Учений пропонував для регулювання мовного стану та проведення відповідної мовної політики враховувати низку важливих чинників: чисельність населення і ступінь його розселення, географічні умови країни чи

району, духовна культура колективу мовців, рівень розвитку національної культури та ступінь грамотності населення, чинники ідеологічного змісту. Лінгвіст також аналізував взаємодію колоніальних (деяких європейських) мов з місцевими національними чи племінною [Дворянков 1970: 13 – 21].

Зауваження з приводу тез доповідей Н. Дворянкова, Г. Зографа та Л. Нікольського в згаданому збірнику тут же висловив Л. Пейсиков. Науковець зазначив, що ці автори відмежовують вивчення мовної ситуації від вивчення історії розвитку національної літературної мови, діалектології та мовного існування. Дослідник пропонує визначити об'єкт дослідження, проблематику, методи розробки: „Треба розібратися у відомому трикутнику: „об'єкт – наука – метод” [Пейсиков 1970: 37].

Висвітлюючи проблеми мовної ситуації та взаємодії мов Н. Биховець, О. Гаркавець, І. Дерканбаєва розглядали залежність видів двомовності від соціально-економічного ладу суспільства. Учені наполягають на тому, що закономірності мовної взаємодії необхідно вивчати в конкретному соціально-історичному контексті: „Для кожної суспільно-економічної формації характерні особливі умови мовних контактів та взаємодій, свої форми існування мов, двомовності та багатомовності, а також їхні суспільні наслідки” [Биховець, Гаркавец, Дерканбаєва 1989: 3]. Аналізуючи роботи Ч. Фергюсона, дослідники відзначили, що особливу увагу приділено лише синхронному аналізу використання різноманітних кодів. Розуміння мовної ситуації А. Швейцером, на думку вчених, одержало серед радянських лінгвістів загальне визнання [Там само: 30].

На відміну від Ч. Фергюсона, Г. Нецименко особливого значення надавала й синхронному, і діахронному вивченню етнічних мовних ситуацій, що „дає змогу побачити етнічну мовну ситуацію в динаміці, з урахуванням специфіки мовленнєвої поведінки індивідуумів” [Нецименко 2003: 5].

Вельми докладний аналіз проблеми мовної ситуації належить Е. Туманян. Погоджуючись з А. Швейцером, дослідниця значно розширила це положення, включивши в соціально-комунікативну систему всі мови, що функціонують на певній території, незалежно від обсягу їхнього функціонування [Туманян 1981: 12]. В умовах диглосії та білінгвізму вчена сформулювала загальні принципи моделювання мовних ситуацій.

Соціолінгвіст Б. Тошович намагався розкрити зміст *мовної ситуації* через парадигми: нація – мова, республіка – мова, держава – мова, суспільно-історичні умови – мова, політика – мова. „Під соціолінгвістичною парадигмою ми розуміємо сукупність елементів, характерних для мовної ситуації в певному соціокультурному середовищі, відповідно сукупність чинників, що створюють мовну ситуацію на окремих територіях” [Тошович 1991: 102].

Для вивчення мовної ситуації найбільш важливим чинником Л. Масенко вважає ступень поширеності та оцінні характеристики. Дослідниця розділяє мовні ситуації на рівноважні й нерівноважні залежно від комунікативної потужності мови. „Комунікативна потужність мови визначається за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова” [Масенко 2004: 115].

Н. Мечковська наполягає на багатоаспектності явища *мовної ситуації*. Виходячи з цього, на її думку, навряд чи можливо визначити єдину та багатоозначову класифікацію всього розмаїття мовних ситуацій [Мечковская: 2000].

Проаналізувавши деякі праці вчених середини ХХ ст., ми бачимо, що мовна ситуація розглядалася як взаємовідношення функціонально-стратифікованих мовних утворень, що змінюються під впливом суспільства та мовної політики, але водночас мовна ситуація ототожнювалася з мовним станом, який передбачає фіксацію мовних явищ.

Література

Быховец 1989 – Быховец Н. Н. Языковые ситуации и взаимодействие языков / Н. Н. Быховец, А. Н. Гаркавец, И. Т. Дерканбаева и др. ; отв. ред. Ю. А. Жлуктенко. – Киев : Наук. думка, 1989. – 204 с.; **Дворянков 1970** – Дворянков Н. А. О двух аспектах изучения языковой ситуации / Н. Дворянков // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки : сб. ст. – М., 1970. – С. 13 – 21; **Масенко 2004** – Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2004; **Мечковская 2000** – Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика [Электронный ресурс] / Н. Б. Мечковская // Электронная библиотека Социологического факультета МГУ им. В. М. Ломоносова – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru>; **Нещименко 2003** – Нещименко Г. П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций / Галина Парфеньевна Нещименко. – М. : Наука, 2003. – 279 с.; **Никольский 1976** – Никольский Л. Б. Синхронная социолінгвістика. Теория и проблемы / Л. Б. Никольский. – М. : Наука, 1976. – 168 с.; **Пейсиков 1976** – Пейсиков Л. С. О постановке проблемы изучения языковой ситуации / Л. С. Пейсиков // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки : сб. ст. – М., 1970. – С. 36 – 38; **Тошович 1991** – Тошович Б. Сравнительная социолінгвістическая парадигма югославко-советской языковой ситуации / Б. Тошович // Функционирование языков в многонациональном обществе. – М. : Наука, 1991. – С. 102 – 130; **Туманян 1981** – Туманян Э. Г. Типология языковых ситуаций (комплексные модели оппозиций форм существования языка) / Э. Г. Туманян // Теоретические проблемы социальной лингвистики. –

М. : Наука, 1981. – С. 72 – 90; **Чернышев 1970** – Чернышев В. А. Факторы складывания и изменения языковой ситуации / В. А. Чернышев // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки : сб. ст. – М., 1970. – С. 19 – 31; **Швейцер 1976** – Швейцер А. Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1976. – 176 с.

Жовніренко Я. Г. До питання про дослідження проблеми мовної ситуації в лінгвістиці

У статті систематизовано матеріал з проблеми дослідження відомими мовознавцями ХХ – ХХІ ст. одного з ключових понять соціолінгвістики – мовної ситуації. Окреслено динаміку розвитку наукових пошуків. Розглянуто особливості підходів учених до вирішення питань, пов'язаних з мовними станами та ситуаціями.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовний стан, мовна ситуація, мовна політика, чинники впливу.

Жовниренко Я. Г. К вопросу о исследовании проблемы языковой ситуации в лингвистике

В статье систематизирован материал по проблеме исследования известными языковедами ХХ – ХХІ ст. одного из ключевых понятий социолингвистики – языковой ситуации. Отмечена динамика развития исследований. Рассмотрены особенности подхода ученых к решению проблем, связанных с языковыми ситуациями и состояниями.

Ключевые слова: социолингвистика, языковое состояние, языковая ситуация, языковая политика, факторы влияния.

Zhovnirenko Ya. G. On the issue of research of linguistic situation's problem in linguistics

The materials according to the problem of one of the basic objects of sociolinguistic – linguistic situation made by the Soviet period scientists are systematized. Dynamic of research development is determined. Features of scientists approach to the problems investigation according to linguistic situation and politics are analyzed.

Key words: sociolinguistic, linguistic situation, politics, influence factors.

А. С. Зеленько (Луганськ)

УДК 811.161.2.'37+81'1

**МАКРО- ТА МІКРОСТРУКТУРНИЙ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ
ЗНАЧЕННЯ В МОВІ ПІД КУТОМ ЗОРУ ЕВОЛЮЦІЇ
ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ**

(на матеріалі україністики та русистики)

(Продовження. Див. Лінгвістика : зб. наук. пр. – 2010. – № 2. – С. 6 – 14)

Останнім часом не лише за рубежом, але й у русистичі, а ще пізніше й в україністиці дослідження емотивного компонента мовного значення здійснювали за допомогою концептуального аналізу. Укотре відзначаємо, що, на жаль, більшість дослідників цей аналіз використовує поза розумінням його ролі й місця в когнітивній лінгвістиці. Нині все ж усвідомлюємо, що розвиток мовної системи супроводжується перерозподілом ментальних та емотивних мовних одиниць; причини перерозподілу компонентів мають стати предметом аналізу теоретиків мовознавства. Попереднє осмислення виконаних дисертацій під керівництвом автора розвідки дало підстави констатувати, що первинний текст жестової мови (а значною мірою й звукової) був переважно емотивним (можливо, доцільніше сказати, емоційним). Це показала динаміка зростання емотивності (кількості емотивних семем та кількості емотивних сем у семемах) емотивних концептів у повсякденно-побутовій словесній та художній моделях світу. Витлумачення мови як бінарного засобу матеріалізації свідомості автором реалізується в кількох книгах [Зеленько 2004, Зеленько 2005] та кількох десятках розвідок, опублікованих у матеріалах наукових форумів вишів України, зокрема Києва, Сімферополя, Івано-Франківська, Луганська, Херсона, Запоріжжя тощо. Термінологічно уся часткова проблематика об'єднується автором теоретичними засадами обґрунтованого ним синергетичного детермінізму, кваліфікованого як напрямку сучасної лінгвістичної парадигми – когнітивної лінгвістики. Оскільки постулати концепції в основному уже викладені в публікаціях, то в цій розвідці вони лише побіжно систематизуються й дещо уточнюються. Попереджаємо, що якісь елементи формованої автором розвідки теорії виявлені ним у його попередників, але деталізовані, поглиблені, уточнені під кутом зору його парадигми. Маємо в цілому визнати, що таку постановку проблеми робили фундаменталісти-учені, з якими асоціюється певна лінгвістична парадигма. Скажімо, у цьому випадку маємо назвати В. фон Гумбольдта, Ф. де Сосюра, М. Марра, Н. Хомського і т. д. Спробу збагатити цей ряд мовознавців зробила й нинішня російська дослідниця, познайомивши науковців з іменем П. Тейяра де Шардена [Зубкова 2005]. Зваживши на неї, відважився на утвердження фундаменталіста в цьому питанні й автор пропонованої розвідки. Це робить він у ряді розвідок спеціально та побіжно у вигляді зауважень з приводу окремих попередників та

сучасників. Так, щодо концепції З. Буддїй він мовно-мовленнєву діяльність витлумачує як окремий компонент і ланку всієї психічної діяльності людини, сформованої на етапі переходу від неандертальця до кроманьйонця анатомо-фізіологічною потенцією конкретно-образного мислення підсвідомості з домінантизацією асоціації за подібністю та превалюючої звукової мови у дихотомії жесто-мімічною формою спілкування [Зеленько 2008]. Звукову мову він кваліфікує як частку матеріалізованої нею і сформованої на основі її закономірностей взаємодії анатомо-фізіологічної істоти вказаного періоду та природного середовища.

Отже, підкреслюємо, що проблема становлення звукової мови в аспекті онтологічному надзвичайно складна й розв'язується не лише лінгвістикою. Допомагають мовознавцям філософи, психологи, семіотики, логіки. Внесок українських мовознавців у цю проблему невеликий. Порівняно небагато просувають автора цієї розвідки й раніше названі ним роботи з філософії та антропології. Нам часом видається, що оперування великим фактичним матеріалом російськими дослідниками свідомості не опирається на аксіоматичні постулати біології та психології. Адже зрозуміло, що на рівні анатомо-фізіологічному психічно процес пізнання, а значить формування родового поняття свідомості як двокомпонентної ментально-почуттєвої структури регулюється рецепторами прямо й безпосередньо чи непрямо й опосередковано. Виражається первинно він різними анатомо-фізіологічними й психічними реакціями, а вторинно – засобами мистецтва та жестово-мімічною й звуковою мовою. Лінгвіст-когнітивіст аналізує свідомість на основі її відтворення звуковою мовою, найперше підсистемами лексичної, фразеологічної та паремійної підсистем. Пізнавальний процес реалізують діахронічно у вигляді різних ланок, виділених на основі різного типу й різної міри абстрагування та узагальнення. У цьому випадку актуалізується не лише диференціація, до останнього часу асоційована з мисленням в аспекті формальної логіки та загальної психології самого процесу у вигляді кількісно та якісно змінюваних сукупностей універсальних закономірностей, але й диференціація пізнання за окремими сферами пізнаваного світу ієрархічно галузево формованою наукою (від природознавства через психологію до етики й естетики).

Отже, ґрунтовний ще один черговий підступ до визначення ролі мови у процесі пізнання виявлено З. Буддїй [Буддїй 2009], яка посилялася на всіх уже неодноразово цитованих її попередниками російських та американських мовознавців, котрі асоціюються з функціонуванням когнітивної лінгвістики. Але й вона не підійшла в цьому питанні навіть до того, що започаткував уже М. Кочерган [Кочерган 2003], а саме про необхідність розглядати під цим кутом зору не співвідношення мови й мислення, а мови й свідомості [Кочерган 2003 : 183 – 189]. Виявлене ж

аспірантами автора розвідки зростання емотивності (емотивного компонента) у мовних одиницях від лексеми через фразему до паремій указує на первинний емотивно-ментальний характер мовлення людини на її початковому етапі.

Мабуть, дослідницький арсенал мовознавця, як і категоріальний апарат, повинен бути структурований і категоризований навіть поза розрізненням лінгвістичних парадигм. Отже, почнемо з того, що зауважимо: не можна обходитися розрізненням загальнонаукових і специфічних галузевих методів. Тим більше, що диференціація їх умовна. Тут доречніше розрізняти численні аспекти (синхронічний, діахронічний, генетичний, структурний, функціональний, ареальний тощо) і власне методи. Науковий метод структурно має розчленовуватися на етапи: збору матеріалу, його осмислення, відтворення осмисленого. Кожен з етапів постає сукупністю прийомів. Зрозуміло, прийоми збору матеріалу дещо відмінні від прийомів осмислення, а прийоми осмислення відмінні від прийомів інтерпретації. Прийоми збору реалізуються синтетичним прийомом наукового спостереження або виділеними з нього формалізованими прийомами компонентного, трансформаційного тощо аналізів. Часом спостереження замінюється штучно облаштованим експериментом. Прийом витлумачується як сукупність технічних процедур. Процедури зі зміною лінгвістичних парадигм ускладнюються, бо одна справа підібрати текст з певної книги чи виписати контрольовані мовні явища, чи скласифікувати оформлені картки навіть за допомогою простих пристроїв і зовсім інше зробити це за допомогою комп'ютера.

Ми обстоюємо потребу свідомо розрізняти категоріальний апарат і дослідницький арсенал залежно від еволюції в мовознавстві лінгвістичних парадигм (класичного мовознавства, компаративізму, структуралізму, яфетидології, функціональної та когнітивної лінгвістик), адже структурно-семантичний аналіз лексем (семем) в аспекті їх предметного лексичного значення – це не комплексний аналіз співвідношення денотативного та конотативного компонентів не лише лексичного значення, але й значень фразем та паремій. Маємо зважити, що модифікується методика аналізу в різних представників однієї й тієї ж парадигми. Згадаймо про використовувані Ю. Апресяном семантичні множники чи примітиви А. Вежбицькою, константи Ю. Степанова, корпусули В. Широкова і т. д.

З цього приводу вважаємо за необхідне розтлумачити особливості методики дослідження обґрунтованого нами синергетичного детермінізму як напрямку когнітивної лінгвістики. Учений недвозначно констатує, що значення в мові по-різному в різних мовних одиницях (категорій) формується трикомпонентною свідомістю (мисленням, почуттями, волею). При цьому він нагадує про двопівкульну будову мозку, новіші та старіші його ділянки. Якщо виділення синтетичної

мовної моделі світу, а в ній структурованій сукупності лексичних парадигм (предметно-тематичних груп, лексико-семантичних полів) реалізувалося мовознавцями за кілька десятиліть, то не менше треба буде, щоб таким же чином розчленувати повсякденно-побутову вербалізовану й художню моделі світу на ментальні й емотивні концепти, які можуть розрізнятися на основі співвіднесення ментальних та емотивних сукупностей сем (семантичних множників). Ідучи за російськими колегами, зокрема В. Шаховським, у концептосфері (моделі світу) він виділяє денотативні (предметні) поряд з понятійними (десигнативними); у першому названому компоненті – конотативний, основу якого складає емотивний, та етнічно-етнографічний. Тому природною, на його думку, стала заміна структурно-семантичного аналізу концептуальним. До речі, учений виділяє предметне, чи лексичне значення, не лише у слів, але й фразем, паремій, а частково – морфем і, можливо, фонем (на основі аналізу сполучуваності останніх). Твердить, що конотативний компонент потенційно притаманний одиницям усіх підсистем мови, а не лише словам. Саме тому у зв'язку з цим природним є заміна в когнітивній лінгвістиці запозиченого зі структурної лінгвістики структурно-семантичного аналізу предметного лексичного значення концептуальним аналізом спершу лексем, а потім фразем і паремій.

Підсумовуючи, скажемо, що синергетичний детермінізм побудований на синтезі когнітивної психології й концептуального аналізу. Когнітивна психологія й когнітивна лінгвістика завершують формування еволюції свідомості вченням В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови, його мовну модель світу, теорію інтеріоризації Л. Виготського, учення О. Потєбні про внутрішню форму слова, учення З. Фрейда про превалювання в людини підсвідомості на основі конкретно-образного мислення, нарешті, учення про архетипи К. Юнга, про структуралізацію психічної діяльності Ж. Лакана, методика мікроструктурного й поліїного аналізу лінгвістичних структуралістів, учення про структуру значення слова й узагалі мовної одиниці й лінгвістичної категорії М. Комлева, Ю. Апресяна, О. Шмельова, учення В. Шаховського про емотивний компонент значення слова й інших мовних одиниць. А. Зеленько доповнює своїх попередників розрізненням чотирьох моделей світу, уточненням категорій мовної, витлумачуваної як повсякденно-побутової вербалізованої, наукової замість невідмежовуваної його колегами-когнітивістами від мовної концептуальної, та релігійної (конфесійної) моделей світу. Він, як і інші дослідники, розрізняє мікроструктурний (семний), мегаструктурний (за описовими граматичними категоріями, синонімічними й іншими рядами, пізніше лексико-семантичними полями, концептами, а тепер фреймами) і макроструктурний. Ще раз повторюємо, що методика концептуального аналізу, що є прийомом когнітивної лінгвістики, тому й замінила

структурно-семантичний аналіз структурної лінгвістики, бо її виконавці переконалися, що лексема (семема) у структураліста аналізувалася як сукупність лише денотативних сем, тоді як когнітивіст бачить її бінарною й аналізує, зважаючи на взаємодію в ній предметних (денотативних) та конотативних (почуттєвих) семантичних множників. У синергетичному детермінізмі уточнено мовну й концептуальну моделі й наголошено на зіставному дослідженні за допомогою наукового вивчення. Відбулося збагачення розуміння мовної моделі світу за рахунок можливості аналізу не лише лексичної підсистеми, але й фразеологічної та тексту (паремій). Це побудовано на усвідомленні того, що значення мовної одиниці, а найперше, лексеми, формується на основі бінарно формованої свідомості, а точніше підсвідомості за закономірностями конкретно-образного мислення. Отже, треба послатися на витлумачення свідомості, підсвідомості, а також почуттів, емоцій та інших психологічних категорій. До речі, український учений С. Єрмоленко формування категорії конотації простежує в процесі аналізу становлення взаємодії не лише уже названих лексем, фразем, паремій, але й одиниць морфологічної підсистеми [Єрмоленко 2006], аналізуючи на конкретному матеріалі синтез інтеріоризації та синтагматизації-предикації

Таким чином, колишня дихотомія мовної та концептуальної моделей світу була замінена чотирма; мовна стала кваліфікуватися як ословеснена повсякденно-побутова в процесі аналізу розмовно-побутового мовлення. Її виділяли при аналізі текстів художньої літератури художня. Для визначення понятійного стрижня в процесі вивчення особливостей типології першої й другої усвідомлено використовують наукову модель світу. Отже, опис конкретних предметних реалій чи абстрактних ідеальних субстантів здійснюють на основі наукового їх аналізу за закономірностями понятійного мислення. Цей ідеальний понятійний конструкт мовною (повсякденно-побутовою) ословесненою та художньою моделями, складених на основі асоціацій конкретно-образного мислення, дає можливість відтворити всю національну чи регіонально-діалектну лінгвоетнографічну специфіку кожної із залучуваних до аналізу дослідником мов. В українському, а ще раніше російському мовознавстві активно впроваджуваний концептуальний аналіз як прийом когнітивної лінгвістики, нині дає змогу розрізнити ментальні й емотивні концепти на основі співвідношення ментальних та емотивних сем. Українське мовознавство, навіть засвоюючи концептуальний аналіз, все ж не позбувається абсолютизації колишнього атомарного підходу, про що свідчить нечіткість визначення категорій об'єкта та предмета дослідження багатьма молодими вченими, неусвідомлення значення своїх конкретних досліджень у системі багатьма здобувачами наукового ступеня в галузі мовознавства. Категоризація матеріального світу, власне, середовища, що сприймається

безпосередньо органами відчуттів в аспекті структурної лінгвістики, нині все ж реалізувалася когнітивістами на сучасному рівні. До речі, започаткована вона була ще структуралістами. Прийшла вже черга за категоризацією нині ідеального світу, власне опосередкованого раціонального його осмислення. Спершу це робили, дещо нехтуючи почуттєвим компонентом, на матеріалі ментальних концептів, потім за емотивними (почуттєвими), тобто етноконцептами. Та, на жаль, когнітивістика в русистів, а особливо українців, не завжди й не більшістю учених пов'язується з концептуальним аналізом, який автором розвідки, як бачимо, витлумачується як основний прийом аналізу когнітивної лінгвістики. На жаль, один час здавалося, що навіть провідні фахівці з теорії мовознавства академічної установи України, координуючи теми дисертацій, почали сумніватися, чи треба й надалі заохочувати пошук й аналіз концептів. Здається, маємо констатувати, що в цьому випадку в тих, хто сумнівався, немає перспективного бачення проблематики й розуміння функціонування теоретичного мовознавства як еволюції лінгвістичних парадигм. Обґрунтування принципів синергетичного детермінізму орієнтує дослідника мови на усвідомлення еволюції мовознавства, на розв'язок прикладної проблеми, якою постає автоматичний переклад, і загальнотеоретичної, яка ставить питання про еволюцію співвідношення вербального і позавербального, трансформацію парадигматики в синтагматику, номінативного в предикативне. Лише на початковому етапі становлення когнітивної парадигми обидві проблеми аналізувалися автономно.

Під цим кутом зору ми згадуємо романтичну спробу розв'язати проблему автоматичного перекладу в 60-і роки минулого століття групою російських учених під керівництвом І. Мельчука, які поверхово прилучилися після десятиріч відмежування від зарубіжної лінгвістики до прикладної проблематики американських структуралістів. Згадуємо й про проміжну спробу розв'язати названу проблему колективом Ю. Караулова, уклавши автоматизований тематичний семантичний тезаурус російської мови. Але й нині немає розуміння того, що концептуальне дослідження матеріального світу вже поступилося ідеальній інтерпретації у вигляді синтетичних денотативно-емотивних концептів. Уже зрозуміло, що аналіз ідеального психолого-соціального середовища повторює раніше здійснений аналіз матеріального повсякденно-побутового середовища. Структуралізація першого побудована на закономірно виявлених зв'язках предметів, явищ і їх частин. Ідеться про раніше виділені предметно-тематичні групи, лексико-семантичні поля. Аналіз психологічного ідеального світу у вигляді концептів має опертися на визнання категорії підсвідомого З. Фрейда та архетипів К.-Г. Юнга. Постає питання й про визначення співвіднесення архетипу та співвідносного з ним концепту. На взаємозв'язок психічного архетипу й лінгвістичного концепту, наголошуємо ще раз, указує

А. Зеленько, солідаризуючись з В. Шаховським. Нині переконуємося, що аналіз концепту „мудрість” має розпочатися з наукового витлумачення психологічної категорії „розум” та ряду інших, з нею пов’язаних. Скажімо, аналіз замовлянь знаменує дослідження предикативних мовних одиниць, що реалізують трансформацію наслідків взаємодії ментального й почуттєвого компонентів пізнаваної психічної діяльності у вольові дієві акти. Визначальним постає знову ж таки виявлення предиката. Так, щойно виявлено, що інтимність є наслідком взаємодії ментального, естетичного й значимого етичного. Мабуть, треба буде досліднику хоча б мимохідь при аналізі цього концепту використати категорії естетики й етики, щоб визначити його природу на основі взаємодії ментальних та емотивних сем. Об’єктивність сприйняття реального світу визначають нині не лише на первинному повсякденно прагматичному споглядальному рівні, але й опосередковано на основі естетичного. Когнітивна лінгвістика пояснює сучасну еволюцію категоризації й структуралізації в мовознавстві, зокрема трансформацію парадигматики в синтагматику, що буде предметом аналізу чергової нашої розвідки. У ній автор орієнтує дослідників мови на вивчення становлення мовної системи діяхронічно в синтагматичному аспекті, власне на трансформації, парадигматики в синтагматику, чому буде присвячена інша робота. Це робили й роблять численні його попередники підсвідомо, інтуїтивно, хоча науковий підхід має бути усвідомленим в аспектах теоретичному і прикладному. Під цим кутом зору мають організовувати свою координуючу діяльність академічні установи в особі інститутів мови АН України й громадські інституції. Це реалізується й на нинішньому пленумі координаційної ради.

Література

Будій 2009 – Будій З. Мова як механізм пізнання дійсності в контексті когнітивної лінгвістики / З. Будій // Семантика мови і тексту : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. 21 – 23 верес. 2009 р. – Ч. II. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 38 – 39; **Єрмоленко 2006** – Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і наукова структура мовних одиниць : монографія / С. С. Єрмоленко. – К., 2006. – 384 с.; **Зеленько 2005** – Зеленько А. С. Про становлення семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: стан і перспективи : монографія / А. С. Зеленько. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 199 с.; **Зеленько 2008** – Зеленько А. С. Мовно-мовленнева і психічна діяльність / А. С. Зеленько // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. „Лінгвістика”. – Херсон, 2008. – Вип. 6. – С. 310 – 323; **Зеленько 2008** – Зеленько А. С. Етапи становлення семантики / А. С. Зеленько // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. М. П. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 297 – 302; **Зеленько**

2008 – Зеленько А. С. Ізоморфізм, когнітивна лінгвістика, синергетика (Про необхідність використання поняття категорії концепту, моделі світу, фрейму) / А. С. Зеленько // *Культура народів Причорномор'я* : науч. журн. – 2008. – № 142. – Т. 1. – С. 283 – 289; **Зубкова 2005** – Зубкова Л. Г. Феномен человека в свете изучения П. Тейяра де Шардена и эволюции общей теории языка / Л. Г. Зубкова // XII Междунар. конф. по функциональной лингвистике „Функционализм как основа лингвистических исследований” : сб. науч. тр. – Ялта, 2005. – С. 125 – 127; **Кочерган 2003** – Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2003. – 464 с.; **Неменский 1987** – Неменский Б. М. Мудрость красоты: О пробл. эстет. воспитания : кн. для учителя / Б. М. Неменский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1987. – 255 с.

Зеленько А. С. Макро- та мікроструктурний аспекти вивчення значення в мові під кутом зору еволюції лінгвістичних парадигм (на матеріалі україністики та русистики)

У цій розвідці поєднана макроструктурний та мікроструктурний аналізи значення в мові на тлі розгляду еволюції лінгвістичних парадигм. Зважаючи на свої можливості, автор здійснює це в основному на матеріалі робіт українських та російських учених.

Ключові слова: лінгвістична парадигма, когнітивна лінгвістика, синергетичний детермінізм, модель світу.

Зеленько А. С. Макро- и микроструктурный аспекты изучения значений в языке в свете эволюции лингвистических парадигм (на материале украинистики и русистики)

В этой статье сочетается макро- и микроструктурный анализы значения в языке в процессе рассмотрения эволюции лингвистических парадигм. Учитывая свои возможности, автор делает это в основном на материале работ украинских и русских учёных.

Ключевые слова: Лингвистическая парадигма, когнитивная лингвистика, синергетический детерминизм, модель мира.

Zelenko A. S. Macro- and microstructural aspects of meaning studying in language from the point of view of linguistic paradigms evolution (based on the material of the Ukrainian and Russian language studies)

The author of this article combines macro- and microstructural analyses of meaning in language from the standpoint of linguistic paradigms evolution (based on the works of the Ukrainian and Russian linguists).

Key words: linguistic paradigm, cognitive linguistics, synergetic determinism, model of the world.

Э. В. Минаева (Луганск)

УДК 81'276.3

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ: PRO ET CONTRA

Актуальность исследования заключается в особом внимании современной лингвистики к гендеру как социокультурному феномену, который не является собственно лингвистической категорией, однако его содержание может быть в значительной мере конкретизировано через анализ структур языка.

Цель статьи – определить специфику гендерных стереотипов, выявить их позитивные и негативные функции.

Гендерные стереотипы – один из наиболее активно разрабатываемых вопросов в рамках гендерных исследований. Веками у людей складывались стереотипные представления об образах мужчины и женщины, которые не учитывали их индивидуальные особенности и качества. Гендерные стереотипы – разновидность социальных стереотипов; они являются упрощенными схематизированными и устойчивыми образами мужчин и женщин, их полоролевого поведения. Гендерные стереотипы являются разновидностью социальных норм, т. к. у каждого человека есть представления о том, что мужчинам и женщинам свойственны наборы конкретных гендерно маркированных качеств и моделей гендерного поведения. Стереотипы находятся в центре внимания гендерных исследований как явление крайне противоречивое: они сохраняют культурные ценности, но они же их и девальвируют.

В настоящее время стереотипы рассматриваются как когнитивные категории (схемы) социальных групп и являются важной основой, используемой для категоризации людей. Гендерные схемы включают и схему собственного пола, которая состоит из сценариев и планов действий, необходимых для реализации поведения, соответствующего гендеру. Природа схем такова, что они сохраняют свою прочность и при столкновении с доказательствами, их опровергающими. Подобное явление получило название *эффект устойчивости*. Гендерные схемы способствуют появлению *иллюзорной корреляции*, когда человеку видится мнимая или преувеличенная связь между гендером и определенными качествами. Действуя подобно схемам, гендерные стереотипы управляют обработкой поступающей к нам информации, вследствие этого чаще запоминается та информация, которая служит подтверждением данных стереотипов [Берн 2001; Семечкин 2004].

Дэвид Майерс указывает на два бесспорных факта: во-первых, существуют сильные гендерные стереотипы; во-вторых, эти стереотипы принимаются и членами той группы, в отношении которой они действуют [Майерс 2000: 291].

М. Джекман и М. Сентер (Мичиганский университет) в результате проведенных исследований пришли к выводу, что гендерные стереотипы

намного сильнее других социальных стереотипов, в частности расовых [Там же].

В гендерологии имеет место парадоксальный феномен „зала зеркал” (термин Ш. Варейн), когда результатом гендерных исследований может становиться не только развенчание, но напротив – создание / утверждение гендерных стереотипов, которые весьма удобны для готовых гендерных объяснений и в силу этого оказываются непреодолимыми для некоторых гендерологов. Такие стереотипы принимаются за научные истины, становясь частью фоновых знаний о языке и гендере [Гриценко 2005: 59]. Как нам представляется, феноменом „зала зеркал” в значительной степени „заражена” гендерология постсоветского времени, которая во многом вынуждена опираться на работы западных гендерологов (а они нередко бывают противоречивыми) без учета специфики и уникальности отечественного опыта.

В зависимости от того, какие компоненты в стереотипах преобладают, можно выделить негативные, позитивные и нейтральные стереотипы. Характеристики, содержащиеся в стереотипах, могут отражать реальные признаки, действительно присущие социальным группам, но чаще в стереотипах находят отражение страх, ксенофобия, заблуждения, незнание, случайные наблюдения и ошибочные обобщения. Значительная часть стереотипных представлений носит уничижительный, презрительный, враждебный характер, т. е. является предубеждениями.

Предрассудки, стереотипы, дискриминация, сексизм – эти термины часто пересекаются. Каждый из терминов предполагает негативную оценку какой-либо группы людей. Это и составляет суть предрассудка – неоправданно негативная установка по отношению к группе и ее отдельным членам. Предрассудок – это заведомое осуждение; он внушает предубеждение против человека исключительно на основании его идентификации с некой группой [Майерс 2000: 285].

Существование негативных стереотипов нашло отражение в возникновении новых терминов, фиксирующих стереотипизацию общества в целом:

- „женское молчание” (silencing of women) – метафора, имплицитно охватывающая широкий спектр различных аспектов женского опыта: коммуникативное доминирование мужчин, замалчивание женской роли в истории, недопущение женщин к принятию общественно значимых решений;

- „стеклянный потолок” (glass ceiling) – искусственно созданные барьеры, основанные на предрассудках, которые не позволяют квалифицированным работникам, в первую очередь женщинам и представителям национальных меньшинств, продвигаться по службе и занимать руководящие посты в своих организациях;

- „стеклянный эскалатор” (glass escalator) – неизбежность быстрого продвижения вверх по службе мужчин, занятых в традиционно женских профессиях (таких как социальная работа, работа в школе, в библиотеке);

- „привратник” (gatekeeper) – человек, который препятствует женщине делать карьеру или мешает ее дальнейшему продвижению. „Привратники” часто не считают, что находятся в плену предрассудков. Они обосновывают свое отношение тем, что их сопротивление по отношению к женщинам в данной профессии основано на „фактах”.

На данном этапе развития общественного сознания существующая модель мира, которая возникает в результате познавательной деятельности человека и включает в себя не только отраженные объекты, но и позицию отражающего субъекта, является патриархатной и маскулинной; она ориентирована на сохранение и защиту гендерных стереотипов [Жеребкина 2002; Гриценко 2005].

Гендерные асимметрии, присутствующие в любом обществе с патриархатной культурой, в различных языковых сообществах имеют свою специфику, обусловленную различными стереотипами поведения, которые складываются под влиянием культурной традиции и социальной реальности. Гендерные предубеждения этнически специфичны.

Стереотипы как когнитивные и лингвокультурологические конструкторы могут выполнять позитивные функции:

1. Стереотипы как ментальные механизмы действуют по принципу эвристики (кратчайшего пути); они облегчают понимание окружающего мира, являясь неотъемлемой частью языковой категоризации.

2. Стереотипы представляют собой особые формы хранения знаний, структуры ориентирующего нормированного поведения.

3. Даже негативные стереотипы могут выражать представление о том, кто мы такие, и обеспечивать социальное признание. Они могут защищать от тревог, вызванных ощущением недостаточной безопасности или внутреннего конфликта; могут способствовать проявлениям эгоизма, поддерживая то, что доставляет удовольствие, и препятствуя тому, что неприлично. Предрассудки способны поддерживать позитивную самооценку и социальное положение [Майерс 2000: 512].

Однако в настоящее время гендерные стереотипы все чаще подвергаются критике. Они понимаются как сдерживающий фактор эффективного развития и жизнедеятельности личности. Е. Ильин выделяет три вида отрицательного эффекта гендерных стереотипов:

1. Существующие стереотипы образов мужчин и женщин действуют как увеличительное стекло, и различия между мужчинами и женщинами подчеркиваются в гораздо большей степени, чем есть в действительности.

2. Разная интерпретация одного и того же события в зависимости от того, к какому гендеру принадлежит участник этого события.

3. Торможение развития тех качеств, которые не соответствуют данному полоролевому стереотипу [Ильин 2002: 59 – 61].

Язык – мощное средство формирования стереотипных представлений о гендере, в то же время именно в языке и через язык происходит переосмысление стереотипов.

Патриархатные стереотипы, зафиксированные в языке, навязывают его носителям определенную картину мира. „Язык не только отображает действительность в форме ее наивной картины мира и выражает отношение к ее фрагментам с позиций ценностной картины мира, но и воспроизводит из поколения в поколение культурно-национальные установки и традиции народа – носителя языка” [Телия 1996: 231].

Е. Гриценко отмечает, что анализ типичных образцов сочетаемости лексем „мужчина” и „женщина” в Учебном словаре сочетаемости русского языка под ред. П. Денисова и В. В. Морковкина выявил ряд характеризующих женщину оценочных прилагательных, для которых не характерна сочетаемость со словом „мужчина”, при этом доля негативно коннотированных слов в этом ряду (*глупая, злая, сварливая, грубая, хитрая, завистливая, вздорная, крикливая, капризная, скандальная, нечистоплотная и т. д.*) выше, чем положительно коннотированных (*чуткая, милая, очаровательная и др.*), что может считаться проявлением аксиологической асимметрии. Большинство таких прилагательных репрезентирует признаки и качества, соотносимые с женщинами в силу доминирующих культурных представлений и стереотипов (ср. *беззащитная, тихая, крикливая* и т. п.) [Гриценко 2005: 139].

Функционирование фразеологизмов и паремий в качестве культурных стереотипов, воздействующих на формирование языковой картины мира носителей языка, исследовала В. Телия: „<...> воззрения на женщину как на человека с более низким интеллектом, чем у мужчины, „внушаются” вместе с усвоением и употреблением языка такими сочетаниями фразеологического характера, как *женский ум, женская логика, девичья память*, что соотносится с закрепленной в пословицах обыденной философией русского народа, воспроизводимой вместе с использованием этих образцов народной мудрости, типа *У бабы волос долог, а ум короток* и т. п. [Телия 1996: 232 – 233].

Стереотипизация сознания может проявляться в использовании „метафорического рода”, когда неодушевленные предметы и явления начинают ассоциироваться с мужским и женским началом (нож / вилка, соль / перец, ночь / день). Категории „мужское” и „женское” отделяются от сущностей, имеющих гендерные различия, и переносятся на другие предметы.

С андроцентричностью языка связано возникновение термина „лингвистический сексизм”, который обозначает структуры языка, отражающие дискриминацию по признаку пола: в языке зафиксирована главным образом мужская перспектива, мужская субъектность, мужская картина мира, а женщинам отводятся второстепенная, маргинальная роль и статус объекта. Термин „сексизм” обозначает позицию или действие, унижающие, исключают, недооценивающие и стереотипизирующие людей по признаку пола.

А. Кирилина противопоставляет термину „сексизм” термин „гендерная асимметрия”, акцентируя внимание на том, что *гендерная асимметрия* подразумевает особенности отражения в языке лиц мужского и женского пола полоролевых стереотипов, в то время как *сексизм* предполагает как бы намеренную дискриминацию, а намерение – и тем более злое – у языка отсутствует [Кирилина 2005: 11].

Выводы. В последнее время наблюдается ослабление гендерных стереотипов, что находит отражение как в поведенческих паттернах, так и в языке. Гендер является компонентом коллективного и индивидуального сознания, поэтому его необходимо изучать как когнитивный феномен, проявляющийся и в стереотипах, фиксируемых языком, и в речевом поведении индивидов.

Литература

Берн 2001 – Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.; **Гриценко 2005** – Гриценко Е. С. Язык. Гендер. Дискурс : монография / Е. С. Гриценко. – Н. Новгород : Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2005. – 267 с.; **Жеребкина 2002** – Жеребкина И. Женское политическое бессознательное / И. Жеребкина. – СПб. : Алетейя, 2002. – 224 с.; **Ильин 2002** – Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 392 с.; **Кирилина 2005** – Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистических дисциплинах / А. В. Кирилина // Гендер и язык. – М. : Яз. славян. культуры, 2005. – С. 7 – 32.; **Майерс 2000** – Майерс Д. Социальная психология: Интенсивный курс / Д. Майерс. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2000. – 512 с.; **Семечкин 2004** – Семечкин Н. И. Психология социального влияния / Н. И. Семечкин. – СПб. : Речь, 2004. – 304 с.; **Телия 1996** – Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.

Мінаєва Е. В. Гендерні стереотипи: pro et contra

У статті розглянуто проблемні питання функціонування гендерних стереотипів у сучасному суспільстві, їх репрезентацію в мові.

Ключові слова: гендерний стереотип, гендерне упередження, гендерний забобон, гендерна асиметрія.

Минаева Э. В. Гендерные стереотипы: pro et contra

В статье рассмотрены проблемные вопросы функционирования гендерных стереотипов в современном обществе, их репрезентация в языке.

Ключевые слова: гендерный стереотип, гендерное предубеждение, гендерный предрассудок, гендерная асимметрия.

Minaeva E. V. Gender stereotypes: pro et contra

The article deals with problem questions of the functioning of gender stereotypes in modern society, their representation in the language.

Key words: gender stereotypes, gender bias, gender prejudice, gender asymmetry.

А. В. Нікітіна (Луганськ)

УДК 371.133: 811.161.2

**КОМУНІКАТИВНА ОСОБИСТІТЬ СЛОВЕСНИКА
В ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ**

Дослідження комунікативної особистості словесника як організатора педагогічного дискурсу має насамперед прикладний характер, що зумовлено своєрідністю професійної комунікативної діяльності вчителя й викладача-словесника – тобто того, хто навчає мови й мовлення інших. Ця своєрідність виявлена в професійному використанні комунікативних одиниць (мовних, паралінгвальних, невербальних, проксемічних, темпоральних тощо) у якості засобів для навчання тієї ж комунікації не тільки в межах педагогічного дискурсу, а й у інших інституційних і неофіційних особистісних різновидах дискурсу. Комунікативний (зокрема мовний) аспект особистості вивчають лінгвісти, психолінгвісти, лінгводидакти та дослідники інших гуманітарних наук. Так, загальні питання дослідження комунікативної особистості вивчали Б. Ананьев, О. Бодальов, Ф. Гоноболін, О. Леонтьев, В. Сластьонін, С. Рубінштейн, Л. Х'елл, Д. Зіглер, А. Маслоу та ін. До визначення поняття „мовна особистість”, що є ключовим для порушеної нами проблеми, долучилися такі вчені, як Ф. Бацевич, Ю. Караулов, Л. Паламар, Л. Струганець, І. Сусов та ін., моделі процесу комунікації в педагогічному дискурсі (зокрема особистісний чинник) проаналізовані Н. Волковою, Н. Іпполітовою, І. Колесниковою, З. Смелковою та ін., моделі комунікативної особистості розробляли В. Кашкін, Г. Почепцов та ін., комунікативні якості мовлення словесника досліджували Л. Мацько, М. Пентилюк, Т. Симоненко, О. Семенов та ін., класифікації

мовних особистостей представлені в роботах Ф. Бацевича, Т. Дрідзе, В. Конецької, Я. Луп'яна, С. Смирнова, С. Сухих, стилі спілкування комунікативної особистості класифікував психолог В. Латинів, когнітивний аспект мовної особистості висвітлили І. Зимня, В. Карасик, О. Кубрякова, З. Попова, О. Селіванова, Й. Стернін та ін.

У межах цієї статті ставимо за мету змодельювати комунікативну особистість словесника (учителя, філолога, викладача лінгвістичних і методичних навчальних дисциплін). Визначаємо такі завдання: з'ясувати теоретичні засади моделі комунікативної особистості словесника, схарактеризувати її складники.

В основі *моделювання* комунікації, зокрема й *комунікативної особистості* (словесного, графічного чи іншого опису загальної структури, складників і їх функціональних характеристик) лежать, на нашу думку, такі чинники:

Філософське положення про *діалогічність буття* (сутність людини, людського „Я” відкривається тільки тоді, коли вона звертається до „Іншого”, істина буття перебуває між ними, адже „Я” нічого не може сказати про себе без „Іншого” – за М. Бубером).

Розуміння структури особистості, відповідно до психологічних поглядів, як цілісного системного утворення, сукупності „соціально значущих психічних властивостей, відносин і дій індивіда, що склалися в процесі онтогенезу й визначають його поведінку як поведінку свідомого суб'єкта діяльності і спілкування” [Психологічний 2009: 297]. Особистість – „це людина з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності й поведінці” [Загальна 2004: 97].

Риторичні засади комунікації, представлені ще античними мислителями (за Аристотелем, лінія комунікативного зв'язку визначалася як *Пафос* (відправник інформації) – *Логос* (інформація) – *Етос* (отримувач інформації)).

Упровадження *комунікативного методу* в освітній практиці, що передбачає навчання й виховання в умовах інтерактивного спілкування, та, відповідно до цього методу, *функціонально-стилістичний і комунікативно-діяльнісний підходи* до навчання мови в лінгводидактиці (навчання мови в процесі комунікації та заради вдосконалення вмінь здійснювати комунікацію, навчання на основі прозорих уявлень з боку учнів і вчителів про те, *де, коли, з ким, з якою метою* відбувається обмін інформацією).

Розмежування понять „особистість” та „індивідуальність” („індивід”). Так, на думку Г. Ващенко, поняття „індивідуальність” означає органічну цілість, що відокремлена як така від навколишнього для неї світу й розвивається відповідно до своїх внутрішніх законів, переробляючи згідно зі своєю природою дії зовнішніх чинників, а термін „особистість”

стосується лише людини, бо „вона підноситься до такого рівня психічного розвитку, що свідомо ставить собі певні завдання, протиставляє себе зовнішньому світові, свідомо переробляє природу відповідно до своїх потреб” [Ващенко 1999: 133]. Індивідуальність зараз частіше сприймають як імідж мовця, комуніканта, у нашому випадку – словесника.

Наявність „мовної стійкості” – характеристик індивідуальної або групової мовної поведінки, що виявляється у збереженні колективної вірності своїй мові [Ткаченко 2004], зокрема мові літературній, що об’єднує націю, і лінгвокраєзнавчим її складникам, у яких міститься своєрідність мови особистості, родини, певних культурних, місцевих громад.

Змоделювати комунікативну особистість словесника означає описати її складники, ураховуючи зумовлені педагогічним дискурсом основні параметри (ознаки, критерії). Ця зумовленість пояснюють насамперед категорією цінності педагогічного дискурсу, що складається зі знань, моральності, гуманності, та особливою роллю словесника – представника елітарного типу мовної (риторичної) особистості. О. Сиротиніна називає носіями елітарного типу культури тих людей, які володіють усією системою функціонально-стильової диференціації мови й використовують кожен функціональний стиль без особливих зусиль, ніби автоматично [Сиротиніна 1995: 6]. Розвиваючи ідеї М. Хлебникової про риторичну особистість, Н. Голуб наголошує на такій важливій ознаці елітарного типу мовно-риторичної особистості, як упливовість. Ця ознака, безперечно, має бути притаманна комунікативній особистості словесника. В особистості, за С. Смирновим, наявні два головні її складники – мотиваційний (інтереси, потреби, мотиви, емоції, воля, задатки, здібності, темперамент, характер) і пізнавальний (мислення, пам’ять, уявлення, уява, відчуття, сприйняття, увага) [Смирнов 2007: 97].

Поняття „комунікативна особистість”, так само й „мовна особистість”, „мовленнева особистість” увійшли в науковий обіг сучасної лінгвістики й лінгводидактики у зв’язку з розробкою антропоцентричного підходу до вивчення комунікативної діяльності, що полягає в орієнтуванні не стільки на систему й структуру, а здебільшого на користувача мовної системи, комунікативних і соціальних систем – тобто мовця-адресанта й мовця-адресата. Ключовим словом у цих поняттях (головним словом словосполучень) є „особистість” Нам імпонує погляд В. Кашкіна на пояснення поняття „особистість” шляхом перекладу з латини – *persona*, тобто *маска актора*. Дослідник наголошує на тому, що ще античні філософи розрізняли людину як фізичне тіло, зосередження фізіологічних процесів і носія власне людських рис (протиставлення душі й тіла в людині). За С. Тер-Мінасовою, особистість тлумачиться як продукт мови й культури [Тер-Мінасова 2000: 135], що підкреслює важливу роль розвивально-виховних складників у структурі

особистості, у ціннісно-нормативній системі спрямування особистості, її ставлення до соціально важливих явищ і об'єктів.

Комунікативну особистість визначають як „сукупність різнорівневих характеристик комунікативної поведінки окремого комуніканта або типу комунікантів” [Кашкін 2007: 175]. Беручи за основу це визначення, а також трирівневу модель мовної особистості, запропоновану Ю. Карауловим (нульовий рівень коду – вербально-семантичний; перший рівень – когнітивний, інтелектуальний; другий – прагматико-мотиваційний) [Караулов 2006], урахувавши запропонований Л. Засєкіною емоційний рівень, можемо кваліфікувати *комунікативну особистість словесника* в педагогічному дискурсі як *сукупність вербально-семантичних (мовно-функціональних), когнітивних (вплив на формування картини світу іншими, зокрема учнями, через власну картину світу), прагматико-мотиваційних (здобуття ситуативного досвіду учасниками процесу навчання мови), емоційних характеристик, що формують лідера, організатора педагогічного процесу, забезпечують виконання професійних обов'язків, пов'язаних з усвідомленням учнями лінгвістичної теорії та формуванням комунікативної компетенції вихованців*. Реалізується комунікативна особистість словесника внаслідок утілення індивідуальних комунікативних стратегій і тактик, які разом з когнітивними, семіотичними та мотиваційними перевагами особистості формують у процесі комунікації її *комунікативну компетентність* (за В. Кашкіним), *комунікативний паспорт* (за Й. Стерніним), *візитну карточку* (за І. Гореловим). Головними критеріями оцінювання рівня розвитку мовної особистості вчені вважають володіння мовною системою, її лексичними й граматичними і нормами; володіння системою мовлення на текстовому та стилістичному рівні; володіння соціальними нормами вживання мовленнєвих творів на рівні сфери спілкування, теми, стилю, жанру; володіння вміннями й навичками побудови й сприйняття складних текстів; володіння ролями мовця і слухача, соціальними та психологічними ролями партнерства у спілкуванні; володіння прагматичними законами спілкування в різних кооперативних і конфліктних комунікативних епізодах; володіння етичними й етикетними нормами статусних і рольових позицій [Кочеткова 1998: 8].

Моделюючи комунікативну особистість словесника, виходимо з трьох параметрів (ознак, категорій) комунікативної особистості – *мотиваційного, когнітивного та функціонального* [Кашкін 2007: 187].

Мотиваційний параметр зумовлений комунікативною інтенцією (наміром), потребами, без чого взагалі неможлива комунікація та формування необхідної в педагогічному дискурсі установки на навчання мови, вироблення певних мовних, мовленнєвих, комунікативних умінь і навичок. Комунікативну установку на навчання мови формулюють залежно від теми, мети, завдань уроку, лекційного, практичного заняття тієї чи іншої форми проведення. Для словесника важливо виробити

установку на якісне представлення навчальної інформації про мовні явища, функціонування мови в різноманітних природних і модельованих ситуаціях спілкування, на шанобливе ставлення до мови як засобу передачі соціокультурної інформації, впливу на емоційно-вольову сферу особистості учня, відтворення лінгвокультурних ознак життя нації, окремих громад, сім'ї, навчального колективу тощо. Мотиваційний параметр містить стратегію й тактику мовленнєвої поведінки словесника. З погляду комунікативної стратегії вчитель має окреслити *ціль*, визначити *завдання* й *надзавдання* комунікації (термін *надзавдання* виник у театральній педагогіці К. Станіславського та віддзеркалений у стратегічному законі сучасної риторики, за Й. Стерніним, Г. Сагач), пам'ятаючи про діалогічність навчальної діяльності: навчати неможливо без учіння з боку учнів, результативною може бути тільки дія, номенована дієсловом „навчатися”. Таким чином, для сучасного педагогічного дискурсу особливо важливими є способи навчальної діяльності, зумовлені співпрацею вчителя й учнів, методи взаємодії, ґрунтовно досліджені О. Біляєвим, К. Плиско, Л. Рожило, навчання мови з урахуванням стилістичних властивостей мовних одиниць, обґрунтоване М. Пентилюк, П. Кордун та ін.

Когнітивний параметр комунікативної особистості словесника містить характеристики, що формують у процесі накопичення пізнавального досвіду вчителя або викладача мовознавчих дисциплін його внутрішній світ, зокрема:

- знання самих засобів комунікативного коду (мовних, невербальних, паралінгвальних, проксемічних тощо) та комунікативної метамоделі (схеми системної кореляції складників інформаційного обміну [Селіванова 2006: 236]);
- знання способів презентації комунікативної метамоделі в педагогічному дискурсі;
- інтроспекція й ауторефлексія (самопостереження й самоаналіз);
- здійснення адекватної оцінки когнітивних характеристик учасників педагогічного дискурсу;
- знання суспільно-політичних міфів, стереотипів, пов'язаних з місцевими особливостями, традиціями, віруваннями тощо;
- методичне прогнозування стану сформованості певних концептів, на які спирається методика навчання мови.

Картина світу словесника містить особливі характеристики – складники концептів, що відбивають не тільки уявлення про певні явища, реалії буття, але й інформаційні структури дидактичного змісту. Це дозволяє моделювати педагогічний дискурс уроку, лекції, практичного, лабораторного заняття та інших видів навчальної роботи. Психологічні чинники комунікативної особистості словесника відображають своєрідність протікання психічних процесів, що в цілому стосується оперування мовними й мовленнєвими поняттями, прогнозуванням і

плануванням комунікативної діяльності в педагогічному дискурсі. Особлива роль належить процесам мислення, зокрема аналітично-синтетичній формі порівняння, за допомогою якого здійснюються емпіричні узагальнення й класифікація явищ, що відбувається шляхом зіставлення під час пояснення конкретних явищ, їх закономірностей і введення кожної з них у нові конкретні обставини, де вихідні категорії набувають нових форм виявлення [Хрестоматія 1981: 73]. Спілкування для учня в педагогічному дискурсі – це „основна форма суспільно-діяльнісного опанування світу”, а для вчителя – це організація не просто процесу пізнання, але й активна участь у процесі становлення особистісного „Я” учня [Риторика 2009: 9], оскільки для сучасної психології, дидактики й лінгводидактики учень є активним суб’єктом, а не об’єктом навчання, учасником співпраці з учителем у педагогічному дискурсі, що може бути представлено схемою: *комунікативна особистість учителя – навчальний текст (як процес і результат); комунікативна особистість учня*. Комунікативний характер діяльності вчителя виявляється в *інформаційно-комунікативній, регуляційно-комунікативній, виховально-комунікативній* функціях спілкування з учнями.

Функціональний параметр комунікативної особистості словесника визначає комунікативну компетентність словесника як фахівця, креативної індивідуальності. Насамперед це:

- практичне оволодіння вербальними й невербальним засобами з метою якісного професійного спілкування;
- уміння пристосовувати комунікативні засоби у процесі педагогічного дискурсу відповідно до змін ситуацій спілкування;
- уміння й навички лінгводидактичного аналізу текстового дидактичного матеріалу;
- уміння будувати дискурс згідно з нормами етикету й вимогами до ефективного мовлення в навчальному процесі.

Функціональні характеристики педагогічного спілкування виявляються, за О. Мурашовим, у дотриманні вчителем таких правил: „грати” у рольовому діапазоні, визначеному ситуацією; уникати аксіального (спрямоване на одного) спілкування; уникати зверхності й крику, що виявляють боягузтво, незнання і невпевненість; оцінювати слід сказане, а не того, хто сказав; зроблене, а не того, хто зробив; ніколи не слід погрожувати й виправдовуватися; негативні формулювання породжують негативну реакцію; не видавати з себе доброго, розумного тощо, а бути таким [Мурашов 2001: 51 – 52]. Навчально-виховний характер спілкування в педагогічному дискурсі визначає своєрідність стосунків комунікації, побудованих на навчальній взаємодії та комунікативному лідерстві словесника.

Отже, комунікативна особистість словесника реалізується насамперед в педагогічному дискурсі, у тих професійно орієнтованих

умовах комунікації, що спрямовані на самореалізацію особистісних рис педагога-мовника, його мовленнєво-комунікативних характеристик. Саме педагогічний дискурс визначає основу комунікативну роль словесника – організувати, регулювати процеси обміну лінгвістичною інформацією, нести відповідальність за ефективність комунікації, власний мовленнєвий розвиток і розвиток мовлення партнерів дискурсу. Перспективу дослідження вбачаємо в розробці методик опанування професійних мовленнєвих жанрів студентами-філологами.

Література

Ващенко 1999 – Ващенко Г. Виховання волі і характеру : підруч. для педагогів / Григорій Ващенко. – К. : Школяр, 1999. – 385 с.; **Загальна 2004** – Загальна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. – 2-е вид., переробл. і доп. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.; **Караулов 2006** – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 2006. – 263 с. **Кашкин 2007** – Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации : краткий курс / В. Б. Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 256 с. (Лингвистика и межкультурная коммуникация: золотая серия); **Кочеткова 1998** – Кочеткова Т. В. Языковая личность в лекционном тексте / Т. В. Кочеткова. – Саратов : Саратов. ун-т, 1998. – 216 с. **Мурашов 2001** – Мурашов А. А. Педагогическая риторика / А. А. Мурашов. – М. : Пед. о-во России, 2001. – 480 с.; **Психологічний 2009** – Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під кер. В. Б. Шапаря. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с. **Риторика 2009** – Риторика : учебник / Смелкова З. С., Ипполитова Н. А., Ладыженская Т. А и др. ; под ред. Н. А. Ипполитовой. – М. : Проспект, 2009. – 448 с. **Селіванова 2006** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **Сиротинина 1995** – Сиротинина О. Б. Устная речь и типы речевых культур / О. Б. Сиротинина // Русистика сегодня. – 1995. – № 4. – С. 3–7; **Смирнов 2007** – Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / С. Д. Смирнов. – 3-е изд., стер. – М. : Академия, 2007. – 400 с. ; **Тер-Минасова 2000** – Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / Светлана Григорьевна Тер-Минасова. – М. : Слово / SLOVO. – 2000. – 262 с.; **Ткаченко 2004** – Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.; **Хрестоматія 1981** – Хрестоматія по общей психологии: Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 400 с.

Нікітіна А. В. Комунікативна особистість словесника в педагогічному дискурсі

У статті проаналізовано модель комунікативної особистості словесника в педагогічному дискурсі, представлена характеристика параметрів комунікативної особистості.

Ключові слова: особистість, комунікативна особистість, словесник, педагогічний дискурс.

Никитина А. В. Коммуникативная личность словесника в педагогическом дискурсе

В статье проанализирована модель коммуникативной личности словесника в педагогическом дискурсе, представлена характеристика параметров коммуникативной личности.

Ключевые слова: личность, коммуникативная личность, словесник, педагогический дискурс.

Nikitina A. V. Communicative personality of philologist is in pedagogical discourse.

In the article the model of communicative personality of philologist is analysed in pedagogical discours, description of parameters of communicative personality is presented.

Key words: personality, communicative personality, philologist, pedagogical discourse.

О. Ю. Побережная (Одесса)

УДК 811.161.1'27

**СПЕЦИФИКА ЛИНГВОКРЕАТИВНОСТИ ГЕНДЕРНОЙ
ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ПРИ ИНТЕРПРЕТАТИВНО-
ЯЗЫКОВОМ ПЕРЕКОДИРОВАНИИ ТЕКСТА**

В последние десятилетия в отечественном языкознании сформировалось новое направление, изучающее взаимосвязь пола и языка, получившее название лингвистическая гендерология.

В рамках данного направления исследуются различные аспекты проявления гендера в языке. Активно разрабатывается понятийный аппарат лингвистической гендерологии, растет поток исследований, посвященных гендерной асимметрии языка, изучаются соотношения грамматического рода и пола, исследуется специфика русских стереотипов феминности и маскулинности на разнообразном материале устной и письменной речи. В рамках лингвистической гендерологии активно развивается социопсихолингвистический подход, направленный на изучение языкового поведения мужчин и женщин на материале устных и письменных текстов различных языков.

Систематизация знаний о языковом поведении полов в рамках данного подхода требует такого концептуального аппарата, который мог бы целостно представить гендерно дифференцируемую личность. На наш взгляд, наиболее полно в таком качестве может выступать теория языковой личности.

Цель статьи – выявить специфику лингвокреативности языковой личности мужчины и женщины при создании текста-перевода в зависимости от маскулинной, фемининной или андрогинной направленности мышления¹.

Материалом для анализа послужили тексты-переводы, созданные представителями разных полов и рассмотренные с позиции взаимодействия гендерной дифференциации и направленности мышления.

Понятие языковой личности дает возможность наиболее полно рассмотреть гендерную специфику речевой деятельности индивида, так как объединяет в себе и лингвистические, и экстралингвистические составляющие. В настоящее время „языковая личность понимается как идеальная динамическая модель, объединяющая качества и особенности носителя языка, которые обеспечивают в своем совокупном взаимодействии его речемыслительную деятельность, включая продуцирование и восприятие им речевых произведений (текстов)” [Каменская 2002: 186]. Гендерная языковая личность с определенной направленностью мышления в процессе создания вторичных текстов осуществляет рецептивно-креативную речевую деятельность. Специфика данной речевой деятельности зависит от типа создаваемого текста. Интерпретативно-языковое перекодирование текста, или перевод, репрезентируется как самостоятельный сложный вид речевой деятельности, который складывается из следующих стадий: восприятия, понимания и интерпретации иноязычного текста, а также собственно перевода – подбора языковых средств языка перевода для выражения интерпретативного варианта оригинала.

Лингвокреативность мужской и женской языковой личности в процессе переводческой речевой деятельности проявляется в особенностях передачи с языка оригинала на язык перевода метафорических оборотов (выраженных фразеологизмами и различными идиоматическими выражениями), лингвокультурных лакун и эпитетов.

При передаче выразительных средств и лингвокультурных лакун языковая личность, как правило, используют три типа соответствий.

¹ Направленность мышления может быть маскулинной (типично мужской), фемининной (типично женской) или андрогинной (сочетать в себе одновременно мужское и женское). Данная особенность языковой личности была выявлена благодаря “Тесту для определения характера мышления” [Пиз 2000].

Первый тип соответствий – фразеологические эквиваленты. В данном случае в тексте перевода имеется образный фразеологизм, который совпадает по всем параметрам с фразеологической единицей оригинала. Второй тип – фразеологические аналоги. Языковая личность подыскивает в языке перевода фразеологизм с таким же переносным значением, как и в языке оригинала, хотя и основанном на ином образе, используя прием целостного преобразования. Третий тип фразеологических соответствий создается путем калькирования иноязычной образной единицы [Комиссаров 1999: 181 – 183].

Наши исследования показали, что мужчины предпочитают передавать общий смысл, содержание фразеологической единицы, используя при этом прием нейтрализации, в то время как женщины стараются находить фразеологический эквивалент для передачи фразеологической единицы исходного текста, употребляя чаще всего прием целостного преобразования.

Для всех мужчин, особенно для мужчин с типично мужским складом ума, характерна передача содержания идиоматического выражения. Например, *Since then I have trodden on his toes in many ways.* – *С тех пор я постоянно чем-то досаждал ему. С тех пор я еще не раз огорчал его своим поведением.* Или ... *nipped his arrogance in the bud* – ...и как-нибудь *задену* его *достоинство*; *глубоко не затрону* его *самолюбия*. Или ... *because I could not see eye to eye with my landlord in his desire to dine* ... – ... так как не смог *смириться* с его привычкой *обедать*...; ... *из-за того, что я не мог согласиться* с его желанием *обедать* ...

Однако в некоторых случаях представители мужского пола (с андрогинной и фемининной направленностью мышления) используют для передачи фразеологизма исходного текста фразеологизм, созданный путем калькирования иноязычной образной единицы. Например, *You have to work the good old iron-hand-in-the-velvet-glove wheeze.* – *С ними нужно действовать с ловкостью старой доброй руки в бархатной перчатке.*

Женщины (с типично женской и андрогинной направленностью мышления) всегда стараются, по возможности, сохранить используемый в тексте оригинала фразеологизм. При этом они часто пользуются такими интерпретативно-языковыми трансформациями, как целостное преобразование, пытаясь подобрать соответствующий фразеологический аналог. Например, *Еще не раз я наступал ему на любимую мозоль.* Или ... *пресекать его заносчивость на корню*; ... *подавить его высокомерие еще в зародыше.* Или ... *дело в том, что я никак не мог найти с ним общий язык*; ... *потому что я никак не мог сойтись с ним во взглядах.* Или *Нужно использовать старый добрый трюк с кнутом и пряником.* *Держать их нужно в старых добрых ежовых рукавицах.* При этом, подбирая идиоматическое выражение, женщины часто основываются на

ключевом понятии, имеющемся в исходном тексте, стараются отыскать аналогичный эквивалент для вторичного текста, по возможности не меняя это понятие. Поэтому, пытаясь сохранить формальное соответствие, женщины иногда несут потери в содержательном плане, когда им не удается полностью актуализировать все семы, имеющиеся в идиоматическом выражении исходного текста. Например, *Их надо держать в ежовых рукавицах*. В этом случае актуализируется только сема 'сурово', а сема 'мягкость, незаметность, скрывать' не представлена в данном аналоге.

Следует отметить, что женщины с преимущественно мужским складом ума так же, как и представители мужского пола, при передаче идиоматического выражения предпочитают передавать номинативный компонент его значения. Например, *И с тех пор я начал следовать его примеру*; *И с тех пор я начал жить по его правилам*. Или *You have to work the good old iron-hand-in-the-velvet-glove wheeze*. – *Для этого надо приложить немало усилий*.

Подобная же картина наблюдается и при передаче эпитетов. При выборе аналога для слова в тексте оригинала представительницы женского пола (с фемининной и андрогинной направленностью мышления) отдают предпочтение идиоматической единице. Например, *Forget these misleading examples...* – *Забудьте эти сбивающие с толку примеры...*; *Забудьте эти вводящие в заблуждение примеры....* Тогда как мужчины в данном случае выбирают прилагательное: *Забудьте эти обманчивые примеры...*; *Забудьте эти неправильные примеры*.

Различия между мужской и женской языковыми личностями проявляются в предпочтении разных интерпретативно-языковых трансформаций, фокусировании и передаче различных аспектов оригинального текста. Это наблюдается и при передаче такого языкового явления, как лингвокультурная лакуна, а именно, отсутствие в языке перевода соответствующего эквивалента языковой единицы оригинала. Мужчины при переводе данного языкового явления стараются передать смысл фразы в рамках передачи общего содержания текста, используя нейтрализацию того экспрессивного эффекта, который заложен в предложении исходного текста: *If you give them a what's-its-name, they take a thingummy*. – *Такие люди в долгу не останутся. Если вы проявите простодушие, они посмеются над вами*. При этом мужчины с преимущественно женским складом ума, передавая общий смысл лакуны, отчасти используют идиоматические выражения, однако не такие эмоциональные и экспрессивные, как предлагают женщины: *Если вы для них что-то делаете, они платят той же монетой. Если ты поставишь их на место, они будут как шелковые*.

Представительницы женского пола при передаче лингвокультурной лакуны пытаются эксплицировать не только содержание данной языковой единицы, но и подобрать

соответствующую формальную оболочку. Данная форма чаще всего представляет собой не просто идиоматическое клишированное выражение, а фразеологический оборот, содержащий в себе как денотативные, так и коннотативные семы и наиболее полно передающий фразу исходного текста: *А то им только дай палец, они всю руку по локоть откусят. Не даром говорят: „Как вы лодку назовете, так она и поплывет”*. Следует заметить, что женщины с маскулинной направленностью мышления, как и представители мужского пола, предпочитают передавать содержание лингвокультурной лакуны, не обращая внимания на форму: *Если ты дашь слабину – все пропало...*

Фокусирование внимания мужчин (особенно мужчин с типично мужским складом ума) на передаче смысла, а женщин (особенно женщин с типично женским складом ума) – на желании передать не только смысл, но и коннотацию, подбирая выразительные средства языка связано с их когнитивными особенностями и спецификой мужской и женской коммуникации в целом. Представители женского пола, а также мужчины с преимущественно женским складом ума обладают лучшими вербальными способностями, что позволяет им легче справляться с языковыми задачами подобного рода, для них общение – получение удовольствия, выражение собственного „я”. Тогда как для мужчин и женщин с маскулинной направленностью мышления в разговоре главное – передача информации, выделение основного смысла высказывания.

Более частое и распространенное использование женщинами (с фемининной и андрогинной направленностью мышления) различных выразительных средств языка при воссоздании стимульного текста свидетельствует о большей эмоциональности и лингвокреативности женской речи. Данный факт можно объяснить психофизиологическими особенностями строения головного мозга женщин, у которых связь между гемисферами достаточно сильна, а речевые зоны находятся в обоих полушариях. При этом сходную позицию при передаче выразительных средств у женщин с мужской направленностью мышления и у мужчин можно объяснить особенностями строения мозга этих женщин, более приближенным к мужскому (вследствие воздействия андрогенов на начальной стадии развития эмбриона, а также влияния некоторых социокультурных факторов).

Представители мужского пола (особенно мужчины с маскулинной направленностью мышления) при передаче выразительных средств во вторичных текстах концентрируют свое внимание на семантической стороне языковых единиц, что связано с особенностями мужской коммуникации, когда важным является передача сути информационного сообщения, а не его формы.

Таким образом, результаты исследования свидетельствуют о меньшей степени лингвокреативности мужской языковой личности (особенно с маскулинной и андрогинной направленностью мышления)

по сравнению с женской (особенно с фемининной и андрогинной направленностью мышления). Исходя из этого, можно утверждать, что существуют гендерно-когнитивные различия в речемыслительных механизмах порождения и воссоздания текстов с языковыми единицами высокого уровня.

Литература

Каменская 2002 – Каменская О. Л. Теория языковой личности – инструмент гендергетики / О. Л. Каменская // Гендер: язык, культура, коммуникация : докл. II междунар. конф., Москва, 22 – 23 нояб. 2001. – М. : МГЛУ, 2002. – С. 184 – 188; **Комиссаров 1999** – Комиссаров В. Н. Современное переводоведение : курс лекций / В. Н. Комиссаров. – М. : ЭТС, 1999. – 192 с.; **Пиз 2000** – Пиз А. Язык взаимоотношений. Мужчина и женщина / Аллан Пиз, Барбара Пиз. – М. : ЭКСМО-пресс, 2000. – 238 с.

Побережна О. Ю. Специфіка лінгвокреативності гендерної мовної особистості під час інтерпретативно-мовного перекодування тексту

Статтю присвячено вивченню гендерно-когнітивної специфіки лінгвокреативності індивіда під час інтерпретативно-мовного перекодування тексту. В основу дослідження покладено теорію мовної особистості, яку репрезентовано з погляду гендерної диференціації та спрямованості мислення. Вивчення вторинного тексту перекладу дозволяє розглядати особливості передачі виражальних засобів і лінгвокультурних лакун залежно від гендерно-когнітивного типу мовної особистості.

Ключові слова: гендерна диференціація, лінгвокреативність, переклад, мовна особистість, спрямованість мислення.

Побережная О. Ю. Специфика лингвокреативности гендерной языковой личности при интерпретативно-языковом перекодировании текста

Статья посвящена изучению гендерно-когнитивной специфики лингвокреативности индивида при интерпретативно-языковом перекодировании текста. В основу исследования положена теория языковой личности, рассматриваемая с точки зрения гендерной дифференциации и направленности мышления. Изучение вторичного текста перевода позволяет рассматривать особенности передачи выразительных средств и лингвокультурных лакун в зависимости от гендерно-когнитивного типа языковой личности.

Ключевые слова: гендерная дифференциация, лингвокреативность, перевод, языковая личность, направленность мышления.

Poberezhna O. Yu. The peculiarity of linguo-creative originality of gender language user in translating texts

The article concerns the gender-cognitive specificity of linguo-creative originality of personality which is analyzed in text translations. This research is based on a theory of language user which is presented from the position of gender differentiation and mind orientation. The study of translating texts gives an opportunity to consider the peculiarities of translation of expressive means of language and linguo-cultural lacunas depending on gender-cognitive type of language user.

Key words: gender differentiation, linguo-creative originality, translation, language user, orientation of mind.

Л. Н. Синельникова (Луганск)

УДК 811.161.1'42

**ДИСКУРСИВНАЯ ЛИЧНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ И ОБЪЕКТ
СОЦИОЛИНГВИСТИКИ**

„Личность просыпается в языке” (К. Седов)

Постнеклассическая модель научного знания утверждает антропный характер научных теорий и практик. Необходимость выхода за пределы языковой системы осознана современной лингвистикой и утверждена исследовательской практикой во многом благодаря операциональной продуктивности понятия „дискурс”. Язык в самом себе и для себя – прошлая парадигма. На смену пришла „лингвистика языкового существования” (Б. Гаспаров), максимально приближенная к социолингвистике.

Цель статьи – обратить внимание на резервы дискурсологии в описании личностно типизированного коммуникативного пространства как отражения состояния общественного сознания, опирающегося как на культурно-исторические основания, так и на новую (модернистскую) систему ценностей.

Человеческое поведение манифестируется множеством дискурсивных практик, организующих, архивирующих и интерпретирующих социокультурную реальность. Увеличение масштабов и разнообразия человеческой деятельности, усиление её воздействия на природную и социокультурную среду, широкое распространение новых информационных технологий лишает науку возможности фиксировать состояние коммуникационной среды в простых и ясных терминах имманентной лингвистики. Постнеклассическая социальная реальность требует описания скорее с помощью понятий синергетики, предметом которой являются

самоорганизация, вариативность развития, культ спонтанности, постоянного балансирования между порядком и хаосом.

Лингвиста всегда интересовал язык, извлекаемый из письменного текста. Несмотря на то, что призывы быть внимательными к реальным языковым процессам вошли в хрестоматийный фонд лингвистического знания (В. Фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Л. Витгенштейн, Л. Щерба и др.), инструментарий анализа естественно возникающих языковых структур всё ещё не выработан, и такого рода действия, по сути, остаются бесхозными, не закреплёнными за конкретной гуманитарной наукой.

Проблема личности рассматривается с разных сторон и в разных научных парадигмах. В гуманитарных науках доминирующие позиции занял модус перехода от общества к личности и от личности к обществу. Постнеклассическая психология ориентируется на тезис: язык и психика неразделимы. Дискурсивная психология рассматривает психологические процессы, осуществляемые в интеракциях, которые фиксируют многообразие социальных практик. При этом подчёркивается языковая и коммуникативная природа психических процессов, поскольку последние воплощаются и реализуются в языке. Психические феномены неотрывны от субъектов интеракций. Идентичность в дискурсивной психологии квалифицируется как результат позиционирования субъекта в дискурсе и выявляется в языковом устройстве интеракции. Коммуникант в интеракции раскрывается во множестве социальных идентичностей [Переверзев 2009: 3].

Психологи отрабатывают методологию объяснения личности как культурного объекта, формирующегося в контакте с текстами культуры [Чепелева]. Язык – способ существования и хранения знаний о мире. Это семиотическая система, которая соотнесена и с говорящим субъектом. В этом случае речь идёт о семиотической индивидуальности (семиотической личности), то есть о реализации коммуникативных процессов в пространстве культурного семиотического единства. Для успешной коммуникации адресант и адресат должны представлять одну и ту же семиотическую личность, иметь идентичные коды. Несимметричные отношения, при которых каждая личность имеет свой код, ведут к сбоям в общении.

Интегративные процессы в области гуманитарного знания проявились в особом внимании к когнитивным (семантико-когнитивным) и социальным (социально-психологическим) процессам. Такие понятия, как языковое сознание личности, языковая ментальность, языковая способность, языковая компетентность сформировались в контексте такого рода интеграции.

Под „языковой личностью” понимается любой носитель языка или группа носителей, охарактеризованных с точки зрения использования средств языка для отражения действительности (картины мира).

Исходным параметром в описании языковой личности является порождаемый текст, проявляющий, по Ю. Караулову, вербально-семантический уровень – владение языком, когнитивный – фиксация мировоззренческого параметра и мотивационный (прагматический), выявляющий цели, мотивы, интересы, проявленные в речевой деятельности [Караулов 2004]. Языковая личность квалифицируется как совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений. Языковая способность определяется на основе анализа произведённых текстов, фиксирующих представления о языке и функционировании его единиц, и оценивается по факту готовности и возможности создавать и воспринимать произведения речи [Богин 2001]. Способность порождать „я-тексты” оценивается как нарративная компетентность.

Привычный для лингвистов путь анализа языковой личности по „уровням” языка можно оценить как возможность (и желание) сохранить традиционный имманентный подход, перенеся его в новую парадигму с некоторым набором инструментария, заимствованного из смежных с лингвистикой наук. Семантико-синтаксический уровень свидетельствует о предпочитаемых принципах организации лексикона; разговорный компонент в высказываниях и тексте может вывести на систематизацию стилистических предпочтений; индивидуальные нормы словоупотребления могут свидетельствовать об особенностях идиостиля или быть стимулом для классификаций ошибок, для прогноза в области эволюции норм и т.д. Но, изучив фонетические, грамматические, стилистические признаки речи, мы не можем составить адекватное представление о языковой личности: тезаурус как когнитивная категория проявляется в дискурсе. „Языковая личность характеризуется не только тем, что она знает о языке, а и тем, что она может с языком делать” [Эйгер, Раппопорт 1991: 55]. Компонент цитаты „что она может делать с языком” не соответствует понятию „языковая”: термин „языковая личность” оказывается избыточным, поскольку „безъязыковой личности” не бывает (понятие языка включается в понятие личности). Языковая личность на самом деле оказывается речевой личностью.

Научный концепт „языковая личность”, так много давший лингвистам, социолингвистам, педагогам, „потерял свой эвристический заряд в свете накопившихся разысканий в области анализа дискурса” [Баранов 2006: 30]. Внимание к разным видам проявления личности в языке, увеличение набора компетенций, позволяющих личности функционировать в сложном социально-культурном контексте, не могло не изменить представление о языковой личности.

Дискурс даёт возможность подключать к анализу языковой личности факторы широкого диапазона: ментальные, психологические, прагматические и др. Языковая личность проявляет себя в дискурсивных действиях. В дискурсе она выявляет свои этнические, профессиональные,

возрастные, половые признаки. Именно в дискурсе личность может обнаружить важное для организации общения эмоциональное состояние [Шаховский 1998].

Описание дискурсивной личности может опираться на такие характеристики дискурса: дискурс – это общение посредством текста; способ организации языка в речи; коммуникативное событие, проявляющее интерсубъектность; функциональный выбор и осуществление речеповеденческих установок; совокупность всего высказанного и произнесённого. Важен также учёт таких постулируемых дискурсологией позиций: лингвистика дискурса отличается от лингвистики текста, дискурс в отличие от функционального стиля не имеет принудительного характера; дискурс – субстанция, которая не имеет чёткого контура и объёма и находится в постоянном движении [Ревзина 2005]. Язык в дискурсе действует как когнитивная система, в которой человек участвует как языковая личность, трансформирующаяся в дискурсивную личность.

В основе понятия „дискурсивная личность” лежит ментальный фактор: мыслительная деятельность детерминирует выбор языковых структур и средств. Ментальное обоснование имеют деонтические нормы как принятые в обществе условия общения. Этически ориентированные установки, такие как эмпатия, толерантность, конфликтность и т. д. также основываются на ментальных доминантах и стереотипах.

Дискурс – важнейший элемент социальных действий и интеракций. Языковая личность в интеракционном контексте и есть дискурсивная личность, которая формируется на пересечении коммуникативных и когнитивных факторов. Дискурс потребляется и производится дискурсивной личностью.

Дискурсивная личность может быть описана с учётом комплексной информации. Такая информация содержится в дискурсивных действиях. Наиболее важен когнитивный параметр, включающий семантико-когнитивный и социально-психологический вектор. Когнитивисты, рассматривая вопрос о том, как и когда индивид отбирает из языка те или иные средства [Демьянков 1994], ориентируют исследователей на моделирование дискурсивной личности.

Дискурсивные личности – участники коммуникативных событий, в условиях которых и происходит выбор соответствующих средств – лексических, грамматических, стилистических как тактических шагов, соответствующих речевой стратегии. Переход категорий событий в языковые категории осуществляется в дискурсе. Варьирование языковых средств и категорий может свидетельствовать о смене ролей (говорящий – слушающий), о поиске адекватных намерениям форм обратной связи и т.д.

В дискурсе обнаруживается принципиальная (онтологическая) диалогичность сознания. Диалог универсален и характерен для всех

форм общения [Логический анализ языка 2010]. Языковая личность в диалогическом общении становится дискурсивной личностью: дискурс исходно соотносился с диалогической парадигмой, с тем, что реализация *я* невозможна без соотношения с *ты*. Интеракция, трансакция, диалогическое единство – основные единицы дискурс-анализа и существенно значимые проявители дискурсивной личности. Диалоговое (диалогическое) поведение даёт представление о характере взаимодействия личности с социальной средой. В интеракциях реализуются разные смысловые модусы и в разном стилевом наполнении. Происходит реализация личности в её отношениях с миром (*я-в-мире* как включённость в социальные отношения).

В интерактивном контексте проявляется коммуникативная компетенция. Если иметь в виду, что в диалоге говорящий осуществляет дискурсивное действие, то и коммуникативная компетенция в этом случае может быть означена как дискурсивная. Диалог как процесс речевого взаимодействия социально маркирован, подчиняется принятым в том или ином обществе правилам, изменения в нём сигнализируют об изменении ситуации, тональности общения. Дискурсивная компетенция помогает менять тональность общения, учитывать не только свои интересы, но и интересы адресата. Диалог – смыслопорождающая реальность. Будь это межличностное взаимодействие, взаимодействие с культурой, культурными текстами или с самим собой.

В дискурсе личность позиционирует себя через комплекс сигналов – вербальных и невербальных, вступающих в идентификационное взаимодействие [Солощук 2008: 96 – 104]. Невербальный код входит в структуру семиотической личности, что наиболее ощутимо в межкультурном дискурсе.

Дискурсивная личность – это коммуникативная (интерактивная) личность, обладающая „коммуникативным паспортом” (И. Стернин) как совокупностью индивидуальных коммуникативных стратегий и тактик, когнитивных, семиотических, мотивационных предпочтений, сформировавшихся в процессах коммуникации.

Социокультурный мир представляет собой широкое дискурсивное пространство с большим набором дискурсивных действий и практик, проявляющихся как нарративы культуры, так и как личные нарративы. Изменение содержания концепта „языковая личность” прослеживается в такой области исследований, как лингвоперсонология [Нерознак 1996]. В русле лингвоперсонологии, опирающейся на лингвокультурную концептологию, описываются лингвокультурные типажи как функционально обусловленные типы языковых личностей. Лингвокультурные типажи – обобщённые образы личностей, коммуникативное поведение и ценностные ориентации которых оказывают определённое влияние на лингвокультуру и служат индикаторами этнического и социального своеобразия общества.

Широкий реестр лингвокультурных типажей представлен исследователями, работающими в русле двух научных школ – Волгоградской (В. Карасик) и Воронежской (И. Стернин). Описаны лингвокультурные типы: российский предприниматель, американский адвокат, американский гангстер, английский дворецкий, английский сноб, китайский врачеватель, аристократ, политик, комсомолец, пижон, разгильдяй, злая свекровь и др. [Лингвокультурные типы 2010]. Уделено внимание представителям виртуальной субкультуры, что значимо для понимания семиотики и семантики этого вида коммуникации. Большинство номинаций, утвердившихся в этой сфере, мало знакомы непосвящённым и отсутствуют в словарях. Концептуализация многих понятий, осуществлённая в субкультуре, опережает лексикографическую обработку – факт, который можно воспринять как стимул для описания дискурсивных личностей нового времени.

Постмодернистская дискурсивная личность демонстрирует комплекс и наложение множества социальных ролей. Показательный пример – лингвокультурный типаж „ламер”. Ламер: пол – мужской; возраст, как правило, до 26 лет; внешность, имитирующая хакера; интеллектуальные характеристики – знает мало, не способен к обучению из-за завышенной самооценки, любит окружение, которое восхищается им. Это отрицательно маркированный типаж, для которого главным является видимость, а не суть. В то же время общение с ламерами может быть полезным, поскольку позволяет оценить уровень собственной компетентности и учесть возможные ошибки в поведении [Лутовинова 2010]. Для описания вновь сформированной языковой личности автор учитывает перцептивно-образные представления респондентов: „Ламер – это пользователь, который о себе много чего мнит, а на самом деле он ноль, пользователь-недоучка, мнящий себя гением”. Как видим, в анализе лингвокультурного типажа сошлись социолингвистические, лингвокультурологические, этически-оценочные (деонтические) подходы. Это пример описания не языковой, как заявляет автор, а дискурсивной личности.

Критерий фиксации лингвокультурного типажа – функциональное существование в социальном контексте. Лингвокультурный типаж может конкретизироваться как в реальном индивидууме, так и в персонаже текста. Описание лингвокультурного типажа осуществляется с помощью специальных приёмов (алгоритма) социолингвистического и лингвокультурологического анализа [Дмитриева 2007]. Теория лингвокультурных типажей представляет собой развитие теории языковой личности в рамках культурологии, психологии, социологии, социолингвистики и синтезирует достижения этих наук.

Всплеск исследовательского интереса к описанию виртуальной личности, её онтологии (оппозиция „реальное – нереальное”,

произвольная связь между реальной и онлайн-личностью) объясним вниманием к коммуникативному поведению личности в киберпространстве. Номинации: виртуальная идентификация, виртуальная персонификация, виртуальная персоне, виртуальный характер – свидетельствуют о моделировании идентификаций через создание собственных текстов и особые знаки коммуникативных действий. Виртуальное сообщество, формирующее свой опыт виртуализации, – предмет интереса психологов, социологов, психолінгвистов и социолінгвистов. Дискурсивные практики виртуальных личностей рассматриваются в дискурсологии как междисциплинарной области знания. Виртуальная личность – это личность дискурсивная. Она представляет собой комплекс знаков и комплекс мыслей, идей, переживаний, косвенных смыслов, то есть проявляет особые личностные качества. Творя воображаемые миры, виртуальная личность так или иначе отражает реальное положение дел в языке и в обществе. Это положение дел закладывается в интерактивную природу виртуального общения, в характер обратной связи.

Дискурсивная персонология опирается на психологию (характер и темперамент проявляются в коммуникации), социологию (языковые индикаторы социальной идентичности), культурологию (лінгвокультурные типажи), лінгвістику (коммуникативная компетенция, креативное и стандартное языковое сознание). Изучение лінгвокультурных типажей как функционально обусловленных типов языковой личности способствует выработке категориального аппарата, необходимого для описания дискурсивной личности. Языковая личность как глобальная категория подвергается членению на основании комплекса функциональных признаков, которые составляют структуру определённого типа личности в соотношении с другими типами. Объединение экстралінгвистических показателей с лінгвистическими манифестациями, классификация выявленных элементов по вербально-семантическим, лінгво-когнитивным и мотивационным показателям, характеристика зон креативности, выявление стабильности мотивационных признаков и их эволюции [Седов 2004] можно отнести к категориальным показателям дискурсивной личности.

Лінгвоперсонология обозначила особый подход к описанию языковой личности. В. Карасик использует понятие „дискурсивная персонология” как особый аспект изучения языковой личности с точки зрения коммуникативной тональности общения. Под коммуникативной тональностью понимается эмоционально-стилевой формат общения, возникающий в процессе взаимовлияния коммуникантов и определяющий их меняющиеся установки и выбор всех средств общения [Карасик].

Специфику менталитета и национального характера отражает понятие „коммуникативный идеал”. Коммуникативное сознание народа

складывается на основе национального представления о коммуникативном идеале. „Под коммуникативным идеалом понимается стереотипное представление об идеальном собеседнике, присутствующее в сознании народа” [Стернин 2003: 53]. Собеседник – атрибут дискурсивной личности. Признаки идеального собеседника включаются в содержание понятия „коммуникативный идеал”. Методом направленного ассоциативного эксперимента был выявлен ряд признаков идеального собеседника. На первом месте – толерантность (умеет слушать, вежливый, воспитанный, тактичный) и ум (широта интересов, качества речи, умеет убеждать и доказывать) [Стернин 2003]. Коммуникативный идеал может быть представлен в сознании части этнического коллектива, объединённой каким-либо социальным, возрастным, профессиональным, гендерным признаком. В этом случае речь может идти о групповом коммуникативном идеале.

Дискурсивная личность должна рассматриваться как концепт, описывать который можно через средства репрезентации языкового сознания в языковом поведении. Для изучения дискурсивных личностей необходим большой корпус текстов – как письменных, так и устных, в том числе представленных в новых коммуникационных средах и жанрах. Расширение материала не может не сопровождаться расширением методик его исследования, прежде всего экспериментальных (свободный и направленный ассоциативный эксперимент, методика субъективных дефиниций, метод когнитивной интерпретации текста и др.). Портретирование дискурсивной личности должно опираться на широкий круг словарей, представляющих разные области гуманитарного знания (культурологические, психологические, социологические, философские, аспектные лингвистические словари – жаргонные, профессиональные и т. д.). Публицистика и художественный текст помогают объективировать показатели социолингвистических экспериментов.

Социолингвистику интересует социальная дифференциация языка. Традиционный подход ориентирован на социальную стратификацию общества и по большей части на моделирование личности на основании письменного текста, новый – основывается на учёте статусных и ролевых характеристик носителей языка как участников разных видов коммуникаций. Новая социолингвистика проявляет интерес к естественной вербальной и невербальной коммуникации, что позволяет расширить представление о нормах социальной дифференциации и вариативности. В соотношении традиционных и новых подходов сохраняется научный принцип дополнительности.

Типы личностей, существующие в социуме, обладают чертами, свойственными социуму. Их образ жизни, ролевое поведение проявляются в моделях речевого поведения, в отношении к нормам

общения. Так социолингвистическая модель описания личности связывается с дискурсологией.

Дискурс проявляет социальный контекст. Дискурсивный подход способствует релевантности социолингвистической информации. Так, социальная обусловленность мускулиной и феминной дискурсивной личности обнаруживается в гендерных стереотипах, выработанных культурой и обществом и проявленных в институциональных и ритуализованных дискурсах. Гендерные когнитивные ресурсы общества и отдельной личности – также параметр дискурсивной личности, который отражается на коммуникации [Фомин 2004]. Сотрудничающий тип женского дискурса проявляется в большей степени ориентации на собеседника через поддержание контакта, в разнообразии эмоциональных интонаций, обилии косвенных речевых актов, преобладании эмотивных средств на всех языковых уровнях, в коммуникативной динамичности и гибкости. Но и здесь надо учитывать роль социального статуса, отнесённость к референтной группе, уровень образования, ситуативный контекст и т.д. Не исключено, что при учёте такого рода социальных факторов наличие гендерлекта может быть подвергнуто сомнению.

Описание дискурсивных личностей – путь к сознательному совершенствованию и контролю учебно-гуманитарного процесса, одна из основных целей которого преодоление ментальной и вербальной ограниченности и формирование насыщенного, гибкого мышления, продуцирующего смыслы и свидетельствующего о языковой, речевой и дискурсивной развитости личности. Дискурсивное сознание поддерживается акцентированным участием в общении. „Сильная языковая личность” – это дискурсивная личность, обладающая энциклопедическими, лингвистическими и интеракционными знаниями. Такая личность обладает большим „культурным капиталом”, на основе которого определяется степень социализации человека и делается „взнос” в категорию социального статуса.

Подведём итоги. Дискурсология как приоритетная лингвистическая парадигма требует продуцирования новых подходов и версий. Осуществлять процедуры описания дискурсивной личности только на базе „уровневого” анализа языковых средств значит ослаблять целостность дискурса и дискурсивных действий типизированной или индивидуальной личности.

Одна из основных задач социолингвистики – проведение как можно большего количества эмпирических исследований, на основе которых вырабатываются критерии классификации дискурсивной личности. „Речевая биография человека” (К. Седов), его „коммуникативный паспорт” (И. Стернин) как дискурсивные показатели могут быть установлены в условиях системного подхода, с учётом общего и индивидуального.

Дискурсивный подход раскрывает новые возможности для конструктивного наполнения понятия языковой личности. Дискурсивная личность проявляет себя как личность речевая, коммуникативная, словарная, этносемантическая. В дискурсе обнаруживаются психологические черты личности, философско-мировоззренческие установки, этно-национальные и историко-культурные особенности.

Для выстраивания типологии дискурсивных личностей необходим мониторинг дискурсивных практик с обязательным учётом устного модуля дискурса. Цель дискурс-анализа в социолингвистике – рассмотрение дискурсивной деятельности как проявления социальной активности языковой личности.

В дискурсивных практиках реальность конструируется и интерпретируется. Дискурсивная личность – носитель реального жизненного опыта. Описание дискурсивной личности невозможно без внимания к фреймовой структуре общения, то есть к способам организации повседневного опыта человека, его действий в социокультурной среде.

Дискурсивная личность – субъект социальных действий и интеракций. Социальное действие имеет смысл только в системе разделяемых социальных знаний. Процесс становления дискурсивной личности – это процесс формирования идентичностей, в том числе новых социальных идентичностей, возникающих в изменяющихся условиях жизни. Происходит расширение дискурсивного пространства личности, которое должно быть превращено в культурное пространство.

„Слово кратко, дискурс бесконечен” [Кашкин 2005]. Дискурсивная личность – многопараметральный феномен, это гибкий конструкт, постоянно трансформируемый в ходе социального взаимодействия. Мотивационный параметр проявляется в коммуникации и определяется потребностями, которые могут изменяться и трансформироваться в изменяющемся мире ценностей. Дискурсивная личность проявляют диалектику языка и поведения. Дискурсы создают мир, релевантный для говорящего субъекта.

Литература

Баранов 2006 – Баранов А. Семиотическая личность : кодовые переходы / А. Баранов // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности : тез. докл. XV Междунар. симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. – М. – Калуга, 2006. – С. 30 – 31; **Богин 2001** – Богин Г. Обретение способности понимать: Введение в филологическую герменевтику / Г. Богин. – М. : Психология и бизнес ОнЛайн, 2001. – 516 с.; **Демьянков 1994** – Демьянков В. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. Демьянков // Вопр. языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17 – 33; **Дмитриева 2007** – Дмитриева О. Алгоритм описания лингвокультурного

типажа / О. Дмитриева // Меняющаяся коммуникация в меняющемся мире : сб. ст. – Волгоград, 2007. – С. 22 – 25; **Караулов 2004** – Караулов Ю. Русский язык и языковая личность / Ю. Караулов. – М. : Наука, 2004. – 264 с.; **Карасик В.** Дискурсивная персонология [Электронный ресурс] / В. Карасик. – Режим доступа : <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?gtree>; **Кашкин 2005** – Кашкин В. Сопоставительное исследование дискурса // Концептуальное пространство языка / В. Кашкин. – Тамбов : ТГУ, 2005. – С. 337 – 353; **Лингвокультурные типы 2010** – Лингвокультурные типы : признаки, характеристики, ценности : кол. моногр. – Волгоград : Парадигма, 2010. – 228 с.; **Логический анализ языка 2010** – Логический анализ языка. Моно-, диа-, полилог в разных языках и культурах. – М. : Индрик, 2010. – 472 с.; **Лутовинова 2010** – Лутовинова О. Лингвокультурный типаж „ламер” / О. Лутовинова // Лингвокультурные типы: признаки, характеристики, ценности : кол. моногр. – Волгоград : Парадигма, 2010. – С. 155 – 164; **Нерознак 1996** – Нерознак В. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины / В. Нерознак // Язык. Поэтика. Перевод : сб. науч. тр. Моск. лингвист. ун-та. – М., 1996. – № 426. – С. 112 – 116; **Переверзев 2009** – Переверзев Е. Дискурсивная психология / Е. Переверзев // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. Электронный журнал. – Режим доступа : <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url>. – 2009. – Вып. 1. – Т. 1; **Резина 2005** – Резина О. Дискурс и дискурсивные формации / О. Резина // Критика и семиотика. – Вып. 8. – Новосибирск, 2005. – С. 66 – 78; **Седов 2004** – Седов К. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.; **Солощук 2008** – Солощук Л. Невербальні аспекти матримоніального діалогічного дискурсу / Л. Солощук // Вісн. СумДУ. – Сер. „Філологія”. – Сумы, 2008. – № 1. – С. 96 – 104; **Стернин 2003** – Стернин И. Экспериментальное изучение категории русский коммуникативный идеал / И. Стернин // Мир русского слова. – 2003. – № 2. – С. 53 – 55; **Чепелева Н.** Понимание и интерпретация социокультурного опыта в контексте постнеклассической психологии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url>; **Фомин 2004** – Фомин А. Г. Психолінгвістическа концепція гендерної мовної особистості : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.19 / Фомин Андрей Геннадьевич. – Барнаул, 2004. – 357 с.; **Шаховский 1998** – Шаховский В. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации / В. Шаховский // Филол. науки. – 1998. – № 2. – С. 43 – 47; **Эйгер Г., Раппопорт И. 1991** – Эйгер Г. Язык и личность : учеб. пособие / Г. Эйгер, И. Раппопорт. – Киев, 1991. – 79 с.

Синельникова Л. М. Дискурсивна особистість як предмет і об'єкт соціолінгвістики

У статті визначено можливості дискурсивного підходу в описі мовної особистості, що дозволяють синтезувати екстралінгвальні чинники й мовні маніфестації. Акцентовано увагу на завданнях „нової” соціолінгвістики, яка закликає на основі експериментальних методик описувати різноманітні дискурсивні практики носіїв мови, що породжують і проявляють мовну особистість, перетворюючи її на дискурсивну особистість.

Ключові слова: мовна особистість, дискурс, дискурсивна особистість, дискурсивна психологія, персонологія, лінгвокультурний типаж, соціолінгвістика.

Синельникова Л. Н. Дискурсивная личность как предмет и объект социолингвистики

В статье определяются возможности дискурсивного подхода в описание языковой личности, позволяющие синтезировать экстралингвистические факторы и языковые манифестации. Акцентируется внимание на задачах „новой” социолингвистики, призванной на основе экспериментальных методик описывать разнообразные дискурсивные практики носителей языка, которые порождают и проявляют языковую личность, превращая её в дискурсивную личность.

Ключевые слова: языковая личность, дискурс, дискурсивная личность, дискурсивная психология, персонология, лингвокультурный типаж, социолингвистика.

Sinelnikova L. M. Discursive personality as a subject and object of sociolinguistics

Resources of a discursive approach in the description of a linguistic personality, which enable to synthesize extralinguistic factors and language manifestations, are defined in the article. The main focus is the objectives of „new” sociolinguistics which on basis of experimental techniques should describe discursive practices of informants, practices that create and reveal a linguistic personality turning it into a discursive personality.

Key words: linguistic personality, discourse, discursive personality, discursive psychology, personology, linguocultural type, sociolinguistics.

И. А. Соболева (Луганск)

УДК 811.161.1—1'42

МЕДИАЖАРГОН: РЕАЛИЯ, ТРЕНД ИЛИ ФАНТОМ?

*СМИ фактически
контролируют всю нашу культуру,
пропуская ее через свои фильтры,
выделяют отдельные элементы
из общей массы культурных явлений
и придают им особый вес,
повышают ценность одной идеи,
обесценивают другую,
поляризуют таким образом
все поле культуры.*

А. Моль

Активная трансформация государственного устройства, экономического уклада и общественных связей расставила новые приоритеты в языковом пространстве украинского социума. Эпоха великого социального слома, выразившаяся среди прочего в маргинализации общества, форсировала значительные сдвиги в языке, и средства массовой коммуникации, создающие особый тип дискурса (коммуникативного события, участники которого взаимодействуют между собой посредством вербальных текстов), продолжают играть в данном процессе одну из главных ролей.

М. Брейтер считает, что „...связь языка и культуры, языка и общества предопределяется тезисом об адаптации языковой системы к языковому окружению” [Брейтер 1998: 15]. Так, время общественной перестройки – одновременно и время перестройки языковой системы. На отдельных уровнях языка – фонетическом, грамматическом – эти изменения отражаются опосредованно, в течение долгого времени. Наиболее уязвим, подвержен модификациям лексический уровень. Именно лексика – „барометр” общественных изменений и текущих пристрастий членов языкового сообщества – отражает общественное сознание, вместе с тем оказывая значительное влияние на его формирование.

Цель статьи – анализ когнитивно-прагматической функции сниженных языковых средств (просторечия, жаргона, аргю) в современном медиадискурсе, установление причин и факторов, определяющих высокую степень популярности и востребованности этих языковых страт в современных медиа.

Языковой вкус современного общества характеризуется двумя разнонаправленными тенденциями: ориентированностью на разговорную и просторечную экспрессивность и одновременным стремлением к книжности. В. Костомаров [Костомаров 1999: 78 – 110] считает, что

сегодня отчетливо прослеживается активная линия воздействия на литературную норму со стороны освобожденного потенциала разговорно-жаргонной речи, ее продвижение в публичную сферу, в массовое общение. Без сомнения, эта сила поддерживается процессами заимствования иностранных слов, вызванными включением Украины в общемировую экономическую, политическую, культурную систему. С другой стороны, существует не менее сильное воздействие на литературный язык норм и языковых стандартов огосударственного языка времен тоталитаризма. Две эти силы – использование ресурсов разговорной и жаргонной речи, расширяющих выразительные возможности литературного языка, и бессознательно повторяемые стандарты тоталитарного языкового наследия – символизируют эволюцию и диссолюцию (деградацию) языка и находят отражение в публицистическом дискурсе.

И все же ключевой процесс в современном языке связан, как утверждает Е. Земская, с перемещением в центр системы лексических элементов из периферийных сфер [Земская 1996: 4]. Происходит „демократизация” языка, подвергнутого массивной атаке жаргонизмами, разговорными компонентами и просторечием – периферийными элементами, объединяющимися по принципу сниженности в сравнении с нейтральным уровнем литературного языка. Широкая экспансия сниженных элементов в современные тексты получила собственную дефиницию – языковая коллоквиализация (термин К. Гутшмидта). Среди экстралингвистических факторов, ее обусловивших, наиболее силен такой, как маргинализация общества, сопровождающаяся неопределенностью социальных статусов, трудностями установления идентичности и, в конечном счете, приведшая к усложнению социального взаимодействия между членами общества. Маргинализация, как никакой другой экстралингвистический фактор, оказала значительное влияние на формирование новой речевой культуры. Как подчеркивает Е. Земская, „периоды перестройки и постперестройки по своему воздействию на язык подобны революции” [Там же: 7]. Распад СССР, крушение тоталитарной системы, образование новых социальных групп внесли кардинальные изменения в условия функционирования языка. Так, началось энергичное „перемешивание” разных слоев населения, например, речь узников ГУЛАГа (уголовных, бытовых, политических) стала влиять на речь других социальных групп.

Маргинализация постсоветского общества интенсифицировалась бедностью, социальной нестабильностью, крушением планов и надежд. В результате сформировался новый слой, пребывающий в состоянии „пограничного состояния”, социальной нестабильности и незащищенности. На языковом уровне было отмечено активное перемещение в центр лексической системы единиц из периферии. Для средств массовой коммуникации как „зеркала” общественных процессов

в этот период характерны „активность арготической лексики, актуализация различных жаргонов” [Берглова 1998: 32], тенденция закрепления в публицистическом дискурсе суб- и нонстандарта. Многочисленные социально- и профессионально-групповые жаргоны, ранее бывшие обособленными, эзотерическими системами, вступили в активное взаимодействие с кодифицированным литературным языком, разговорным языком и просторечием, приведя к образованию специфического функционального слоя в русской лексике – общенационального жаргона – интержаргона [Панов 2000: 43].

Исчезновение ограничительных рамок привело к тому, что средства массовой коммуникации начали использовать уголовный жаргон как язык повседневного общения: „*А эти сначала **мурыжат** народ, **дурят**, как могут, а, завидев, как кто-то **отслюнит** пачку банкнот, **делают лапки горсточкой** и вперед – в астрал”* („Фокус” № 12, 2009 г.); „*После последнего решения Рады город большего не **поимел**”* („Корреспондент” № 7, 2009 г.); „*Их многочисленные политические технологии больше **не хилиют**”* („Зеркало недели” № 28, 2009 г.); „*О **беспределе** в городском хозяйстве написано немало”* („Фокус” № 11, 2009 г.); „*Это не **разборка** и не **теракт**”* („КП в Украине” № 3, 2009 г.); „*...а полную **расслабуху** можешь получить только в...*” („Фокус” № 6, 2009 г.).

Освобожденная разговорная и жаргонная стихия инкрустировалась в повседневную жизнь и публичное общение, что наиболее заметно отразилось на языке средств массовой информации. Вот только несколько примеров из региональной прессы: „*Он **стряпал** отказные постановления по фактам угроз”*, „*Два сотрудника МВД поняли, что можно **зашибить** деньгу”*, „*Майор перед судом явно **заприбеднялся**”* („Вечерний Луганск” № 32, 2009 г.); „*Решили **грабануть**”* („Луганская правда” № 11, 2009 г.); „*Загаживать водоемы станет проблематично”* („Реальная газета” № 29, 2009 г.); „*Вся страна **шлепает, куда ее посылают**”*, „*то в приватизацию **вляпаемся**, то в автогражданку **вкатимся**”* („Ракурс” № 15, 2009 г.); „*Цены **задрали** на два порядка”* („Реальная газета” № 35, 2009 г.); „*Рабочие **ворочают** глыбы льда”* („Вечерний Луганск” № 17, 2009 г.); „***Прокинули**” и **футболистов, и волейболистов**”* („Ракурс” № 42, 2009 г.); „*Монополия – она и есть монополия, лупи клиента рублем, куда **он на фиг денется!**”* („Реальная газета” № 19, 2009 г.).

Коллоквиализация обусловлена социально-экономическими трансформациями в обществе. Начиная с середины 1980-х годов, господствующие в России дискурсивные типы „начали перестраиваться в качественно новый дискурс – агрессивный, риторичный, актуализирующий в языке функцию воздействия и, как следствие, требующий, с одной стороны, новых форм для старых значений, с другой – переосмысления существующих в языке лексем, вытеснения из них

прежнего значения новым” [Панов 2000: 54]. Данный процесс совершался по нескольким направлениям, главное из которых – интенсивная коллоквиализация, жаргонизация словоупотребления, распространению и укреплению которой сопутствовала социальная модернизация социума.

Как подчеркивает Л. Крысин, рубеж двух столетий был отмечен энергичным вхождением в публичную жизнь таких слоев и групп, представители которых „в своих привычках и пристрастиях связаны с разного рода формами нелитературной речи” [Крысин 2003: 37]. Отход в области социальной жизни от жестких канонов и норм прошлого, провозглашение свободы как в общественно-политической и экономической сфере, так и в человеческих отношениях сказались на новых оценках языковых фактов и процессов: то, что раньше считалось принадлежностью социально непрестижной среды (преступной, мафиозной, просто малокультурной), обрело „права гражданства” наряду с традиционными средствами литературного языка.

Процесс „демократизации” языка наиболее ярко проявляется в текстах печатных изданий, которые укрепляют позиции коллоквиализации посредством активного употребления периферийных единиц лексической системы, относящихся к суб- и нонстандарту, а также к обценной лексике. Таким образом, средства массовой информации принимают активное участие в выстраивании лексической картины современной речи, в которой превалирует, в первую очередь, арготическая лексика, что подрывает функционально-стилевую и экспрессивно-стилистическую систему русского языка. А поскольку устоявшаяся система функциональных стилей служит не только эстетическим целям, но и целям наиболее экономной и точной передачи информации, то ее разрушение невольно способствует понижению информативности общения. Кроме того, арготическая, уголовная лексика оказывает влияние не только на эмоциональный, эстетический уровень общения, но и на интеллект индивида и нации.

Таким образом, в медиадискурсе частотны самые различные жаргонизмы, выступающие сигналами социальных отношений, имплицитно указывающие на социальную оценку описываемых явлений. Первичное восприятие дискурса адресатом обусловливается знанием языковых стереотипов и узуальных значений. Адресант же, употребляя жаргонизмы, образованные на базе узуальных, точнее по своему происхождению производные значения слов литературного языка, вводит в заблуждение, манипулирует сознанием адресата. При взаимодействии речевых культур жаргонизмы перестают осознаваться как маргинальные, социально маркированные или возрастные слова. В сознании носителей языка закрепляется определенный стереотип речевого поведения, мода или стиль, характеризующие „колорит нашей эпохи”.

Литература

Берглова 1998 – Берглова Е. И. Жаргон в системе репрезентативных факторов развития русского языка XX века / Е. И. Берглова // Язык. Система. Личность. – Екатеринбург : ЕГПУ, 1998. – С. 123 – 148; **Брейтер 1998** – Брейтер М. А. „Киллер” или „убийца”? / М. А. Брейтер // Вестн. ЦМО МГУ. – 1998. – № 1. – С. 73 – 116; **Земская 1996** – Земская Е. А. Введение / Е. А. Земская // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – С. 9 – 29; **Костомаров 1999** – Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа / В. Г. Костомаров. – СПб. : Златоуст, 1999. – 320 с.; **Крысин 2003** – Крысин Л. П. Формы существования (подсистемы) русского национального языка / Л. П. Крысин // Современный русский язык : Социальная и функциональная дифференциация. – М. : Наука, 2003. – С. 33 – 77; **Панов 2000** – Панов Ю. А. Влияние социально-экономических процессов на экспансию сниженной лексики в современном русском языке / Ю. А. Панов // Языковая структура и социальная среда. – Воронеж : Вестник ВГНУ, 2000. – № 3 – С. 31 – 47.

Соболева I. O. Медіа-жаргон: реалія, тренд чи фантом?

У статті розглянуто проблеми медіа-жаргону як невід'ємної частини сучасного медіа-дискурсу. Описано структуру, межі та функції цього виду мовленнєвої діяльності.

Ключові слова: медіа-жаргон, медіа-дискурс, просторіччя, жаргон, арго, сленг.

Соболева И. А. Медиажаргон: реалия, тренд или фантом?

В статье рассматриваются проблемы медиажаргона как неотъемлемой части современного медиадискурса. Описываются структура, границы и функции этого вида речевой деятельности.

Ключевые слова: медиажаргон, медиадискурс, просторечие, жаргон, арго, сленг.

Soboleva I. O. Media jargon is reality, trend or phantom?

The article is dedicated to the problems of media jargon as an integral part of modern mediadiscourse. The structure, boundaries and functions of this type of linguistic activity are established.

Key words: media jargon, mediadiscourse, dialect, argot, slang.

В. Ф. Сухопар (Харків)

УДК 81'27

**ПРОБЛЕМА МОВНОГО ВИБОРУ
В КОНТЕКСТІ НАВЧАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО
ПРОСТОРУ**

Запровадження мовної освіти у вищій школі було новим складником навчального процесу, спричиненим наданням українській мові специфічного юридичного статусу – вона стала державною і була наділена відповідним конституційним статусом. Таким чином, на вищу школу як рушійну силу інтелектуально-культурного розвитку суспільства було покладено ключове завдання – зробити українську мову знарядом наукової праці й розвинути її інформаційну, комунікативну і згасаючу демографічну потужність.

Незважаючи на ту кризову постколоніальну стартову позицію в цих визначальних сферах суспільства, яку мала українська мова на час проголошення її державною, сьогодні можна констатувати як суттєві здобутки, так і негативні результати в розширенні її функціональних можливостей і завдань. Але найтривожнішим є той факт, що „працездатність” української мови паралізована й загальмована в найважливішій мотиваційній сфері сучасного інформаційного суспільства, у яку її ніколи не допускали, – вищій школі. Відповідно загальмовано й внутрішній розвиток української мови в науковій сфері діяльності українського суспільства. Хоча певні здобутки маємо. Функціонування української мови в писемній формі суттєво розширилось: забезпечено потребу в словниках, підручниках, посібниках, наукових виданнях. Але практика викладання української мови в курсах мовної підготовки дає підстави зробити висновок, що перспективи її поширення в усному живому спілкуванні не відповідають вимогам сучасного інформаційного суспільства. Така мовна ситуація спонукає до пошуку причин її породження.

Аналіз наукових праць, присвячених розгляду проблем мовного розвитку людства, дає підстави зробити висновок, що ці проблеми пов'язані з соціально-психологічними чинниками [Масенко 1999, Радчук 2000, Русанівський 2004, Ткаченко 2004].

Запровадження лінгвістичної підготовки у вищій школі, особливо в закладах негуманітарного профілю, свідчить не тільки про підвищення розуміння ролі мови в науково-культурному житті конкретного суспільства, а й пов'язане із загальною тенденцією світового розвитку. Мовно-культурний чинник мав вирішальну роль у формуванні національних держав європейського культурно-історичного ареалу. У європейських національних державах мова й культура становлять ключові сфери й принципи розпізнавальні ознаки [Альтерматт 2000: 125].

У зв'язку з дією зазначених чинників виникає необхідність підвищити вимоги до результатів мовної освіти. Ці вимоги спонукають пердовсім до пошуку нових підходів і методик, до глибшої індивідуалізації навчального процесу, оскільки предметом вивчення є українська мова з новим специфічним статусом, а об'єктом навчання є носій уже сформованої до певного рівня мовно-культурної свідомості. Саме цей новий екстралінгвістичний чинник часто впливає як на саме протікання навчального процесу, так і на його результати.

Мета статті полягає в з'ясуванні теоретичних і прикладних проблем викладання української мови у вищій школі у зв'язку з її особливим юридичним, навчально-педагогічним та функціональним статусом. Актуальність дослідження вбачаємо в необхідності подальшого теоретичного обґрунтування ролі мови в науково-культурному житті суспільства та запровадження нових підходів і методик у процесі викладання української мови.

Сьогодні мовна підготовка у вищій школі потребує глибшого розуміння причин існування мовного розмаїття світу, тенденцій розвитку мовного життя світу, що, у свою чергу, передбачає аналіз функціонального розмаїття мов, характеристику комунікативних рангів мов, їхніх правових статусів. Таким чином, визначення загального поняття мова потребує глибшого тлумачення. З іншого боку, виникає потреба в тлумаченні таких понять, як природна мова, жива мова, мертва мова, штучна мова, рідна мова, іноземна мова, національна мова, державна мова, світова мова, міжнародна мова, регіональна мова, офіційна мова, літературна мова. Природа цих понять різна, оскільки в одних випадках відбиває комунікативну ієрархію мов, що склалася стихійно в процесі соціально-культурної історії людства, а в інших випадках ця природа свідчить про їхні юридичні ранги, надані певною спільнотою. Однак визначальним для цих понять є характер взаємозв'язку між людиною і мовою, взаємозалежність у їхньому історичному розвитку.

Складна комунікативна та юридична ієрархія мов визначає і навчально-педагогічний статус мов в освітніх закладах різних типів, де мови виконують три основні педагогічні функції:

– мова використовується як допоміжний засіб у процесі навчання іншої мови (вивчення іноземної на базі рідної з подальшим переходом на навчання іноземною);

– мовою ведеться викладання/навчання (на всіх освітньо-виховних рівнях навчання відбувається однією мовою або середня освіта здобувається однією мовою, а в спеціальній і вищій школі відбувається перехід на мову вищого комунікативного рангу; в багатомовній ситуації і в умовах конкуренції мов важливим є кількісна характеристика шкіл з певною мовою навчання);

– мова є навчальним предметом.

У випадку, коли мова є навчальним предметом, слід конкретизувати її навчально-педагогічний статус у таких площинах:

- мова вивчається в країні носіїв цієї мови чи в країні, де для певної частини населення вона не є рідною;
- у навчальних закладах якого ступеня і якого типу вивчається певна мова (початкова, середня, вища школа чи на всіх рівнях; загальноосвітня школа чи спеціальний навчальний заклад);
- у якій якості і з якою метою викладається мова.

Таким чином, з огляду на складність навчально-педагогічних функцій мови в навчальному процесі слід враховувати такі чинники:

- мову викладають як рідну і як мову навчання; останній чинник передбачає вдосконалення володіння мовою як засобом здобуття загальної освіти;
- мову викладають як рідну, однак викладання здійснюють іншою (нерідною мовою), яка має вищий комунікативний ранг; викладання не націлено на вдосконалення володіння мовою навчання;
- мова є нерідною, її викладають як мову певної частини населення багатомовного соціуму для забезпечення комунікації різномовних груп населення;
- мову викладають як іноземну із загальноосвітньою метою;
- мову викладають як спеціальну навчальну дисципліну, вона є важливим складником подальшої викладацької, перекладацької, дослідницької професійної діяльності [Мечковская 2003: 137 – 138].

Ефективність навчального процесу залежить від того, наскільки глибоко враховано соціолінгвістичні чинники, наскільки адекватно розуміють ці поняття всі учасники педагогічного процесу і наскільки це розуміння відповідає науковим тлумаченням цих чинників.

Важливість урахування соціолінгвістичних чинників у курсах мовної освіти зумовлене тими кардинальними соціальними зрушеннями в суспільстві, які загострили питання мовно-культурної ідентичності й поставили кожного члена соціуму перед складним вибором. Адекватність цього вибору значною мірою залежить від глибини розуміння поняття мова (з усіма його соціолінгвістичними вимірами), національна мова, державна мова, літературна мова, рідна мова, іноземна мова. З іншого боку, вибір вимагає від члена суспільства й реалізації цієї мовно-культурної ідентичності у відповідній мовно-культурній поведінці.

У практиці викладання української мови у вищій школі важливо правильно встановити корелятивні зв'язки між предметом вивчення й об'єктом навчання з огляду на зміну навчально-педагогічного статусу цієї дисципліни в системі освіти. Правильність визначення цих зв'язків залежить від глибин аналізу поняття рідна мова, оскільки воно має складну психофізичну природу й демонструє зв'язок людини з матір'ю, родиною, етносом, національною культурою. Розгляд поняття рідна мова

є досить актуальним для сучасної реальної мовної практики, потребує глибокої й виваженої аргументації, оскільки передбачає проведення чіткої межі між поняттями „наївної лінгвістики”, тобто уявлень студента про мову, відбитих у лексиці, прислів'ях, художніх творах, і її термінологічним визначенням в соціолінгвістиці. Поняття рідна мова використовує статистика, воно постає в педагогічній практиці як перед педагогами, так і перед батьками на різних етапах освіти їхніх дітей. Поняття рідна мова є важливим у зв'язку з активізацією досліджень механізмів витіснення української мови й культури та необхідністю посилити захисні реакції їхніх носіїв.

Реалізація принципу абсолютної самоцінності кожної мови і культури залишається бажаною й цілком залежить від їхніх носіїв. Баскійський мовознавець К. Мічелена підкреслював, що „жодна мова не зникає і не триває сама по собі – її або залишають, або тримаються за неї і, отже, зберігають її лише її носії” [Тищенко 2000: 55], а поет Х.-М. Арце покладав відповідальність за долю мови на тих, для кого вона є рідною: „Мова зникає не тому, що її чужинці не вивчають, а тому, що свої більше не вживають” [Там само: 55].

Таким чином, тлумачення поняття рідна мова набуває особливого соціального й наукового значення, оскільки, з одного боку, воно є ключовим чинником у справі захисту етнічного суверенітету й збереження духовної спадщини народу, а з іншого боку, є важливим елементом лінгводидактики як у процесі навчання в цілому, так і в процесі викладання певної мови.

Дослідження конкретних питань, які стосуються цієї проблематики, знайшли висвітлення в публікаціях таких українських мовознавців, як О. Ткаченко, Н. Шумарова, Л. Масенко, О. Снітко, Н. Бабич, Л. Ставицька.

Н. Шумарова зазначає, що рідна мова – це поняття психосоціальне. Рідна мова кодує зв'язок людини з соціумом – родиною, родом, етносом. Але цей зв'язок може бути зруйновано, що, у свою чергу, призводить до розбіжності між рідною мовою й вибором мовно-культурної ідентичності. Цю розбіжність зумовлено передовсім типом мовного середовища і складним характером соціопсихологічних і культурно-історичних зв'язків різних етносів [Шумарова 2000: 33]. Рідна мова в процесі мовного розвитку особистості може поступатися іншій мові з функціональною першістю й зайняти спочатку функціональну вторинність, а потім зовсім зникнути.

Таку загрозливу соціолінгвістичну тенденцію можна спостерігати сьогодні в українському суспільстві. Якщо розмовно-побутова сфера ще забезпечується спотвореним варіантом української мови – суржиком, який є останньою мовною розпізнавальною ознакою загубленої української ідентичності, то наукова сфера, де має виховуватись генератор української тотожності, втрачає цього носія реліктової ознаки

українства, оскільки він потрапляє в мовно-культурне середовище, яке диктує йому напрямок мовно-культурного розвитку. Як підкреслює І. Дзюба, користування рідною мовою стає справою патріотизму, а керуватися патріотичними почуттями можуть одиниці. Для більшості ж мовокористування завжди диктувалося життєвою необхідністю, доцільністю [Дзюба 2006: 811 – 812]. Коли користування рідною мовою потребує подолання страху перед нею, оскільки вона стає мовою протистояння, то це свідчить про глибоку деградацію суспільства. Змінити ситуацію слід не закличками полюбити рідну мову, а зміною обставин. Зміна обставин залежить від нас: від глибини нашої самокритики, від культивування самих себе, від культивування молодих поколінь української інтелігенції. З одного боку, сам викладач повинен підвищити вимоги до своєї мовно-культурної поведінки і власним прикладом давати зразки спілкування в усіх ситуаціях, а з іншого боку, глибше індивідуалізувати процес мовної підготовки з урахуванням всіх можливих соціолінгвістичних характеристик конкретного мовця.

Без аналізу реального стану мовної ситуації в студентському середовищі неможливо ефективно спланувати навчальний процес у курсі лінгвістичної підготовки. Тому практична діяльність спонукала до вивчення мовно-культурної поведінки студентів у їхній життєдіяльності. З цією метою в процесі навчання велися соціолінгвістичні дослідження у формі опитування (анкетування, інтерв'ювання) та включеного спостереження за мовно-культурною поведінкою студентів. Особливо важливим є аналіз даних, пов'язаних з розумінням студентами поняття рідна мова, іноземна мова, державна мова, двомовність. На основі цих досліджень можна встановити, наскільки розуміння цих понять студентами відповідає їхній реальній мовно-культурній поведінці в різних сферах життя.

Поняття рідна мова є ключовим чинником у мовно-культурній поведінці й визначає порядок перемикання кодів у різних комунікативних ситуаціях, який спричинено співіснуванням різних мов у суспільстві. Рідна мова має значний вплив на мовну свідомість і непомітно для студента диктує йому закони світобачення, які складаються в дитинстві з перших комунікацій з матір'ю, родиною, етносом. Якщо в цьому понятті сфокусовані всі чинники, які відбивають її природний розвиток, тобто рідна мова одночасно є мовою матері, батьків, родоводу, етносу, досягла найвищого статусу – стала державною, є функціонально першою в усіх комунікативних ситуаціях, то проблеми не виникають. Однак у сучасному мовно-культурному розвитку людства ідеальних прикладів дуже мало, хоча практика більшості національних держав зорієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території.

З точки зору переважного мововживання в різних комунікативних ситуаціях студентську аудиторію можна поділити на дві групи:

російськомовні та суржикомовні. Поняття „російськомовне населення” в сучасній українській соціолінгвістиці є не досить вивченим і потлумаченим, оскільки має досить складну структуру. У групі російськомовних можна виділити студентів, які ідентифікують себе з етнічними росіянами, російську мову вважають рідною на тій підставі, що народилися в сім’ї росіян. До державності української мови ставляться лояльно, але в практичній діяльності не бачать мотивації дотримуватись чинного мовного законодавства. Активності в україномовних комунікаціях не проявляють, хоча в окремих випадках оцінний чинник на заняттях може стимулювати україномовну поведінку.

У цій групі слід виділити російськомовних студентів, які є представниками етнічних меншин. Вони повністю втратили мовно-культурний зв’язок зі своїм етносом, хоча батьки ще володіють мовою етносу, але не культивують її серед дітей, оскільки інтегрували їх у російськомовне середовище. Публічно акцентувати увагу на своєму етнічному походженні вони не бажають, оскільки прагнуть інтегруватися в російськомовне середовище. Практичні навички володіння українською мовою ці студенти здобули в загальноосвітній школі, визнають державність української мови, але реальна мовна ситуація в усіх сферах не спонукає їх до її використання й удосконалення. Активність на заняттях з мовної підготовки залежить від шкільного рівня знань та мовного диктату середовища.

Серед російськомовних також вирізняються студенти, яких в етнології називають терміном „маргінальна особистість”, тобто особа на межі двох культур і суспільств. Свою двокультурність, яка має різний рівень глибини, вони пояснюють змішаним характером своєї сім’ї (росіяни/українці). Вони мають труднощі як з визначенням ступеня „рідності” кожної з мов, так і з визначенням мовно-культурної ідентичності, оскільки кожен з батьків виховувався та здобував освіту своєю рідною мовою. Після рідномовної шкільної освіти в російськомовного члена родини рідномовне середовище в подальшій виробничій чи освітній діяльності не змінювалося. Україномовний член родини після рідномовного становлення в сім’ї і школі потрапляв в російськомовне середовище подальшої життєдіяльності, а можливості спілкування рідною мовою обмежилися родинним колом. Комунікативні потреби виробничої сфери та ще більше вищої школи диктували повний перехід в усіх сферах подальшої життєдіяльності на нерідну мову. Отже, мовна ситуація і мовна політика в змішаних сім’ях формувалася під впливом цих чинників, тобто перспектива здобування вищої освіти спонукала батьків до глибшої інтеграції дітей в російськомовну стихію. Важливим чинником у формуванні мовно-культурної орієнтації цих російськомовних студентів була також можливість спілкування з членами обох родоводів, особливо зі старшими поколіннями.

Таким чином, рівновага впливу двох культур залежала від таких

чинників: безпосередній вплив батьків з різним рівнем мовно-культурної стійкості, можливість спілкування з різними поколіннями родоходів як у дитинстві, так і в старшому віці, перспектива самореалізації в суспільстві з його диктатом відповідних мовно-культурних цінностей. Очевидно, орієнтація цих студентів в процесі становлення їхньої мовно-культурної ідентичності буде залежати від комунікативної та інформаційної потужності середовища, в якому буде відбуватися процес подальшої самореалізації. На мовно-культурну орієнтацію цих студентів значний вплив у межах навчального процесу справляє диктат російськомовного студентського, викладацького й адміністративного середовища. Ці студенти не бажають демонструвати особливостей свого двокультурного виховання, а підкоряються нормам поведінки російськомовної більшості в усіх комунікативних ситуаціях навчального процесу і, таким чином, поступово втрачають мовно-культурний зв'язок з україномовним родоходом. На заняттях з лінгвістичної підготовки поведінка цих студентів може мати різний характер: задоволення від можливості продемонструвати належність до української культури, активність на заняттях; нейтральність в поведінці; приховування свого двокультурного виховання.

Другу групу студентської аудиторії становлять носії специфічної мовно-культурної орієнтації. Цю групу можна назвати „суржикомовні”. Явище суржику є актуальним сьогодні в українській соціолінгвістиці. Суржик досліджують у різних аспектах, його визначають як перехідну стадію в засвоєнні російської мови або як український варіант російської мови. „Суржик виник і утвердився в сільському мовному побуті і в мові індивіда, зокрема, ще до того, як цей індивід емігрував до міста” [Ставицька 2003: 76]. Таким чином, групу суржикомовних студентів формують вихідці з українського села, але не зі своїм діалектом як територіальним різновидом української мови, а з українським варіантом російської мови. Мовна ситуація й мовна політика того соціуму, де їх виховували й де вони здобували середню освіту, не сприяли культивуванню літературних стандартів ні російської, ні української мови. Мовно-культурну орієнтацію було сформовано під впливом суржикомовного сільського соціуму з його усталеними комунікативними сферами, які не потребували досконалішого рівня знань літературних стандартів і їхнього практичного застосування. Шкільний рівень знань цих стандартів залишався не задіяним, оскільки суржикомовна громада диктувала відповідну орієнтацію в усіх комунікативних ситуаціях свого соціуму, де виховувався студент до вступу у вищу школу.

Соціолінгвістичні дослідження мовно-культурної поведінки кожної групи студентів можуть дати важливі результати для використання в навчальному процесі, однак особливо глибокого аналізу потребує суржикомовна аудиторія з огляду на складність її мовно-культурної поведінки, яка має глибинні соціально-психологічні

передумови й домінуючі комплекси: аморфність, психологічне роздвоєння, занижена самооцінка, негативний автостереотип, розгубленість, невпевненість, страх перед своєю „історичною” ідентичністю. Хоча суржик і є ганебним явищем колоніальної залежності, але він залишається останнім притулком українського слова, від якого ще можна повернутися до українства. Цілком втративши українську мову, „повернутися до неї може тільки людина високої культури і тільки в результаті глибокого світоглядного самооновлення. А чи багато в нас таких людей?” [Дзюба 2006: 832]. Проблема полягає не в тому, щоб змусити говорити по-українськи того, хто не хоче, а в тому, щоб той, хто хоче, мав таку можливість, але не тільки в родинно-побутовій сфері, а в усіх сферах складного державного організму, особливо в ключовій сфері найвищого рівня самореалізації – науковій. Спочатку необхідно прилучити суржикомовних до українського літературного стандарту в розмовно-побутовій сфері. Адже середня школа дає необхідний рівень умінь і навичок. Необхідно тільки подолати психологічний бар’єр, оскільки ці навички актуалізувалися тільки в процесі „рольової гри” на заняттях з української мови у школі до „антракту” з подальшим переходом як викладача, так і учня на рідний суржик. Поведінка викладача, яка зафіксована в народній мудрості: „Про рідну мову ведуть розмову, а дітям щеплять чужу вимову” – дуже негативно впливає на всіх рівнях освіти. Слід звернути увагу на те, що суржик – наслідок відсутності мовної стійкості, прояв духовної й психічної нівеляції рідномовного імунітету. Вища школа зі своїми чужомовними інформаційно-комунікативними потоками залишається чужою для суржикомовного студента й не сприяє його поверненню до рідної мови на рівні літературного стандарту. Російськомовне середовище на всіх рівнях комунікації скеровує мовну практику суржикомовного студента і зумовлює напрямок формування його мовно-культурної свідомості. Вища школа створює комфортні умови в живому спілкуванні для російськомовних студентів і дискомфортні – для україномовних студентів з різним рівнем володіння літературним стандартом та для суржикомовних студентів. Перебуваючи на межі двох культур, двох мовних стихій у стані роздвоєння душі, останні змушені балансувати між російською мовою пристосування й українською мовою протистояння. Відсутність умов для спілкування українським літературним стандартом у вищій школі ускладнює процес реабілітації суржикомовних носіїв, створює сприятливі умови для формування чужомовної ідентичності через малопомітний процес переходу від етапу двомовності до етапу двокультурності, на якому виникають труднощі з визначенням рідної мови.

Мовно-культурна поведінка суржикомовних студентів досить складна й потребує особливого підходу, оскільки в нових умовах вищої школи вони не відчують потреби переходити на літературний стандарт

юридично престижної української мови, який присутній тільки на заняттях з лінгвістичної підготовки. Відповідно до власних потреб вони змушені засвоювати реально престижну російську мову на основі удосконалення рідного суржику. Соціопсихологічні засади маргінального буттєіснування цих студентів провокують їхню специфічну мовну поведінку й самооцінку, яка проявляється у визначенні своєї мови-суржику як рідної й правильної та відповідно в протиставленні її загальноприйнятим літературним стандартам.

Таким чином, ефективність занять з лінгвістичної підготовки у вищій школі в значній мірі залежить від рівня об'єктивності при визначенні кожним студентом своєї мовно-культурної ідентичності з усіма особливостями її історичного формування. Ключовим поняттям у цьому визначенні має бути рідна мова з її функціональним, юридичним і навчально-педагогічним статусом.

Література

Альтерматт 2000 – Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе / У. Альтерматт ; пер. с нем. С. В. Базарновой. – М. : Изд-во РГГУ, 2000. – 366 с.; **Дзюба 2006** – Дзюба І. М. З криниці літ : у 3 т. / І. М. Дзюба. – К. : ВД „Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 2. – 974 с.; **Масенко 1999** – Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.; **Мечковская 2003** – Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков : учеб. пособие для студентов филол. и лингв. спец. – 3-е изд. – М. : Флинт : Наука, 2003. – 312 с.; **Радчук 2000** – Радчук В. Мова в Україні й українська мова / В. Радчук // Урок укр. – 2000. – № 9. – С. 12 – 14; **Русанівський 2004** – Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3 – 7; **Ставицька 2003** – Ставицька Л. Соціопсихологічні аспекти мовленнєвої діяльності „російськомовних українців” / Л. Ставицька // Матеріали V конгр. Міжнар. асоц. українців. Мовознавство : зб. наук. ст. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 74 – 79; **Тищенко 2000** – Тищенко К. Баскійський досвід мовного будівництва / К. Тищенко // Урок укр. – 2000. – № 8. – С. 51 – 56; **Ткаченко 2004** – Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.; **Шумарова 2000** – Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму : монографія / Н. П. Шумарова. – К. : КДЛУ, 2000. – 284 с.

Сухопар В. Ф. Проблема мовного вибору в контексті навчально-комунікативного простору

Статтю присвячено теоретичним та практичним проблемам викладання української мови у вищій школі у зв'язку з її особливим юридичним, навчально-педагогічним і функціональним статусом. Підкреслено особливе соціальне й наукове значення поняття рідна мова,

оскільки воно є ключовим чинником у справі захисту етнічного суверенітету і збереження духовної спадщини народу, а також важливим елементом лінгводидактики як у процесі навчання в цілому, так і в процесі викладання певної мови.

Ключові слова: функціональний статус мови, навчально-педагогічний статус мови, мовно-культурна ідентичність, мовно-культурна поведінка, мовна ситуація, мовна політика, мовна свідомість, рідна мова.

Сухопар В. Ф. Проблема языкового выбора в контексте учебно-коммуникативного пространства

Статья посвящена теоретическим и практическим проблемам преподавания украинского языка в высшей школе в связи с его особым юридическим, учебно-педагогическим и функциональным статусом. Автор подчеркивает важное социальное и научное значение понятия „родной язык”, поскольку оно является ключевым фактором в проблеме защиты этнического суверенитета и сохранения духовного наследия народа, а также важным элементом лингводидактики как в процессе обучения в целом, так и в процессе преподавания конкретного языка.

Ключевые слова: функциональный статус языка, учебно-педагогический статус языка, культурно-языковая идентичность, языковое поведение, языковая ситуация, языковая политика, языковое сознание, родной язык.

Suhopar V. F. Problema of linguistic choice in the context of educational-communicative space

The article is devoted to the theoretical and practical problems towards teaching the Ukrainian language in the Higher School in connection with its special legal, functional, educational and pedagogical status. The author emphasizes special social and scientific importance of the „native language” concept, as it is the dominant factor in the problem of protection of the ethnic sovereignty and preservation of the spiritual inheritance of people; also it is the important element of the linguodidactics in learning on the whole as well as in teaching the certain language.

Key words: language functional status, educational and pedagogical status, linguistic and cultural identity, linguistic and cultural behavior, state of language, language policy, linguistic consciousness, native language.

А. Г. Чикибаев, А. Р. Габидуллина (Горловка)

УДК 81'276.1

**КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ В
ЯЗЫКОВОЙ ИГРЕ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ**

Цель статьи – показать, как функционируют прецедентные феномены в лингвокреативной деятельности студентов-филологов.

Студенты часто включают прецедентные феномены (ПФ) в такие речевые жанры (РЖ), как история, байка, шуточный рассказ, надпись (на стене, на столе и пр.), „приколы”, граффити, анекдот, причем последний является одним из самых распространенных РЖ: анекдот-повествование, анекдот-загадка, анекдот-афоризм и анекдот-пародия [Карасик 1997: 151]. Впрочем, в реальном общении текстема-анекдот претерпевает всевозможные трансформации и в повседневной речи студентов оформляется как РЖ „рассказывание анекдота”, „напоминание анекдота”, „цитирование анекдота”.

РЖ „рассказывание анекдота” характеризуется рядом признаков: 1) рассказчик (субъект речевого жанра) никогда не претендует на авторство текста: совершенно исключены речевые ситуации типа „А вот я придумал анекдот...” или „Послушайте мой последний анекдот...”; 2) анекдот не порождается заново, а воспроизводится. Как отмечают А. Шмелев и Е. Шмелева [Шмелева 2002.], рассказывание анекдота - это не повествование, а представление, производимое единственным актером. „Соль” анекдота создают именно интонация рассказчика, его мимика и жестикация, наличие „метатекстового” ввода (*Слыхал анекдот о...?; Кстати, знаете анекдот...?; Давай(те) расскажу анекдот...; А вот еще анекдот на эту тему и т. д.*). На смену речевому жанру „рассказывание анекдота” в студенческом общении все чаще приходят РЖ „напоминание анекдота” и „цитирование анекдота”. Условием функционирования этих РЖ является то, что последний известен слушателям, т. е. является для них прецедентным текстом. Сопоставим эти жанры: 1) *Русский турист обращается к французженке: - Мадам. Мы с вами знакомы. Я Иван. Мы ехали с вами и в поезде провели такую ночь любви! - Да. Но это не повод для знакомства* (рассказывание анекдота); 2) *Да, секс не повод для знакомства, как сказала французженка своему любовнику* (напоминание анекдота); 3) *Как в том анекдоте про русского и французженку: ночь любви не повод для знакомства* („цитирование анекдота”).

Цитироваться может как весь анекдот целиком, так и отдельная яркая фраза из него или даже словосочетание, восходящее к анекдоту. При этом прецедентные высказывания, присутствующие в структуре многих современных анекдотов, отражают специфику культурной ситуации последних лет: в основном это фрагменты рекламных текстов,

цитаты из кино- и телефильмов, а также устойчивые высказывания – афоризмы, пословицы и т. п.

Анекдоты диалогического типа нередко подстроены на сознательном отклонении от привычных представлений о типичной ситуации общения. Комический смысл (коммуникативно-прагматическая импликатура) различных анекдотических РЖ извлекается в том случае, когда слушатель осознает факт нарушения того или иного параметра коммуникативного контекста/ситуации как сложного комплекса внешних условий общения и внутренних состояний общающихся, представленных в речевом произведении.

Д. Хаймс называет следующие особенности коммуникативного контекста: 1) роли адресанта и адресата; 2) категория „предмет речи” (топик); 3) обстоятельства (setting), т.е. место, время и другие значимые параметры; 4) канал общения; 5) код, т.е. язык, диалект, стиль общения; 6) форма сообщения (message form) определяет речевой жанр – беседа, спор, сказка и пр.; 7) событие (event) – природа коммуникативного события, в одном из жанров которого реализуется данная ситуация, например, любовное письмо – жанр письма; 8) ключ (key) – оценка эффективности речевого события; 9) цель (purpose) – категория, отражающая намерения участников речевой ситуации – то, что, по их мнению, должно было бы стать результатом данного речевого события [Hymes 1972]. Нужно отметить, что эти аспекты в одном тексте нередко переплетаются.

1. Роли коммуникантов

Социальная роль – это одобряемый обществом образец поведения, который соответствует конкретной ситуации общения и социальной позиции (статусу) личности. Знания о типичном исполнении той или иной роли (национальной, этнической, социумной, в т. ч. профессиональной, гендерной и пр.) складываются в стереотипы ролевого поведения. Нарушение стереотипов порождает комический смысл анекдота: *Здравствуйте, бабушка. Мы из Москвы приехали, русские диалекты изучаем. Поговорите с нами? – Да чего тут изучать – у нас же среднерусские говоры! На севере-то вон хотя бы стяжение гласных есть...*

Комический смысл анекдота построен на несовпадении предполагаемой и фактической социальной роли персонажа: вместо неграмотной старушки – носительницы диалекта – перед студентами на фольклорной практике предстает их коллега. В роли ПФ в сознании студентов выступают „точечные цитаты” - термины-аллюзии из учебных текстов по диалектологии.

Анекдоты – неотъемлемая часть сценариев СТЭМа („студенческого театра эстрадных миниатюр”). Десемантизация лингвистических терминов может стать средством создания

юмористического эффекта. Основная функция языковой игры здесь – создание эффекта „своего круга”, поскольку понятна только филологам.

- *Кто унификс? Я унификс?! Сам ты унирадиксоид!*

- *Полегче... Транскрибируй базар, выбирай фонемы. А то как дам по реме, будешь всю жизнь своим лексемам через ринезм праформы выводить. Так что прикинься нулевым суффиксом и катись отсюда!*

- *Ага, щаз! Может, тебе еще пресуппозицию показать?*

- *Ты сейчас у меня точно в концепт получишь. Следи за аллофонами, связанный корень!*

- *Скорее это я тебе флексию оторву, будешь одними субморфами обходиться, Апресян йотированный!*

- *Да я Апресяна конспектировал, когда ты еще герундий с герундивом путал, понял?*

- *Третья палатализация заднеязычных! Как ты меня уже редуцировал своими чередованиями...- А мне до интерфикса! У меня всегда второе полногласие.*

- *У тебя видимо производящая база съехала...Еще раз образуешься здесь, точно сделаю тебе выравнивание по парадигме. Честное филологическое слово*

2. Предмет речи

Комический смысл возникает в случае неправильной идентификации референта в коммуникативном акте, несовпадения референтов говорящего и слушающего.

• *А как вам нравится „Аэропорт” Хейли?*

- *Я предпочитаю аэропорт Шереметьево.*

- *Что, Шереметьев тоже написал „Аэропорт”?*

• *Вы были на „Свадьбе Фигаро”? (= опера „Севильский цирюльник”)*

- *Нет, ограничился поздравительной телеграммой.*

В обоих анекдотах нарушено „правило фокуса”, в соответствии с которым собеседникам требуется постоянно держать референт в фокусе внимания. Вокруг него надо создавать „референтную среду”, т.е. активное смысловое поле, в котором все, что обсуждается, приобретает соответствующий референту „заряд”. Это значит, что собеседники чисто автоматически привязывают к соответствующему референту любое вновь возникшее высказывание. К намеренным коммуникативным девиациям приводят: а) нарушение коммуникантами принципа релевантности; б) случайные вопросы собеседника; паразитические ассоциации у одного из коммуникантов; непродуктивные речевые ходы; феномен случайной цели и пр.; в) внешние помехи (например, подключение новых собеседников, искажающих соответствующий фрейм; изменение параметров речевой ситуации и пр.)” [Клюев 2002: 230]. В приведенных анекдотах идет игра на референциальной неоднозначности собственных и нарицательных имен.

3. Параметр „обстоятельства”

К сбою в коммуникации, а следовательно, к возникновению имплицитного смысла анекдота может привести искажение такого параметра коммуникативной ситуации, как обстоятельства, когда нарушаются условия места и времени коммуникации.

Юмористический эффект возникает в случае, когда прецедентный текст /высказывание используется в необычных обстоятельствах, в ином контексте.

- Раньше мои волосы были сухими, ломкими и постоянно грязными. Но недавно я открыл для себя.. кран! И оказывается - вся эта фигня смывается!

Команда КВН „Отдел Культуры” (Симферополь)

Рекламный слоган в исполнении студентов получил новый смысл: ‘Волосы плохие, потому что грязные’, в то время как в рекламе – ‘из-за некачественного шампуня’.

Еще один пример.

- - Значит так. Песчаный карьер – два человека, уборка улиц – три человека...- Огласите весь список, пожалуйста. - В общей сложности у нас сегодня 4 корпоратива.

В фильме „Операция Ы и другие приключения Шурика” подобный разговор происходит в милицейском участке и представляет собой распределение осужденных за мелкое хулиганство на принудительные работы. Имплицитный смысл прецедентного феномена в анекдоте – ‘выступление артистов на корпоративных мероприятиях – физически тяжелая принудительная работа’.

Студенты живо откликаются на политические события в мире.

- - *Вадик, зачем ты поставил чемодан на сцене?*
- *Не знаю. Усама сказал, поставить здесь* (намек на вождя исламского терроризма Усаму Бен Ладена).

4. Код

Код общения – это использование собственно языковых средств для реализации цели коммуникации. Юмористический эффект строится на отклонении от языковой нормы.

- *На семинаре. Преподаватель третий раз спрашивает неподготовленного студента. Студент: - Я что, гвоздь программы что-ли? Преподаватель: - Я бы сказал дюпель!*

Фразеологически связанное значение слова „гвоздь” (‘самое значительное, интересное среди чего-то другого’) интерпретируется говорящим как прямое и сопоставляется в предметом того же класса.

- *Сидит Шерлок Холмс дома с друзьями, пьет чай. Тут кто-то у него спрашивает: - Холмс, вы уже немолодой человек, а живете без женщины. Почему вы не испытываете никаких неудобств по этому*

поводу? *Шерлок Холмс (улыбаясь): - Ну, это элементарно... Вся компания (в ужасе): - Ватсон???*

Комический эффект анекдота построен на парцелляции, которая приводит к появлению нового смысла: ‘Холмс и Ватсон – гомосексуалисты.’

5. Параметр „канал общения”

Нарушения „канала общения” тоже могут обыгрываться в анекдоте. Обычно это фонетизмы – прием создания комического эффекта, построенный на обыгрывании дефектов речи собеседников, плохой дикции, искажённого грамматического строя высказываний, интонационной невыразительности речи, речи-скороговорки, наличия звуков-паразитов в речи персонажей анекдота и т. д., которые ведут к искажению смысла высказывания.

- *- Подмолаживает, – сказал ящик. Даль достал свою записную книжку и написал: подмолаживает – диалектное слово, обозначающее направление ветра. - Эх, к утлу б добраться! – тяжело вздохнул ящик...*

В.И. Даль - прецедентное имя. В анекдоте обыгрывается возможность появления в его знаменитом словаре ошибки, связанной с дефектом речи у информанта.

Приведем примеры других анекдотов, где обыгрываются дефекты речи.

- *Филфак. Аудитория. Профессор весьма преклонного возраста, немножко шепелявый, читает лекцию: - А сегодня мы с вами поговорим о таком писателе, как Феменгуэй. Голос из зала: - Не Феменгуэй, а Хемингуэй!- А сегодня мы с вами поговорим о таком писателе, как Феменгуэй! - Не Феменгуэй, а Хемингуэй!!! - Да, пошли вы все нафуй!!!*

6. Форма сообщения

Комический эффект нередко возникает из-за несоответствия жанра высказывания стереотипной ситуации:

- *Зашел королевич в пещеру, а там девица-красавица в хрустальном гробу лежит. И надпись: „Выдерни шнур. Выдави стекло”.*

Комический смысл анекдота строится на несоответствии жанра „инструкция” контексту пушкинской сказки о мертвой царевне и семи богатырях.

Во втором примере пародируется экзаменационный тест.

- *Идет экзамен по литературе. Вопрос. - Что смешалось в доме Облонских? А - все, Б - ничего.*

Параметры „форма” и „событие” взаимосвязаны, потому что за каждой стереотипной ситуацией закреплен свой речевой жанр.

- *Археологам удалось полностью расшифровать надпись на скрижали Завета. Оказалось, что заповедь была всего одна: "Не с*

глаголами пишется отдельно. Например: не убий, не укради, не прелюбодействуй и т.д."

Студенты совмещают в одном высказывании два прецедентных текста: Священного писания и орфографического правила.

7. Коммуникативное событие

Параметр „событие” отражает определенную последовательность речевых действий в рамках стереотипной ситуации. В памяти человека представление о стереотипных событиях хранится в виде сценария (скрипта) – списка простых событий, задающих стереотипный эпизод; это такая репрезентация структуры данных в глубинах нашего сознания, которая управляет процессом осмысления и позволяет связывать в единое целое смысловые блоки, воспринимаемые из объективной реальности. Сценарий представляет собой дискретный блок, состоящий из фиксированного набора дискретных действий (упорядоченной суммы „моментальных кадров”), имеющих строгий линейный порядок; имеет он и жесткие дискретные границы (действие-начало и действие-конец).

Основной причиной комического эффекта в анекдоте является „непопадание во фрейм” (неправильное восприятие речевого события/ситуации одним из персонажей анекдота), что влечет за собой выбор „не того” речевого жанра:

- *Молилась ли ты на ночь, Дездемона?!*
- *Нет...*
- *Так помолись же!*
- *Exegi monumentum aere perenius...*

Для молитвы Дездемона использует стихотворение Горация „Памятник” (это прецедентный текст для студентов, изучающих латынь), что разрушает стереотипный сценарий общения с Богом.

Еще один пример, иллюстрирующий связь речевой формы с ситуацией:

- *Умирает старый лингвист. Родня собралась у постели, переживают. Старик с трудом поднимает голову: „Je meurs. (После паузы) Ah non, je ME meurs... ou bien... je meurs... non, non je ME meurs. (Падает на подушки, отпешённо) Bien alors, l'un ou l'autre se dit... (пауза) ou se disent?*

Лежащий на смертном одре лингвист спрягает французские глаголы, т. е. совершает статусно-ориентированное речевое действие, свойственное учебной ситуации, но не ситуации бытового общения.

8. Параметр „ключ”

Этот компонент ситуации связан с тональностью общения, его аксиологическими характеристиками. Комический эффект возникает в случае несовпадения оценок коммуникантов.

- *Встречаются Василиса Прекрасная, Василиса Премудрая и Баба Яга. Василиса Прекрасная:*

- Я пошла в Институт Красоты. Я там самая красивая.

Василиса Премудрая:

- Я пошла в Академию наук. Я там самая умная.

Баба Яга:

- А я пошла на спортфак. Я там и самая красивая и самая умная.

Имплицитный смысл анекдота – ‘На факультете физвоспитания учатся в основном одни мужчины, да и те интеллектуально неразвиты. Поэтому там даже Баба Яга – красавица и умница’. Несовпадение аксиологических (положительной и отрицательной) оценок связано именно с прецедентными именами: Баба Яга – носитель отрицательной оценки, Василиса Прекрасная, Василиса Премудрая – положительной.

• *Да вы что поете? Вот я вчера видел выступление группы „Гости из будущего”.*

-- Ну и как?

--Как? Хреновое у нас будущее!

В ответном высказывании собеседника содержится имплицитная (негативная) оценка творчества популярной поп-группы.

9. Параметр „цель”

Комический эффект может быть построен на несоответствии иллюкутивной силы речевого акта перлокутивному эффекту: адресат неправильно истолковывает намерение собеседника и по-своему реагирует на него:

• *Ночь. Стук в дверь. Тревожный женский голос:*

- Кто там?

- Поручик Ржевский, мадам!

- Опять будете гадости говорить и ко мне приставать?!!!

- Конечно, мадам!

- Подождите минуточку, сейчас найду ключик.

Герой некогда популярной кинокартины „Гусарская баллада” Ржевский - это персонаж множества анекдотов, где предстает бравым покорителем женских сердец. Слушатель анекдота ждет, что девушка в ответ на непристойное поведение поручика возмутится (естественная для 19 века реакция), но сталкивается с совершенно противоположным действием.

Анализ языковой игры в анекдотах студентов показывает, что включение в них трансформированных прецедентных элементов является отражением специфики культурной ситуации последних лет: в основном это устойчивые высказывания – афоризмы, пословицы, цитаты из художественных произведений и т. п. Комический эффект возникает из-за несоответствия между привычным, известным носителю языка содержанием прецедентного высказывания и общим смыслом анекдота.

Литература

Карасик 1997 – Карасик В.И. Анекдот как предмет лингвистического изучения / В. И. Карасик // Жанры речи. Вып. 1. – Саратов : Колледж, 1997. – С. 144 – 153; **Клюев 2002** – Клюев В. Е. Речевая коммуникация : успешность речевого взаимодействия : учеб. пособие для ун-тов и ин-тов / Е. В. Клюев. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 316 с.; **Шмелева 2002** – Шмелева Е.Я. Русский анекдот. Текст и речевой жанр / Е. Я. Шмелева, А. Д. Шмелев – М. : Яз. слав. культуры, 2002. – 143 с.; **Hymes 1972** – Hymes D. Models of the Interaction of Language and Social Life / D. Hymes // Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1972. – P. 35 – 71.

Чикибаев А. Г., Габидуллина А. Р. Коммуникативно-прагматичні аспекти використання прецедентних феноменів у мовній грі студентів-філологів

У статті розглянуто засоби створення гумору в анекдоті. Названо основні параметри комунікативної ситуації. Комічний зміст описано як невідповідність між звичним, знайомим носію мови змісту прецедентного висловлювання та загальним змістом анекдоту.

Ключові слова: прецедентний феномен, анекдот, комічний ефект.

Чикибаев А. Г., Габидуллина А. Р. Коммуникативно-прагматические аспекты использования прецедентных феноменов в языковой игре студентов-филологов

В статье рассматриваются способы создания юмора в анекдоте. Названы основные параметры коммуникативной ситуации. Комический смысл описывается как несоответствие между привычным, известным носителю языка содержанием прецедентного высказывания и общим смыслом анекдота.

Ключевые слова: прецедентный феномен, анекдот, комический эффект.

Chikibaev A. G., Gabidullina A. R. Communicative and pragmatic aspects of using precedent phenomena in the speech game of students-philologists

Methods of making humorous situations in anecdotes are examined in the article. The main aspects of the communicative situation are called. The comic context is described as disparity between common, known precedent utterance to a native speaker and general content of an anecdote.

Key words: precedent phenomenon, anecdote, comic effect.

О. А. Шутова (Горловка)

УДК 81'42

ФАКТОР АДРЕСАТА В ПОУЧАЮЩИХ РЕЧЕВЫХ ЖАНРАХ

Основополагающим фактором для поучающих речевых жанров являются позиции адресата и адресанта. Адресато-адресантные отношения уже были объектом исследования во многих работах таких ученых, как А. Барташева, Л. Михайлова, С. Мясоедова, М. Олешков, Е. Смыкова, М. Федосюк, И. Черватюк, Е. Шейгал, Т. Шмелева и др. Позицию адресата в поучающих речевых жанрах еще никто не исследовал, чем и определяется актуальность нашей работы.

Цель статьи – охарактеризовать позицию адресата в поучающих речевых жанрах. Таким образом, задачи нашей работы: во-первых, определить позицию и роль адресата по отношению к адресанту, во-вторых, описать социально-типологические и психолого-личностные свойства адресата, в-третьих, выявить интегральные и дифференциальные признаки фиктивного и гипотетического адресата в поучающих речевых жанрах.

Почающий речевой жанр, в нашем понимании, – это дискурсивный инвариант, содержащий интенциональное волеизъявление, где с помощью маскируемой власти, убеждений, аргументаций, психологической силы адресант, который является авторитетом для адресата, носителем более высокого статуса, воздействует на собеседника с целью поучить его и изменить его действия или позицию с помощью определенных действий. Адресат выполняет требуемое или в связи с информативной потребностью, или под давлением внутренних или внешних обстоятельств, связанных с актуальной для него прагматической ситуацией. Традиционно в коммуникации выделяются три позиции адресата по отношению к адресанту:

1) вторичность статуса адресата (А. Баранов, В. Богданов, Г. Винокур, А. Кибрик, И. Кондаков, Ю. Левицкий);

2) единство и равноправие участников общения (А. Белова, Т. Винокур, О. Воробьева, Т. Крысанова, Г. Степанова);

3) приоритетность адресата в речевом взаимодействии (Г. Лич, С. Фиш, Т. Шмелева).

Соответственно в поучающих речевых жанрах (поучение, нравоучение, нотация, наставление, назидание, инструкция, наказ, совет, рекомендация) доминирующая роль приписывается адресанту, т.к. именно адресант моделирует в своем сознании образ адресата, на которого и ориентирует свое высказывание. Все это ведет к признанию вторичности статуса адресата по отношению к доминирующей позиции

адресанта. Несмотря на это, в поучающих речевых жанрах адресат играет немаловажную роль:

- является субъектом, на которого ориентирован данный речевой жанр;
- опираясь на его социально-типологические и психолого-личностные свойства, адресант выбирает конкретный поучающий речевой жанр (поучение, наставление, наказ или рекомендацию, совет);
- оценивает тот или иной жанр речи (позитивно / негативно);
- соглашается или не соглашается с адресантом;
- именно от адресата зависит конечный результат того или иного поучающего жанра речи [Воробйова 1993: 67].

Социально-типологические свойства предполагаемого адресата определяются его национальной, этнокультурной, групповой принадлежностью; социальными и профессиональными особенностями; объемом его фоновых знаний по сравнению с таковыми у адресанта; половой, возрастной, конфессиональной, расовой принадлежностью; его дистанцированностью от времени и места протекания событий [Там же].

Психолого-личностные свойства адресата характеризуют его как „индивидуальную языковую личность” и проявляются как выражение:

- предполагаемой степени его близости к адресанту;
- предполагаемого уровня его осведомленности - сведущий / несведущий, компетентный / некомпетентный, профан / эпифан;
- предполагаемого характера его вовлеченности в данное коммуникативное событие – беспристрастный или пристрастный (случайный свидетель или заинтересованный, наблюдатель, подслушивающий и пр.);
- предполагаемой степени заинтересованности адресата в поучении, совете, рекомендации и т. д. адресанта;
- предполагаемого типа и характера восприятия - эмоционально-интуитивного или интеллектуально-логического, рационального;
- предполагаемых доминантных психологических характеристик адресата – экстраверт / интраверт;
- предполагаемого психологического состояния учитываемого адресата при восприятии высказывания адресанта [Там само: 68].

Учитывая все перечисленные свойства адресата, адресант поучающего дискурса ориентирован в основном на сходную с ним национальную и расовую принадлежность адресата, на широкий, коллективный, разновозрастной круг слушателей, которые не являются участниками происходящих событий. Психолого-личностные свойства слушателя адресант в данном случае предугадать не может, т. к. он часто

не знаком с ним, не знает уровня его осведомленности, характера восприятия, его психологических характеристик и состояние адресата при восприятии текста. Все эти социально-типологические и психолого-личностные свойства адресата адресант может предусмотреть тогда, когда он находится в непосредственном контакте с собеседником или хорошо с ним знаком. Чаще всего такая предусмотрительность адресанта наблюдается в поучающем речевом жанре – совете, наставлении, нотации, назидании, наказе, рекомендации, поучении, реже – в нравоучении и инструкции, т. к. адресат данных речевых жанров часто неопределенный (обобщенный).

В поучающем речевом жанре может существовать одновременно три адресата – это фиктивный адресат, т. е. художественный образ, включенный в сферу изображенной коммуникации [Там же: 139], гипотетический читатель (образ адресата в представлении адресанта, на которого ориентировано высказывание), т. е. посредник между автором и аудиторией и реальный (эмпирический читатель), который непосредственно читает данное высказывание. Отличаются они друг от друга прежде всего позицией в речевом жанре: если фиктивный адресат находится внутри самого жанра, то гипотетический и реальный – за его пределами (внутриположенный и внеположенный адресаты).

Фиктивный и гипотетический адресат поучающих речевых жанров отличаются друг от друга не только названием и позицией расположения (внутренней и внешней), но также и способами выражения:

- фиктивный адресат выражен эксплицитно, гипотетический – имплицитно;
- фиктивный может быть персонифицирован, гипотетический – нет.

Фиктивный адресат является промежуточным звеном передачи информации в постоянном коммуникативном взаимодействии адресата и адресанта [Венгринюк 2006: 10].

Гипотетический адресат может быть не указан, фиктивный же проявляет себя в поучающих речевых жанрах по-разному. Существуют пять типов адресации:

- 1) обращение (адресант непосредственно называет адресата в процессе коммуникации),
- 2) апелятивный тип (главные его цели – вызвать сопереживание адресата, активизировать его внимание, привлечь, стимулировать творческое восприятие речи; характеризуется отсутствием номинативной функции; основные средства выражения данного типа адресации – вопрос, вопрос-обращение, вопрос-ответ, что создает представление непосредственного разговора),

3) фатический (ориентирован на поддержание психологического контакта с адресатом и реализуется в речи с помощью личных местоимений),

4) регулирующий (определяет характер и порядок восприятия речи; лингвистическими средствами реализации этого типа адресации является использование вставных фраз, наречий, таких как: *во-первых, во-вторых, затем, далее* и т. д.)

5) акцентный (направлен на привлечение внимания адресата к конкретному моменту в речи; проявляется в использовании экспрессивных речевых средств: лексических повторов, риторических вопросов, параллельных конструкций и т. д.) [Морозова 1987: 172 – 173].

Основным средством реализации адресации в поучающих речевых жанрах является обращение. Называя объект речевой коммуникации, адресант привлекает внимание адресата и происходит их коммуникативное взаимодействие. Например, в нравовании: *„Вы, девицы, не ленитесь, с малых лет всегда трудитесь – и у прялки, и у печки, и в дому, и не крыльчке. Знаете ведь, что с ленивыми-то бывает?“* [СРНС 2006: 261 – 264]

Или в поучении: *„Будете ви їхати, брати, додому, захочете так пити, що один до одного не зможете слова промовити, - буде вам по праву руку криничка, вода як скло чиста. Не пийте її, а лиш вдарте по ній нахрест палицею, побачите, що з неї вийде!“* [УНК 1990: 84 – 98].

Все остальные типы адресации также используются в поучающих речевых жанрах, кроме речевого жанра инструкции, в котором распространен только лишь регулирующий тип адресации.

Таким образом, фиктивный адресат и гипотетический адресат поучающих речевых жанров различаются по многим критериям, хотя они взаимосвязаны и взаимозависимы. Именно с помощью фиктивного адресата адресант воздействует на реального адресата, который в свое время одобряет / не одобряет действия фиктивного адресата и, таким образом, принимает / отвергает и совершает или игнорирует требуемое действие, поступок и т. д. Ведь только от реального адресата зависит выбор того или иного поучающего речевого жанра.

Итак, адресат в поучающих речевых жанрах хоть и занимает вторичную позицию по отношению к адресанту, но он определяет тип поучающего речевого жанра и его результат.

Исследование фактора адресата в поучающих речевых жанрах является весьма перспективным, поэтому в следующих работах мы хотим более глубоко рассмотреть адресато-адресантные отношения в каждом конкретном поучающем речевом жанре.

Литература

Венгрияк 2006 – Венгрияк М. І. Адресат у художньому тексті (на матеріалі української прози ХХ століття) : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. І. Венгринюк. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.; **Воробйова 1993** – Воробйова О. П. Текстові категорії і фактор адресата : монографія / О. П. Воробйова. – К. : Вища шк., 1993. – 171с.; **Морозова 1987** – Морозова О. Н. Фактор адресата в англійській політичній публичній речі / О. Н. Морозова // Сб. науч. тр. – М. : Моск. пед. ин-т иностр. яз, 1987. – Вып. 286. – С. 168 – 176; **СРНС 2006** – Сестрица-береза и три ее брата-сокола : сб. рус. нар. сказок / авт.-сост. Н. В. Хаткина. – Донецк : ООО ПКФ „БАО”, 2006. – 368 с.; **УНК 1990** – Українські народні казки : для мол. та серед. шк. віку. – К. : Веселка, 1990. – 271 с.

Шутова О. О. Фактор адресата в повчальних мовленнєвих жанрах

У статті описану позицію та роль адресата, його соціально-типологічні та психолого-особистісні властивості. Подано характеристика фіктивного, гіпотетичного та реального адресата в повчальних мовленнєвих жанрах.

Ключові слова: повчальний мовленнєвий жанр, фіктивний адресат, гіпотетичний адресат, реальний адресат.

Шутова О. А. Фактор адресата в поучаючих речевих жанрах

В статті описані позиція і роль адресата, його соціально-типологічні та психолого-особистісні властивості. Дана характеристика фіктивного, гіпотетичного та реального адресата в поучаючих речевих жанрах.

Ключевые слова: поучающий речевой жанр, фиктивный адресат, гипотетический адресат, реальный адресат.

Shutova O. O. The Factor of Addressee in Teaching Speech Genres

The position and the role of the addressee, its social and typological and also psychological and personal characteristics are described in the article. The fictitious addressee, the hypothetical addressee, the real addressee are characterized in teaching speech genres.

Key words: teaching speech genres, fictitious addressee, hypothetical addressee, real addressee.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

М. І. Венгринюк (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'371

**СПЕЦИФІКА АКТУАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО
АДРЕСАТА В ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ**

У художньому тексті, що репрезентує різнорівневі (екстра- та інтразорієнтовані) мовленнєві процеси, заковані складні взаємозв'язки між адресантом і адресатом: у формуванні комунікативної площини тексту беруть участь той, хто адресує, і той, кому адресовано повідомлення. Незважаючи на те, що в процесі ретрансляції інформації значущими є обидва комуніканти, саме від адресата великою мірою залежить, *яким* буде мовленнєвий акт.

У художньому тексті вчені виокремлюють зовнішнього (читача) та внутрішнього (персонажа) адресата. У мовознавстві зовнішній адресат був предметом детальнішого аналізу, ніж внутрішній, його вивчали такі лінгвісти, як О. Воробйова, О. Джанджакова, С. Золян, Н. Кондаков, Н. Сапригіна, Є. Сидоров, Г. Степанов та ін.

Внутрішній адресат досліджували лише в окремих аспектах – насамперед на матеріалі текстів поезії (І. Безкровна, Л. Бутакова, Г. Винокур, І. Ковтунова), рідше – прози (Л. Бутакова).

Однак аналіз особливостей вияву внутрішнього адресата як важливого *текстотвірного чинника* саме на матеріалі прози дасть можливість глибше пізнати і художній текст, і внутрішнього адресата.

Мета статті – розглянути специфіку внутрішньоконікативної організації прозових текстів крізь призму мовленнєвої взаємодії „адресант-адресат”.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити особливості внутрішньоконікативних процесів, закованих у прозовому тексті; 2) виявити типи адресата, представлені в текстах прози.

Для прозового тексту, на відміну від поетичного і драматургійного, характерна наявність оповідної й інтеракційної частин, він вирізняється тяжінням до комунікації в системі „Я – ВІН” [Лотман 1996] та ускладненням внутрішньої комунікативної структури (оповідач – читач, персонаж – читач, персонаж – персонаж) [Гришина 1988; Лагутин 1991], відзначається підпорядкованістю діалогу авторській оповіді [Зоненашвили 1980].

Внутрішній адресат у прозовому тексті може актуалізуватися в наративі (оповідній частині) та інтеракційних сегментах (діалогах, полілогах). Наратив не є специфічною сферою представлення внутрішнього адресата у прозовому тексті, оскільки в оповідній частині превалує комунікативна діада „оповідач-читач”. Інтеракція, здійснена в

діалозі чи полілозі, дозволяє якнайповніше розкрити специфіку внутрішньокомунікативних процесів прозового тексту. Так, внутрішній адресат у діалозі, полілозі функціонує насамперед як активний реципієнт, детермінант мовленнєвих дій адресанта.

Розглянемо специфіку актуалізації внутрішнього адресата в інтеракційних сегментах прозових текстів детальніше. Для цього ґрунтовно проаналізуємо його типи. В основу дослідження таксономії внутрішнього адресата ми кладемо типології адресатів Г. Почепцова [Почепцов 1986] та І. Безкровної [Безкровна 1998], доповнюючи їх.

Так, за спрямованістю повідомлення адресанта до особи-адресата виділяємо: **власне адресата**, тобто людину, на яку спрямовані комунікативні інтенції адресанта; **квазіадресата**, онтологічною характеристикою якого є нездатність сприйняти та проінтерпретувати висловлювання (у цю групу входять насамперед ті, хто не є індивідом); **персоніфікованого адресата**, тобто такого, який характеризується набуттям рис людини.

За спрямованістю мовлення адресанта на себе або на іншого виділяємо: **адресата, тотожного особі адресанта; адресата, не тотожного особі адресанта.**

Адресат, тотожний адресанту, може бути актуалізованим як:

– **власне автоадресат:**

– *Втечу я з фронту, – мовив я собі* [Андріяшик 1991: 13];

– **імітований адресат:**

– *Гей ти, бузько, про що думаєш?*

І сам собі відказує зміненням голосом, наче то вже лелека:

– *Про вужів.*

– *А про жаб? – запитує Михалко* [Гуцало 1969: 50].

Власне автоадресат та імітований адресат різняться, на нашу думку, моделлю розщеплення „я” мовця, яка в першому випадку набуває форми „адресант – адресат”, а у другому – „адресант – адресат 1 – адресат 2”.

За кількістю адресатів розрізняємо **моноадресата, поліадресата**. Адресат може різнитися і за безпосередністю/опосередкованістю (**безпосередній, опосередкований**), дистанційованістю (**дистанційований, недистанційований**) маніфестацій. Названі типи адресата детально розглянуті у працях Г. Почепцова [Почепцов 1986], І. Ковтунової [Ковтунова 1986], І. Безкровної [Безкровна 1998].

За здатністю виражати оцінку адресат репрезентований як **аксіологічно нейтральний** чи **аксіологічно маркований**.

Зауважимо: оцінка адресата належить у багатьох випадках до складноструктурованих явищ. Референційна співвіднесеність аксіологічних характеристик внутрішнього адресата зазвичай вимагає експлікації тих якостей антропоцентра, що лягли в основу його позитивного чи негативного маркування. О. Федотова виділяє сім

денотативно-поняттєвих сфер оцінки адресата, які можуть бути актуалізовані окремо або накладатися одна на одну, утворюючи в останньому випадку „спільні зони, де відбувається компресія інформації” [Федотова 1987: 10]. На думку дослідниці, аксіологічно наповнюються здатні: сфера фізіологічних особливостей адресата; сфера індивідуально-психологічних особливостей адресата; сфера етичних виявів адресата; сфера соціально-рольових функцій адресата; сфера телеологічних ознак адресата; сфера почуттів і емоцій, викликаних адресатом у мовця.

При цьому аксіологічно маркувати співрозмовника можна не лише експліцитно, а й імпліцитно. Латентна оцінка адресата закодована, на нашу думку, найбільшою мірою у непрямих мовленнєвих актах, наприклад:

– *Оце так козак! – вигукнула вона, насмішувато оглядаючи мотузяну збрую, що прикрашала коня* [Свидницький 1971: 34].

В аналізованому сегменті актуалізований непрямий мовленнєвий акт (насмій) перекодує позитивну оцінку адресата в негативну, встановлюючи імпліцитну рамку повідомлення.

Однак не лише оцінка того, до кого спрямоване мовлення, може бути вираженою чи прихованою, але й сам адресат здатен актуалізуватися як *експліцитний чи імпліцитний*. Орієнтація на явного чи латентного співрозмовника різниться характером спрямованості комунікативної інтенції адресанта. Так, у випадках з експліцитним адресатом вектор ілокутивної мети кодувальника односторонній, а з імпліцитним – двосторонній. Проаналізуємо:

Микола лукаво підморгнув мені, штовхнув мене для певності під столом ногою, з удаваною стурбованістю спитав:

– *Слухай, Павле, як же ти того чорта везтимеш додому?*

– *Кого? Що? – задрісно підстрибнув наш сусід. – Що ви тут дістали, хлопці* [Загребельний 1987: 65].

В аналізованому художньо-образному сегменті актуалізовано непрямий мовленнєвий акт (розіграш). Маркерами „розщеплення” ілокутивної мети адресанта, двосторонньої спрямованості мовлення кодувальника є екстралінгвістичні компоненти („штовхнув мене для певності під столом ногою, з удаваною стурбованістю спитав”), які дозволяють ідентифікувати явище актуалізації імпліцитного адресата. У наведеному тексті той, до кого експліцитно спрямоване мовлення (Павло), виступає зовнішньою ланкою передачі повідомлення, умовою реалізації непрямого акту. Домінантою в сегменті є імпліцитний реципієнт.

Явище експліцитної/імпліцитної адресації певним чином межує із визначеністю/невизначеністю того, до кого спрямоване мовлення. Через те розрізняємо **визначеного** й **невизначеного** внутрішнього адресата.

Проаналізуємо сегменти:

1) – *Гуляєте? – чи до Ірці, чи до Мирона холодно, майже агресивно озвалася Леська* [Криштопа 2002: 43];

2) – *Вас чекають, бюро у повному складі.*

В Токаря мимоволі йокнуло біля серця. Кого це чекають? Прохорця чи, може, і його теж [Збанацький 1989: 26].

У наведених прикладах комунікативні інтенції адресанта або не мають визначеного референта адресації (у першому випадку), або потрактовані адресатом як такі, що не мають визначеного референта адресації (у другому сегменті), через що висловлювання в представлених текстах набувають семантики неоднозначності. Граматичним маркером вказаної „адресатної дезорієнтації” є друга особа множини, яка детермінує й уможлиблює невизначеність спрямування повідомлення.

За комунікативною співпрацею адресанта з адресатом виділяємо такі типи внутрішнього адресата: **конвенційний** та **неконвенційний**.

Актуалізація конвенційного адресата в художньому тексті завжди передбачає встановлення комунікативного контакту зі співрозмовником. Той, до кого спрямоване мовлення, репрезентується як такий, що готовий до співпраці, володіє насамперед кодом, здатністю зрозуміти мовця, хоча й індивідуальна налаштованість реципієнта до адресанта може бути різною (найчастіше позитивною чи нейтральною). Наприклад:

– *Та діло у мене є, – і потупив униз очі.*

Чутливим серцем батько здогадався, яке в сина „діло”, сам же був колись молодим... Не став розпитувати сина, мовив коротко:

– *Ну що ж, іди, та не барися. Завтра до схід сонця маємо розпочати роботу* [Цюпа 1977: 238].

У наведеному сегменті позитивна налаштованість адресата до адресанта, прагнення зрозуміти внутрішній світ співрозмовника є засобом встановлення мовленнєвого контакту між комунікантами, умовою прогресії діалогу.

Актуалізація неконвенційного адресата у художньому тексті завжди передбачає комунікативний провал, зумовлений кількома чинниками: адресат не володіє мовним кодом; адресат негативно налаштований щодо адресанта; порушення адресантом етикету спілкування тощо.

Таким чином, результати дослідження дають підстави стверджувати, що типовою сферою актуалізації внутрішнього адресата у прозовому тексті є інтеракційні сегменти, які найбільшою мірою розкривають природу того, кому адресовано повідомлення. Тут адресат – це особа, до якої спрямоване мовлення адресанта, і той, хто сприймає, інтерпретує повідомлення та реагує в інтерперсональній взаємодії.

Перспективою подальших наукових досліджень є виявлення типів внутрішнього адресата в поетичному та драматургічному текстах.

Література

Андріяшик 1991 – Андріяшик Р. Додому нема вороття : роман / Р. Андріяшик. – К. : Молодь, 1991. – 216 с.; **Безкровна 1998** – Безкровна І. О. Поетичний текст як комунікативний акт: типи адресатів / І. О. Безкровна // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 67 – 72; **Гришина 1988** – Гришина О. Н. Уровни коммуникации и информационная структура высказывания / О. Н. Гришина // Коммуникативные единицы языка и принципы их описания : сб. ст. / МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1988. – Вып. 312. – С. 39 – 49; **Гуцало 1969** – Гуцало Є. Запах кропу : оповідання, повість / Є. Гуцало. – К. : Рад. письм., 1969. – 269 с.; **Загребельний 1987** – Загребельний П. Неймовірні оповідання : оповідання, повість / П. Загребельний. – К. : Рад. письм., 1987. – 367 с.; **Збанацький 1989** – Збанацький Ю. Ошукана віра : невігдані оповідання / Ю. Збанацький. – К. : Рад. письм., 1989. – 333 с.; **Зоненашвили 1980** – Зоненашвили Д. С. Диалог в драме и диалог в прозе : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Д. С. Зоненашвили. – М., 1980. – 20 с.; **Ковтунова 1986** – Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 206 с.; **Криштопа 2002** – Криштопа О. Мистецтво склеювати черепки / О. Криштопа. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2002. – 72 с.; **Лагутин 1991** – Лагутин В. И. Проблемы анализа художественного диалога (к прагмалингвистической теории драмы) / В. И. Лагутин. – Кишинев : Штиинца, 1991. – 98 с.; **Лотман 1996** – Лотман Ю. М. Автокоммуникация: „я” и „другой” как адресаты / Ю. М. Лотман // Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – С. 23 – 45; **Почепцов 1986** – Почепцов Г. Г. О коммуникативной типологии адресата / Г. Г. Почепцов // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск : Пятигорск. гос. пед. ин-т иностр. яз., 1986. – С. 10 – 17; **Свидницький 1971** – Свидницький А. Люборацькі (сімейна хроніка) / А. Свидницький. – К. : Дніпро, 1971. – 240 с.; **Федотова 1987** – Федотова Е. И. Коммуникативно-функциональные и семантические особенности предложений оценочного типа в современном английском языке (объект оценки – адресат) : автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Е. И. Федотова. – Киев, 1987. – 24 с.; **Цюпа 1977** – Цюпа І. Гомін дніпровського косогору / І. Цюпа. – К. : Рад. письм., 1977. – 296 с.

Венгриянок М. И. Специфика актуализации внутреннего адресата в прозовом тексте

У статті досліджено специфіку внутрішньокommунікативної організації прозового тексту, вивчено особливості актуалізації внутрішнього адресата в ньому, визначено типи внутрішнього адресата. Доведено, що внутрішній адресат в інтеракційних сегментах прозового тексту (діалозі, полілозі) функціонує насамперед як активний реципієнт, детермінант мовленнєвих дій адресанта.

Ключові слова: адресат, адресант, комунікативний акт, прозовий текст, наратив, інтеракція.

Венгриянок М. И. Специфика актуализации внутреннего адресата в прозаическом тексте

В статье исследована специфика внутренней коммуникативной организации прозаического текста, изучены особенности актуализации внутреннего адресата в нем, определены типы внутреннего адресата. Доказано, что внутренний адресат в интеракционных сегментах прозаического текста (диалоге, полилоге) функционирует как активный реципиент, детерминант речевых действий адресанта.

Ключевые слова: адресат, адресант, коммуникативный акт, прозаический текст, наратив, интеракция.

Vengrynyuk M. I. Specificity of actualization of the inner addressee in prose text

In article specificity of the internal communicative organization of the prosaic text is investigated; the types of the inner addressee in prose text are distinguished; the types of the inner addressee in interactive segment of literary text are described in detail.

Key words: addressee, sender, communicative act, prose text, narrative, interaction.

Н. В. Гуйванюк (Чернівці)

УДК 811.161.2

**КОМУНІКАТИВНА МОДАЛЬНІСТЬ
В УСНОРОЗМОВНОМУ ДИСКУРСІ**

У 80-х рр. ХХ ст. завдяки працям Т. Космеди, І. Голубовської, А. Вежбицької, В. Дем'янкова, В. Карасика, В. Кононенка, О. Селіванової та ін. відбулася переорієнтація з мовних явищ як об'єктів дослідження на суб'єкт пізнання, мовну особистість, на „людський фактор у мові” і „мовний фактор у людині”. Учені все частіше говорять про „парадигму з людським обличчям” [Дем'янков 2006: 391 – 414].

Антропоцентричний підхід до вивчення синтаксису визначають антиномії „**мовець – мова**”, „**мовець – мовлення**”, „**мовець – дійсність**”, „**мовець – ситуація комунікації**”, „**мовець – співрозмовник**”, „**автор – текст – дискурс**”. В основі антропоцентричного підходу – людська особистість, особливості її світогляду, психології, світовідчуття. Ольга Федик у праці „Мова як духовний адекват світу” дослідила мову в нерозривному зв’язку з трансцедентним буттям людини, виокремивши функцію *самоотожнення людини через мову* [Федик 2000]. Так формується і поняття „мовна особистість”, що виявляє себе й на розмовно-побутовому рівні, у повсякденному спілкуванні, і на рівні художнього осмислення дійсності (авторське „Я”).

Поєднання антропоцентричного й когнітивного підходів дає змогу проаналізувати глибинну й ситуаційну семантику мовних одиниць, зокрема й поняття суб’єктивної та авторської модальності в різних типах дискурсу.

Метою нашої статті є окреслення понять „комунікативна модальність” в усному розмовному дискурсі, визначення комунікативно-модального спектра „плану автора” в змістовій структурі висловлення.

На основі вирізнення висловлення „як аналога речення в мовленні і специфічної синтаксичної одиниці”, що має *особливу комунікативну організацію*, учені пропонують створити теорію висловлень як основу комунікативної граматики [Вихованець 1993: 60].

Завдання створити „граматику” розмовного мовлення, тобто власне „розмови”, спілкування мовця і співрозмовника чи слухача, ставив перед дослідниками ще на початку ХХ ст. акад. Л. Щерба, однак попри це поки що такої граматики немає. Разом з тим, ми переконані, тільки з урахуванням комунікативних аспектів можна говорити про фонові знання мовця, про особливості його мовної свідомості, про способи передачі знань, переконань, різного роду інформації, ціннісні орієнтири спілкувальників, про систему загальноприйнятих поглядів, думок, бажань та емоцій людей, що властиві саме спілкуванню, про *комунікативний план висловлення і дискурсу* загалом.

Прагматичний аспект вивчення семантики речення-висловлення, урахування діяльнісного характеру мовленнєвої діяльності дають змогу розкрити у висловленні як комунікативній одиниці нові смисли, позначені так званим „*комунікативним модусом*”, тобто закладені не тільки ставленням мовця до висловленої думки, але й низкою інших модально-оцінних значень, комунікативних стратегій і тактик, що визначають комунікативно-інтенційні аспекти висловленого з боку мовця (конкретного автора).

Комунікативно-модальний спектр значень у розмовному дискурсі формує „план автора” чи „авторську пропозицію”, яка складається з авторського Я (рідше МИ) та відповідних предикатів з семантикою інформації, сприймання, оцінки тощо. Крім того, висловлення як

одиниця комунікативного акту є результатом мовленнєвої взаємодії, визначається інтенціями мовця й фактором адресата, тобто містить „план взаємодії автора і співрозмовника” (адресанта і адресата). Кожне висловлення в розмовному дискурсі є реалізованим досягненням авторського задуму, спрямованим на співрозмовника. Метою висловлення в ситуації спілкування є вплив на співрозмовника, тобто іллокуція.

Комунікативний план висловлення має багаторівневу організацію. За традицією, що йде від Шарля Баллі, у граматиці прийнято розрізняти диктум і модус. Усі можливі видозміни диктуму пов’язані з мовленнєвою ситуацією, із задумом мовця, його точкою зору, оцінками висловленого. Уважаємо слушним і міркування Дж. Лакоффа, який поділяє зв’язне мовлення на „звичайну розмову” й „персуазивний дискурс”, пов’язуючи з персуазивністю різні вияви *авторських суб’єктивно-модальних інтенцій* [Лакофф 1981].

Персуазивність зумовлена *авторизацією та інтимізацією* вислову, тобто *особливим виявом комунікативної модальності*, яка поки що не знайшла належного висвітлення в мовознавчій літературі. Можна вважати недостатньо висвітленими питання про модальні слова, „що кваліфікують висловлену думку” [Бевзенко 1959: 188 – 191], про *суб’єктивно-модальні форми* в реченні (вставні компоненти, частки, вигуки) [Слинько 1994], про структурно-семантичні та функціональні аспекти вставних і вставлених конструкцій (див. праці П. Дудика [Дудик 2002: 182 – 243], А. Мойсієнка [Мойсієнко 2006: 145-184], А. Загнітка [Загнітко 2010: 421 – 429]).

У мовознавчій літературі на сьогодні не існує єдиної семантичної класифікації вставних конструкцій. Дослідники вказують на дві основні функції, які виконують у реченні вставні компоненти (вираження модальних значень та суб’єктивної оцінки). Беручи за основу ті чи інші модально-сміслові ознаки, виділяють різну кількість семантичних груп вставності, відмежовуючи їх від групи вставлених конструкцій.

Відверто скажемо, що належним чином поки що не звернуто увагу на власне комунікативний бік парентетичних конструкцій, на окремі прагматичні параметри їх функціонування. Розгляд різних типів вставних і вставлених конструкцій на формально-граматичному рівні, на нашу думку, не охоплює різноманітності модальних значень висловлення як комунікативної одиниці. Окремі зауваження з цього приводу знаходимо хіба що в колективній праці російських мовознавців Є. Артеменко та С. Гостєвої [Артеменко 1985: 38 – 48.]. Крім того, залишається не окресленою група так званих „модальних слів”, тобто суб’єктивно-модальних форм, які беруть участь у передачі суб’єктивної модальності. Відкидаючи кваліфікацію модальних слів як окремої частини мови, С. Бевзенко наголосив на їх різній частиномовній приналежності (дієслова, прислівники, іменники, частки, вигуки) та важливості в побудові

висловлення: „модальні слова лише визначають точку зору суб'єкта на відношення мови до дійсності” [Бевзенко 1959: 189].

Комунікативна модальність, на нашу думку, охоплює ті вставні компоненти (слова, словосполучення, реченнєві структури), які безпосередньо пов'язані з реалізацією висловлення в певній комунікативній ситуації та з комунікативними інтенціями автора-мовця, а також такі засоби (суб'єктивно-модальні форми), як вигуки й частки, що беруть участь у формуванні „плану автора” (авторського модусу). Можна виокремити чотири види комунікативної модальності в змісті висловлень: 1) *модус авторської інтенційності*, пов'язаний зі способом передачі, видом інформації та її сприйняттям самим мовцем, а також із супровідними оцінками мовлення; 2) *модус іллокутивної модальності*, спрямований на співрозмовника; 3) *модус переповідної модальності*, пов'язаний з указівкою на іншого автора чи джерело повідомлення; 4) *емоційно-експресивний модус*, пов'язаний зі станом мовця, світом його емоцій та почуттів.

До засобів вираження *модусу авторської інтенційності* ми зараховуємо: 1) конструкції із займенником **Я** (Я-автора) у поєднанні з предикатами мислення (*думаю, гадаю, уявляю, міркую, розумію*), інформування (*кажу, говорю, питаю, прошу, благаю*), сподівання (*вірю, надіюсь, сподіваюсь*), запевнення (*знаю, клянусь, запевняю, зізнаюся*), припущення (*вважаю за можливе, вважаю таким, яке має (чи мало б) бути, вважаю ймовірним (від я йму віру) чи неймовірним (від я не йму віри), припускаю, припустимо*), сприймання (*бачу, чую*), тобто це перформативи, що належать самому мовцеві й *підкреслюють його авторство*; 2) конструкції із займенником **МЕНІ** в безособових структурах з предикатами сприйняття повідомлюваного через власне бачення, уявлення, власну точку зору, власний погляд (відповідно: *мені думається, мені гадається, мені здається, мені уявляється, мені бачиться; мені видно, мені ясно, мені зрозуміло, мені очевидно, мені сумнівно*); 3) конструкції із займенником **МІЙ** (*моя, моє, мої*) у поєднанні з іменниками ментальної семантики (*думка, гадка, погляд, точка зору, сподівання, припущення, переконання (на мою думку, на мою гадку, з мого погляду, з мого боку, з моєї точки зору, на моє переконання, на моє припущення, на моє сподівання)*); 4) слова і словосполучення, що містять узагальнений **характер висловленого** з боку автора (*брешу, вигадую, кажу по правді, кажу щиро, так би мовити, сказати б по правді, щиро сказати, в жарт сказати, відверто кажучи, власне кажучи, говорячи взагалі, головне*); 5) компоненти з модусом **запевнення мовця** в правдивості висловленого, своєрідні клятви-зізнання, типу *правда, свята правда, кажу по правді, бігме, бігме Боже, їй-богу, їй же богу, слово честі, без брехні, абис не жив, щоб я так жив і под.*; 6) супровідні модально-оцінні фразеологізовані **вислови, пов'язані із засторогами** з огляду на божественне походження мови й передбаченим гріхом за вчинене чи сказане, типу *заради Бога, ради Христа, хвалити Бога, дасть Біг; не дай, Боже; Боже, збав; борони Боже; не*

приведи, Господи; крий, Боже; хай Бог боронить; дякувати Богу; прости мене, Боже, як Бог дасть; з Божою допомогою і под.; 7) вставні компоненти з модусами застереження під час мовлення від різних зурочень (нівроку, коби здорові, не при хаті згадувати, щез би, цур їм, в добру пору сказати; в добру пору говорити, а в лиху промовчати; хай з Богом спочива; вічна йому пам'ять тощо); 8) вставні компоненти з семантикою стану мовця в момент висловлення (мені прикро, мені жаль, мені соромно, мені байдуже); 9) суб'єктивно-модальні форми з семантикою оцінки висловленого (парентези на жаль, як на біду, як на гріх, на щастя); вигуківі компоненти (ай-яй-яй, ох-ох-ох) та частки, які вносять у змістову структуру висловлення значення підтвердження, згоди, незгоди, здивування, недовіри, незадоволення, захоплення, роздратування, обурення, іронії тощо.

Модус переповідної модальності з указівкою на іншого автора чи джерела повідомлення виражають конструкції, що мають у своєму складі предикат інформації та узагальнену чи конкретну **вказівку на іншого автора** (кажуть, говорять, кажуть люди, як кажуть, сказав, каже, повідомив, спитав, поінформував, мовляли і под.), а також відповідні парентетичні конструкції з іменниками думка, гадка, погляд, точка зору, сподівання, переконання, припущення з указівкою на іншого автора. У передачі переповідної модальності активну участь беруть так звані модальні частки мов, немов, ніби, наче, як би, що вживаються в переповідних реченнях, вносячи суб'єктивно-модальні відтінки приблизності, ймовірності сприйнятого чи сказаного автором.

Модус іллокутивної модальності мають своєрідні **іллокутивні-звернення**, спрямовані передусім до співрозмовника з метою активізації його уваги, зацікавлення інформацією та її сприйняттям (чуєш, чуєте, знаєш, знаєте, повір, повірте, бачиш, бачите, видиш, уяви (уявіть)собі, згадай, пам'ятаєте, зверніть увагу, чуєте, повірте тощо). Другу групу становлять **іллокутивні-застереження**, спрямовані на співрозмовника – з метою переконати його не робити чогось чи не говорити чогось: *бійся Бога, не гніви Бога, будь розумний, будь обачний, Бог з тобою* і под. Третя група суб'єктивно-модальних форм з модусом іллокутивної модальності – це **формули ввічливості**, що виражають запевнення співрозмовника в шанобливому ставленні до нього мовця, і формули власне вибачення: *будь ласкав, будьте ласкаві, будьте милостиві, даруй, даруйте, пробачте на слові, перепрошую, шаную твою гордість, вибач, пробач, не прогнівайся* та ін.

Емоційно-експресивний модус у змістовій структурі розмовного дискурсу пов'язаний зі станом мовця, світом його емоцій та почуттів. Це суб'єктивно-модальні емоційно-експресивні вигуківі форми типу *ади, мой, адіть, йой, гай, гой, вайльо, варе, відей*(у гуцулів, буковинців, покутян), *лем* (у лемків), які оформляють емоційну рамку авторського висловлення. Емоційно-експресивний модус передають частки з різними модальними значеннями (сумніву, припущення, узвичаєності, протиставленості чи ін.),

типу *ніби, наче, немов, чи що, ачеї, пак, навряд чи, ну, бува, навпаки, либонь, дalebі, буцім і под.*

Досліджуючи мову творів В. Стефаніка, на такі експресиви звернув увагу і О. Кисілевський, особливо на поширення в мові покутян вставних слів, які, на думку дослідника, не мають суттєвого значення, але „виповнюють зупинку в думанні” [Кисілевський 1973: 170]. Наприклад: *каже, кае, видите, знаєте, відав, відай, прошу, біда, ба, правда, не бійси, не знав, біг-ме, уважсьєсте, видко діло, вижу, як якис казав, мой, абис не жив, коби здорова і под.* На нашу думку, ці компоненти не лише характеризують розмовне мовлення покутян, буковинців, гуцулів, „виповнюючи зупинку в думанні”, але й виражають різний спектр модально-комунікативних значень, що формують „комунікативний модус” уснорозмовного дискурсу загалом.

Порівняймо використання різних типів суб’єктивно-модальних форм з комунікативним модусом, зафіксовані нами у творах буковинських письменників Ю. Федьковича, О. Кобилянської, М. Івасюка, М. Матіос та ін.: *Бо ляхи, **помимо сказавши**, не є злі люди...* (Ю. Федькович). *Ото, **думаю**, несу я все в шафу* (М. Матіос). *Мало того, **брешу їм**, син надувся, що я маленьку дитину вигуляла в невістки та й панотця до хати закликала, то ви ще йому гризоту робите на роботі!* (М. Матіос).

Як бачимо, у висловленнях з парентезами, позначеними комунікативною модальністю, автор у процесі їх безпосереднього виголошення вставляє компоненти, що характеризують його власне мовлення, виявляючи зв’язок висловленого з мисленням, думкою, нагадуванням уже сказаного, характеризуючи з боку його правдивості чи неправдивості, щирості, відвертості тощо. Комунікативну модальність мають і вставні компоненти, що засвідчують правильність, достовірність висловленого, різні запевнення, клятви, типу: *повір(вір мені, повірте і под.), їй-богу, кажу правду, слово честі, бігме, бігме Боже, клянуса, щоб я так жив(жила)* та ін. Наприклад: – *Їй-богу, не буду!* (Ю. Федькович). *Таки, бігме, спалили* (М. Івасюк).

Емоційно-оцінний комунікативний модус мають вставні компоненти, що виражають подяку Господові за добрі справи і можливість що-небудь робити. Наприклад: *Ви вже, **славити Бога**, ні діти та ні каліки; школу знаєте, господарство знаєте, славу за вас у селі добру чути* (Ю. Федькович). – *Богу дякувати, ще і ми маємо якесь право докинути деяке слівце* (О. Кобилянська).

Подібні структури можуть виконувати функцію додаткового повідомлення у структурі речення, тобто є вставленими конструкціями, як-от: ... *Але легіні, **коби здорові**, не конче й журяться про се – де б вже мав правду дівати!* – вони зроблять вам дорогу від церкви аж на гостиниць та чатують, як яка дівка приходить (Ю. Федькович).

Значний комунікативний потенціал суб'єктивності у вираженні змісту висловлення містять також інтер'єктиви – емоційні вигуки, які передають різні прояви переживань, що є наслідком ситуативного ставлення мовців до певних об'єктів чи явищ. Мовлення буковинців насичене експресемами у вигляді різних модальних часток та вигуків, на кшталт: „*Бадіко, – кажу я та й справляю на гостинця, – адіть!*” – „*Гей!* – крикнув мій брат та аж стрепенувся. – *Де ж, vare, так приборарилися?*” (Ю. Федькович). – *Мой-мой!* – каже. – *Отут книжок!* (Ю. Федькович). Комунікативну модальність виражають вигуківі форми як засоби вираження різноманітних емоцій та почуттів, оцінних конотацій. Порівняймо: *Ох, вайльо, вайльо! вайльо! вайльо!* (Ю. Федькович). – *А ти все своєї!.. О падоньку ж мій!* (Ю. Федькович). *Йой, кажуть, то не є на добре – обгонити похорон* (М. Матіос).

Аналіз парентетичних конструкцій із значенням *комунікативного модусу* доводить, що різні за структурою формою „вставляння” (парентези) є різновидом суб'єктивно-модальних форм, які ускладнюють структуру простого речення, привносячи в його зміст модально-комунікативні компоненти розповідності, переповідності, перформативності (обіцянки, авторської оцінки тощо), активізації уваги співрозмовника, ставлення мовця до співрозмовника, застереження мовця з метою щось не робити чи не говорити чогось, запевнення у шанобливому ставленні до співрозмовника, а також вираження низки емоційно-експресивних значень, що супроводжують мовлення. Особливими суб'єктивно-модальними формами в реченні, що є виразниками комунікативної модальності, є також частки та вигуки. Вони відображають передусім характер усного розмовного мовлення, позначеного особливим світосприйняттям, релігійністю й тими стереотипами мовленнєвого етикету, який усталився у синтаксичній системі української мови й відповідає комунікативним стратегіям і тактикам уснорозмовного дискурсу, живому народному структуруванню висловлювань, думок, міркувань тощо.

Загалом суб'єктивно-модальні форми комунікативної модальності відображають загальну картину функціонування мови з урахуванням її регіональних виявів.

Література

Артеменко 1985 – Артеменко Е. П. Вставные конструкции в структурном и коммуникативном аспектах / Е. П. Артеменко, С. А. Гостева // Синтаксис русского предложения. – Воронеж, 1985. – С. 38 – 48; **Бевзенко 1959** – Бевзенко С. П. До питання про модальні слова в українській мові / С. П. Бевзенко // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. – Т. XXXVII: Філологія. – Л., 1959. – С. 188 – 191; **Вихованець 1993** – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.; **Демьянков 2006** – Демьянков В. З. Парадигма с человеческим лицом: человек и его язык /

В. З. Демьянков // Языковая личность: текст, словарь, образ мира (К 70-летию чл.-кор. РАН Юрия Николаевича Караулова). – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2006. – С. 391 – 414; **Дудик 2002** – Дудик П. С. Просте ускладнене речення / П. С. Дудик. – Вінниця, 2002. – 335 с.; **Загнітко 2010** – Загнітко А. П. Глибина вставленості у структурі сучасного українського речення) / А. П. Загнітко // Український синтаксис : навч.-практ. комплекс: у 2 ч. / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін. – Донецьк – Слов'янськ : ДонНУ, 2010. – С. 421 – 429; **Кисілевський 1973** – Кисілевський К. Надпрутський говір Стефаникових персонажів / К. Кисілевський // Кисілевський К. Українське мовознавство в останній добі (Філологічні праці). – Рим, 1973. – С. 153 – 184; **Лакофф 1981** – Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 357 – 358; **Мойсієнко 2006** – Мойсієнко А. К. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення / А. К. Мойсієнко. – К. : КНУ, 2006. – С. 145 – 184; **Слинько 1994** – Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.; **Федик 2000** – Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / Ольга Федик. – Л. : Місіонер, 2000. – 300 с.; **Щерба 1974** – Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, Ленингр.отд., 1974. – 428 с.

Гуйванюк Н. В. Комуникативна модальність в уснорозмовному дискурсі

У статті з'ясовано лінгвістичний статус категорії модальності на матеріалі усного розмовного дискурсу української мови. Виокремлено чотири основних типи суб'єктивних модусів, що відтворюють „план автора” в змісті висловлення. Проаналізовано суб'єктивно-модальні форми (парентези, частки, вигуки), що відображають загальну картину функціонування мови з урахуванням її регіональних виявів.

Ключові слова: уснорозмовний дискурс, модальність, модус, суб'єктивно-модальні форми, комуникативна модальність, парентези, частки, вигуки.

Гуйванюк Н. В. Коммуникативная модальность в усноразговорном дискурсе

В статье определен лингвистический статус категории модальности на материале устного разговорного дискурса украинского языка. Выделены четыре основных типа субъективных модусов, образующих „план автора” в содержании высказывания. Проанализированы субъективно-модальные формы (парентезы, частицы, междометия), которые отображают общую картину функционирования языка с учетом ее региональных проявлений.

Ключевые слова: устноразговорный дискурс, модальность, модус, субъективно-модальные формы, коммуникативная модальность, парентезы, частицы, междометия.

Gujvanjuk N. V. Communicative modality in the verbal colloquial discourse

Linguistic status of category of modality is defined on material of verbal colloquial discourses of Ukrainian language in the article. Four basic types of subjective modi which reproduce the „plan of author” in the content of utterance are selected. Subjectively modal forms (parentheses, particles, exclamations) which represent the general picture of functioning of language are analysed taking into account its regional displays.

Key words: verbal colloquial discourses, modality, modus, subjectively modal forms, communicative modality, parentheses, particles, exclamations.

Н. О. Дорогович (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'42

**АЛЮЗИЯ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ
ЕКСПРЕСИВНОГО ПІДТЕКСТУ
(на матеріалі поезій Марка Боєслава і Яра Славутича)**

Алюзія як об'єкт лінгвістичного дослідження перебуває в полі зору науковців досить давно. Традиційно її розглядають у межах лінгвістичної теорії інтертекстуальності, серед актуальних проблем якої, як зазначають дослідники, є опис механізмів реалізації інтертекстуальних відношень на когнітивному рівні і типологія їхніх вербалізаторів [Чорновол-Ткаченко 2006: 86].

В українському мовознавстві вивченню окремих аспектів алюзії присвячено праці таких сучасних дослідників, як А. Тютенко, В. Рижкова, Н. Черкас, О. Переломова, Л. Бурковська, О. Копильна, О. Лавриненко. Однак поняття алюзії трактують неоднозначно, а отже, воно потребує подальшого дослідження, систематизації та уточнення з урахуванням напрацьованих когнітивної лінгвістики, лінгвопрагматики, етнолінгвістики, лінгвокультурології. Показовим є той факт, що визначення алюзії (а також інтертекстуальності) відсутнє в енциклопедії „Українська мова” (2004 р.).

Мета нашої роботи – аналіз експресивного потенціалу алюзій як засобу актуалізації підтекстової інформації. Матеріалом дослідження є художні тексти двох знакових представників українського резистансу 40 – 50 років ХХ століття – Марка Боєслава та Яра Славутича. Дослідження згаданого пласту української культури, зокрема, є необхідною складовою вивчення української етномовної картини світу. Як влучно зазначає у

своїй монографії О. Корнілов, „НМКС (національна мовна картина світу. – Н.Д.), включаючи в себе всю вербалізовану когнітивну базу конкретного етносу, є категорією, що відповідає культурно-філософському розумінню мови як „дому буття духу” цього народу”, де зафіксовані й „національний характер, і національний світогляд у широкому розумінні цього слова, і конкретні факти історії і культури народу” [Корнілов 2003: 139].

Принципово важливо зазначити, що поняття алюзії не обмежене міжтекстовими зв'язками (таке розуміння алюзії характерне для праць І. Арнольд, А. Тютенка, О. Лавриненка). За визначенням А. Тютенка, алюзія – це різновид натяку, який є посиланням через відповідний знак (що може належати до будь-якої семіотичної системи) на певний культурний денотат [Тютенко 2000: 6], а не тільки на інший текст [Тютенко 2000: 5]. У зв'язку з цим до алюзій зараховують непрямі посилання на факти дійсності (історичні, культурні, соціальні тощо), які О. Лавриненко кваліфікує як фактуальні алюзії [Лавриненко 2009: 12]. Прикладом можуть бути рядки з поезії М. Боеслава „Один із епізодів”: *А на пустих, зарослих бур'яном, полях, // Як і колись, гайдук сердитий гордо ходить // І косим оком клятий водить, береже, // Щоб десь мале, голодне дитя без роду // Не підняло із ниви колосочок* [Дяченко 2008: 147]. Ідеться про так званий негласний „закон про п'ять колосків”, який запровадила радянська влада під час голодомору 1932 – 1933 років, караючи як злочинців навіть дітей, які намагалися знайти хоч якусь їжу.

Унаслідок аналізу було зафіксовано алюзії й на інші трагічні факти з історії українського народу: ліквідація Запорозької Січі за наказом російської імператриці Катерини II в 1775 р., заслання українців на Соловки, Сибір, загибель української молоді в нерівному бою з більшовиками в 1918 р., розстріл полонених більшовиками бійців УНР під Базаром у 1921 р. Незначні за обсягом маркери алюзії (а ними можуть бути навіть поодинокі лексеми, зокрема оніми) можуть зосереджувати в собі надзвичайно глибокий та експресивно насажений смисл, зумовлений комунікативно-прагматичними настановами адресанта: *Потоне в крові там твоя корона, // Москво злочинна! // Й присуд там тобі // Народ напише вістрями багнетів, // За Петроград гнилий, за Січ, Сибір, // За конституцію і тридцять третій!* [Дяченко 2008: 125 – 126].

У семантиці онімів сконцентровано лінгвальні та енциклопедичні відомості, а також психологічні, емоційні, афективні моменти, ідеологічна спрямованість назви й особливості її сприйняття [Суперанская 1973: 323], тому оніми в художніх текстах часто залучені до алюзивних мовленнєвих актів і функціонують як експресиви. Серед онімів у поезії є власні назви на позначення історичних осіб. Вони можуть бути наділені як позитивною конотацією (*Богдан* (Хмельницький), *Гонта*, *Максим* (Залізняк), *Тарас*, *Кобзар* (у значенні Шевченко), *Довбуш*, *Сковорода*), так і негативною (*Катерина* (II),

Гітлер, Сталін, Атилла), що увиразнено в контексті. Багато власних назв мають символічний відтінок: *Дніпро / Славути / Бористен* (невід’ємна геополітична ознака української нації), *Чорний ліс, Хортиця* (у текстах резистансу набуває символічного відтінку боротьби, нескореності).

Уводячи маркери алюзії, автор більшою чи меншою мірою розраховує на досягнення певного комунікативного ефекту. Однак адекватне розуміння алюзії можливе за умови, що автор і реципієнт володіють спільною апперцептивною базою, тобто мають близькі за змістом лексикон, тезаурус та прагматикон (за класифікацією Ю. Караулова [Караулов 2006: 238]) – схожі фонові знання, світорозуміння, ідеали, цілі, установки. Однак навіть за цієї умови декодування алюзії вимагає від адресата певних зусиль, активізує мислення, зосереджуючи увагу на певному фрагменті тексту, виділеному автором у смисловому та емоційному плані. Саме додатковий, глибинний, експресивно наснажений смисл, який породжує алюзія, дає право зарахувати її до засобів творення підтексту, або текстової імплікації [Арнольд 1999: 87 – 89].

Специфічною рисою аналізованих текстів є значна кількість соціально-політичних реалій радянської епохи як маркерів алюзії: „*Чорний ворон*” (спеціальний чорний автомобіль НКВД, у якому возили з тюрми на допит і назад особливо небезпечних та ідейних „ворогів народу”, також використовували як катафалк), *зірка Кремля* (як символ радянської влади), *комсомолка, п’ятирічка*, прецедентні вислови „*молодший брат*”, „*радянські люди*” (іронічне слововживання в тексті), *враг народу: Хай запах вільної Землі // Несеться ладаном по світі! // Як зникне зірка на Кремлі – // Вкраїна славою засвітить!* [Дяченко 2008: 159].

Поряд із фактуальними алюзіями в текстах функціонують алюзивні імена та порівняно незначна кількість цитатних алюзій, що є посиленнями на різноманітні прецедентні тексти, зокрема Біблію, український фольклор. У поезії також зафіксовано експресивне вживання назв міфічних понять і героїв з античної та слов’янської міфології (*Прометей, Діана, Електра, Мойра, Дамоклів меч, Березиня, Дажбог, Лада, Перун, Сварог, Ярило*).

У художніх текстах українського резистансу біблійні алюзії посідають одне з провідних місць. Це пов’язано з духовним аспектом національно-визвольної боротьби, учасники якої відстоювали моральні ідеали та принципи тієї частини українського народу, яка бажала незалежності й соборності українських земель. Автори осмислювали біблійні сюжети крізь призму концепції національно-визвольних (антиокупаційних) змагань, що позначилося на текстовому рівні: *І будуть до Карпат – як до Синаю, // Мов до Йордану – до Дніпрових вод, // До краю нашого, святого краю, // Гучати відгроми врочистих од // За те, що ми – усміхнені з відчаю – // Життя складаючи, мов гідну дань, //*

*Шляхи встеляючи кістками // В кільці облуд і полювань, // Скрижали правди, ковані віками, // – Як стяг – // Несли по селах і містах [Славутич 1998: 108];
Ваша правда живе, як Мойсеєва мрія, // На предвічному схресті предвічних доріг. //
Буде щасний прихід! У блаженстві стихії // По розпуці скитань, по закладі утрат //
Засіяє пракиївське сяйво Софії // На новій держави новий маєстат [Славутич 1998: 140].*

У Марка Боеслава неодноразово переосмислено відомий біблійний вислів вони *перекують свої мечі на рала, а списи свої на серпи* (Книга пророка Ісаї, 2, 4): *На сталь перекуйте плуги – // Бої не минуть вас, хоробрі! // Хай скинуть корони боги – // Байстрята Атилли та обрив!* [Дяченко 2008: 120]. Ці експресивно насажені рядки є закликком (що синтаксично підсилено окличним реченням) до боротьби за незалежність, яку митці сприймали як найвищий імператив: *Віще Слово на крицю стопилось тверду, // На мечі перекувало плуги і сумління. // Глянь – у лавах готове грізне покоління – // Нас веде на бої переможні Твій Дух!* [Боеслав 2002: 29].

Якщо денотат алюзії належить до прецедентних феноменів (прецедентних текстів, висловлювань, імен, ситуацій чи жанрів [див.: Найдюк 2009]), то його позначення та зміст добре відомі представникам певного лінгвокультурного середовища, які мають спільну когнітивну базу. В аналізованій поезії трапляються алюзії на такі жанри українського фольклору, як колядки та думи. Їх можна розглядати як стилізацію під народнопісенні твори із залученням різноманітних маркерів, що відсилають до прототекстів (поетична лексика, ритмомелодійна структура, вказівки на зразок *колядка, дума*). Так, перу Яра Славутича належить „Дума про Кемптен”, написана зі збереженням жанрових ознак думи, з потужним експресивно-смысловим навантаженням: *„Краще нам, невинним людям, // Отут на чужині кістками лягти, // Аніж у московську неволю йти: // Білим тілом гноїти бори сибірські, // Заповняти надра уральські, // Щоб над нами жирували кати кремлівські. // Чуєш, Сталіне, бусурмане окаянний, // Від української крові п'яний? // Умремо – не підемо, // На поталу не поїдемо!”* [Славутич 1998: 105]

Звернення до прецедентних феноменів і введення їх у певний дискурс завжди супроводжує додатковий смисл, що несе в собі відображення суб'єктивного авторського бачення та оцінки окремих фрагментів картини світу й формує експресивну канву тексту. Якщо враховувати знакову природу тексту, то можна розглядати його додатковий смисл як конотацію в широкому розумінні. У такому випадку доречним є твердження, що розуміння конотації ґрунтується на „прагматичній інтерпретації тексту та передбачає включення в аналіз асоціативних уявлень, ціннісних орієнтацій, зумовлених національно-культурними, етнічними, ментальними чинниками” [Кононенко 2009: 3].

Таким чином, алюзію також можна розглядати в системі експресивних засобів мови.

Література

Арнольд 1999 – Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : сб. ст. / Арнольд Ирина Владимировна ; П. Е. Бухарин (науч. ред.). – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1999. – 444 с.; **Боєслав 2002** – Боєслав М. Непокірні слова: поезії / ред. Василь Бабій – Богородчани, 2002. – 40 с.; Дяченко 2008 – Дяченко М. Сурми, партизанська музо! (поезії) / Михайло Дяченко (Марко Боєслав) ; гол. ред. Ярослав Гелетій. – Л. : Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника Нац. акад. наук України, 2008. – 184 с.; **Караулов 2006** – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов ; изд. 5-е, стер. – М. : КомКнига, 2006. – 264 с.; **Кононенко 2009** – Кононенко В. І. Етнокультурні конотації смислу / Віталій Кононенко // Вісн. Прикарп. нац. ун-ту. Філологія (Мовознавство). – Вип. XXI – XXII. – Івано-Франківськ, 2009. – 220 с. – С. 3 – 6; **Корнилов 2003** – Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов . – 2-е изд., испр. и доп. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.; **Лавриненко 2009** – Лавриненко О. О. Комунікативно-прагматичний потенціал алюзії в англійському та українському публіцистичному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / О. О. Лавриненко. – К., 2009. – 20 с.; **Найдюк 2009** – Найдюк О.В. Семантичні та функціональні особливості прецедентних феноменів у німецькомовному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О. В. Найдюк. – К., 2009. – 17 с.; **Славутич 1998** – Славутич Я. Твори : в 5 т. – К. : Дніпро – Едмонтон „Славутич”, 1998. – Т. 1. Поезії (1937 – 1997). – 1998. – 469 с.; **Суперанская 1973** – Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.; **Тютенко 2000** – Тютенко А.А. Структура і функції алюзії в пресі Німеччини, Австрії та Швейцарії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / А. А. Тютенко. – Х., 2000. – 20 с.; **Чорновол-Ткаченко 2006** – Чорновол-Ткаченко Р.С. Теорія інтертекстуальності: цілі, завдання, методи / Р.С. Чорновол-Ткаченко // Вісн. СумДУ. – 2006. – № 11. – Т. 2. – С. 82 –87.

Дорогович Н. О. Алюзія як засіб творення експресивного підтексту (на матеріалі поезій Марка Боєслава і Яра Славутича)

У статті розглянуто специфіку функціонування алюзії як засобу творення експресивного підтексту. Аналіз проводиться на матеріалі художніх текстів Марка Боєслава та Яра Славутича – представників української літератури резистансу 40 – 50 років ХХ століття.

Ключові слова: алюзія, підтекст, експресивність, інтертекстуальність, прецедентний феномен, фонові знання, українська література резистансу.

Дорогович Н. О. Аллюзия как средство создания экспрессивного подтекста (на материале поэзии Марка Боеслава и Яра Славутича)

В статье рассматривается специфика функционирования аллюзии как средства создания экспрессивного подтекста. Анализ осуществляется на материале художественных текстов Марка Боеслава и Яра Славутыча – представителей украинской литературы резистанса 40 – 50 годов XX века.

Ключевые слова: аллюзия, подтекст, экспрессивность, интертекстуальность, прецедентный феномен, фоновые знания, украинская литература резистанса.

Dorogovych N. O. Allusions as the means of creating an expressive implication (on the material of Marko Boyeslav's and Yar Slavutych's poetry)

The specificity of functioning character of allusions as the means of creating an expressive implication is analyzed in the article. The work is based on the material of texts by Marko Boyeslav and Yar Slavutych, the authors of Ukrainian resistance literature of 40 – 50s years of the 20th century.

Key words: allusion, implication, expressivity, intertextuality, precedent phenomenon, background knowledge, Ukrainian resistance literature.

З. О. Дубинець (Армянськ)

УДК 81 373.49

ФУНКЦІЇ ЕВФЕМІЗМІВ У ГАЗЕТНОМУ ТЕКСТІ

Під впливом політичних, економічних і культурних подій початку ХХІ ст. мова ЗМІ зазнала значних змін. Еволюція сучасних газет демонструє залежність від екстралінгвістичних чинників, які зумовлюють активне функціонування евфемістичних номінацій, як-от: *заангажованість ЗМІ (замість продажності); розширення валютного коридору (замість падіння курсу національної валюти); уповільнення процесу стабілізації (замість спад виробництва)* тощо.

Евфемізми стали предметом дослідження Г. Аркушина, Н. Бердової, А. Домбровської, А. Кацева, Л. Крисіна, Б. Ларіна, В. Леснової, І. Мілевої, В. Москвіна, О. Сенічкіної, В. Тхір, О. Хомік, О. Януша та ін. Праці російських лінгвістів Ю. Баскової, К. Кипрської, Н. Прядильнікової присвячено особливостям евфемізмів у мові ЗМІ.

Аналіз наукових робіт засвідчив, що евфемістичні вислови на матеріалі сучасної української преси фактично не розглянуті. Мета нашої розвідки – обґрунтувати функції евфемізмів у сучасному газетному тексті.

Більшість дослідників справедливо зауважують, що функції евфемізмів у текстах різних функціональних стилів суттєво відрізняються. На думку Н. Босчаєвої, основна функція евфемізмів у спілкуванні – кооперуюча (евфемія відображує прагнення комунікантів до збереження мовленнєвого співробітництва для вирішення певних завдань спілкування). Окрім цієї, дослідниця виділяє превентивну (використання евфемістичних субститутів унаслідок давніх табу) і риторичну (спроби мовця певним чином впливати на ціннісні установки адресата) функції евфемізмів [Босчаєва 1989: 11].

В. Заботкіна вважає, що евфемізми виконують чотири функції: табування, ввічливості, регуляційного впливу на масового читача й функцію приховування певної діяльності. У сфері публіцистики дослідниця вважає головною для евфемізмів функцію регуляційного впливу, а функцію приховування діяльності – для соціальних діалектів [Заботкіна 1989: 24].

О. Тараненко називає п'ять функцій евфемізмів: 1) магічно-заборонну, зумовлену вірою в мовну магію; 2) криптологічно-маскувальну; 3) політико-ідеологічну; 4) пом'якшувально-меліоративну; 5) жартівливо-іронічну [Тараненко 2000: 154 – 155].

І. Мілева, досліджуючи образні стійкі евфемістичні замітники в говірках Східної України, визначила три основні функції їх застосування: а) магічно-заборонну, зумовлену вірою в магію слова, у те, що його заміною можна впливати на долю людини; б) маскувальну, до якої звертаються мовці з метою завуалювати реалію-назву, запобігти комунікативному конфлікту, не створювати для співбесідника почуття дискомфорту; в) пом'якшувально-меліоративну, зумовлену міркуванням ввічливості, прагненням подати що-небудь у прикрашеному вигляді [Мілева 2005: 31].

Аналіз сучасних газет засвідчує, що всі функції евфемізмів, виділені вітчизняними науковцями, наявні в текстах різних жанрів. Лише перша може викликати певні суперечки. З метою їх уникнення слід пам'ятати, що специфічною рисою евфемізмів є виявлення в них так званої магії слова, розкрити яку з наукового погляду дала можливість теорія російського фізіолога І. Павлова, за якої слово є емоційним стимулятором, оскільки діє на нашу нервову систему подібно предмету чи явищу, які називає. При зміні слова відбуваються й зміни властивостей денотата, його сутності. Насправді змінюється не сутність явища, а спосіб його донесення до реципієнта [Кипрская 2002: 12]. Ось чому на шпальтах газет читаємо *зміни тарифів* (замість *підвищення цін*), *малозабезпечені* (замість *бідні*), *селадон* (замість слова, що „ображає

слух”, *бабій*), *деструктивний* (замість *руйнівний*), *конфронтація* (замість *протистояння*) тощо.

Щодо визначення головних функцій евфемізмів серед учених немає однаковості. На думку Н. Босчаєвої, Л. Крисіна, Г. Макарової, евфемістичні номінації забезпечують безконфліктне спілкування й пов’язані з політкоректністю. Ці евфемізми вважають ознакою ввічливості та хороших манер, оскільки уникають прямого найменування певних аспектів реальності, наприклад, замість слова *інвалід* використовують *люди з обмеженими фізичними можливостями*, *люди з особливими потребами*, *маломобільні групи населення*.

Уживання політкоректних евфемізмів, коли це стосується фізичного або психічного стану людини, незахищеності дітей, на наш погляд, є цілком виправданим. К. Кантур називає такі субститути етичними евфемізмами. Вони допомагають висловити повагу до незахищених та малозабезпечених верств населення, уникнути їх приниження, але тільки тоді, коли це не супроводжено лицемірством з боку тих, хто наділений владою [Кантур 2009: 155].

Ще одна функція евфемізмів у сучасній пресі – подолання комунікативного дискомфорту при зверненні до табуйованих тем. З цією метою використовують субститути прямих найменувань зі сфери сексуальних стосунків, непривабливих фізіологічних функцій організму людини, смерті, пов’язаних з нею предметів, дій, фактів тощо, наприклад: *Легендарний Павло Попович (космонавт) відійшов у небуття в Гурзуфі, на руках у лікарів* (УК – 2010 – № 15); *У молодіжному треш-шоу „Чіпси. Чіпси. Лавандос!” почула розповідь про відвідування туалету з усіма пікантними й недоречними подробицями* (Слово Просвіти – 2009 – № 28); *Деякі після подібних вечірок починали зрошувати вмістом шлунка ґрунт і власний одяг* (Експрес-газета. – 2007. – № 12). Подібні замітники можна назвати традиційними евфемізмами, оскільки сфери евфемізації значною мірою збігаються в різних етнокультурах.

Основна функція евфемізмів, уважають А. Васильєв, А. Кацев, Н. Клушина, Л. Крисін, О. Шейгал, – вуалювання дійсності з метою приховування негативних явищ. Такі евфемізми мовець використовує, коли пряме найменування може спричинити небажаний ефект у суспільстві, негативну реакцію масового адресата, наприклад: *Посадовці управління капітального будівництва Дніпропетровської облдержадміністрації не за цільовим призначенням використали (замість вкрали) 13 млн. грн; Програма відродження ефірноолійної галузі продовжує існувати на папері* (замість *не вирішується*) (Урядовий кур’єр. – 2009. – №132). Ю. Баскова називає це маніпулятивним впливом евфемізмів [Баскова 2006: 49].

Оскільки об’єктом газетних статей є явища всіх ділянок життя людини – від картинок побуту до подій історії й світової політики, перед

журналістом завжди стоїть проблема пошуку оптимальних засобів впливу [Пономарів 1993: 12]. Евфемізми створюють позитивний образ або нейтралізують негативне враження для ствердження потрібних ідей [Клушина 2000: 102].

Д. Болінджер зауважує, що серед мовних засобів маніпулятивного впливу найбільш ефективними є евфемізми, оскільки вони, зберігаючи зміст повідомлення, дозволяють змінити його емоційне забарвлення.

Подібну функцію евфемістичних номінацій відзначають і психологи. „Коли мова є обмеженим набором стереотипів, банальностей, лозунгів, закликів, слоганів, кліше, така мова може виконувати лише одну функцію – функцію обдурювання людини. Така мова приховує думку”, – зауважує А. Маслоу [Маслоу 1997: 307].

Н. Прядильнікова називає цю функцію евфемістичних одиниць регуляційною, своєрідним здійсненням „емоційного натиску” на адресат [Прядильнікова 2007: 58]. Задля її успішної реалізації евфемізми корелюють особливими риторичними стратегіями, характерними для ідеологічних текстів – стратегіями мобілізації та демобілізації суспільної думки. За стратегії мобілізації події подають у драматичному вигляді, а становище – як жахливе, що потребує рішучих дій, наприклад: *Україна зараз має досить небезпечну ситуацію (тобто катастрофічну), коли з одного боку, Росія не декламувала, що вона не хоче інтегрувати у ЄС, а з другого – маємо Україну, яка декламує, що вона нібито хоче інтегрувати у ЄС, але за десять років палець об палець для цього не вдарила* (День. – 2002. – 27 квіт.).

За стратегією демобілізації ситуацію подають як нормальну, хоча й складну, а події – як такі, що йдуть природним шляхом і потребують терпіння від членів суспільства. Так, указ, надрукований у газеті „Хрещатик”, що кокетливо називається „*Про регулювання цін на деякі види енергопродуктів*”, насправді узаконив значне підвищення цін на всі нафтопродукти й велику частину інших видів палива.

Обидві стратегії використовують евфемістичні номінації, які поєднують пом’якшувально-меліоративну та політико-ідеологічну функції.

Дослідження евфемістичних замінів в мові газет дає підстави стверджувати про поліфункціональність евфемізмів у газетно-публіцистичному дискурсі, наприклад, *ВО „Криммолоко” зловживає своїм монопольним становищем (замість дурить селян, скуповуючи молоко за безцінь, а продаючи за високими цінами)* (УК – 2009 – № 136). Цей евфемізм не лише вуалює референцію з метою маскуванню певних фактів дійсності, а й водночас опосередковано виражає негативну оцінку дій заводу.

На здатність евфемізмів виражати непрямую оцінку в ЗМІ вказують Н. Бессарабова, А. Васильєв, Н. Клушина, В. Хлинова, О. Шейгал та інші. Саме ця функція евфемізмів зумовлює їх вплив на адресата, сприяє

прийняттю ним такого рішення, яке необхідне автору повідомлення. Інший приклад: *Контролери виявили факти зловживань і порушень (замість розкрадань), що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів* (УК. – 2009. – № 127). Використання евфемізму допомагає в цьому випадку нейтралізувати негативне враження, вуалюючи смисл висловлювання щодо конкретних дій представників певної міської влади

Більшою мірою поліфункціональність евфемізмів виявляє себе в оказіональних евфемізмах, які поєднані з прийомами мовної гри [Прядильнікова 2007: 61]. Мовна гра – це „творче, нестандартне (неканонічне, певне відхилення від мовної/мовленнєвої норми, зокрема стилістичної, логічної) використання будь-яких мовних одиниць і категорій з метою створення дотепних висловлювань” [Санников 1999: 86].

Мовна гра на шпальтах газет відбувається не з метою створення комічного ефекту, а сприяє посиленню експресії тексту [Прядильнікова 2007: 64]. Тому евфемізми, задіяні в мовній грі, вживаються з метою встановлення контакту, виконують не властиву їм текстотворчу функцію.

Особливо продуктивно евфемістичні замітники використовують у заголовках. Л. Майданова, Л. Терентьєва вважають, що заголовок як необхідний елемент архітектоніки газетного тексту виконує три функції: номінативно-інформаційну, графічно-виокремлювальну й рекламно-експресивну. Перші дві не потребують засобів виразності, на відміну від рекламно-експресивної, для реалізації якої застосовують усі відомі лексичні й синтаксичні засоби виразності, щоб привернути увагу читача, установити з ним контакт. Евфемізми в заголовках виконують не притаманну їм функцію: беручи участь у створенні мовної гри, вони збільшують експресію цієї композиційної частини газетного тексту встановленням так званого „інформаційного бар'єру”, тобто ускладнюють декодування інформації [Прядильнікова 2007: 65].

На продуктивне використання евфемістичних номінацій з метою створення експресивних заголовків указують вітчизняні дослідники Л. Козловська, І.Кочан, І. Решетарова, наприклад, *„Поміняли шило на мило”* (УК. – 2009. – № 141). Адресатові важко зрозуміти, що саме поміняли через дифузність, невизначеність евфемістичної номінації. У публікації розповідають про збиткову модернізацію. *„Рідні стіни не допомогли”* (УК. – 2010. – № 44) – про поразку в кубці європейських чемпіонів з індохокєю команди „Сумчанка”. *„Обвели навколо пальця”* (День. – 2005. – № 52) – про те, як волиняни їздили до Москви на заробітки.

Мовна гра на основі полісемії й омонімії ускладнює однозначне сприйняття смислу висловлювання. *„Три місяці для роботи над помилками”* (УК. – 2010. – № 53) – про термін, установлений урядом Київській міській владі для наведення ладу в столичному господарстві. Сполучення *робота над помилками*, поширене в шкільній практиці,

використовують дещо в іншому значенні: ліквідація недоліків господарювання.

Розглянуті приклади переконують, що факт гри розкритий лише після звернення до основного тексту. Евфемізація заголовка – своєрідний рекламний хід, оскільки її мета – привернути увагу потенційного читача [Прядильникова 2007: 67].

Таким чином, у визначенні головних функцій евфемізмів у сучасних газетних текстах серед учених немає одностайності. Одні вважають евфемізми засобом пом'якшення вислову, який забезпечує безконфліктне спілкування. Інші стверджують, що основна функція евфемізмів – вуалювання референції з метою приховування негативних явищ, здійснення регулятивного впливу на аудиторію. У сучасних газетних текстах евфемізми виконують не лише свої первинні функції, а й сприяють творенню тексту, посилюють його експресивність, що не властиво для цих мовних одиниць. Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати про поліфункціональність евфемізмів у сучасній пресі. Перспективу дослідження вбачаємо у визначенні тем та сфер евфемізації в газетно-публіцистичному дискурсі.

Література

Баскова 2006 – Баскова Ю. С. Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Баскова Юлия Сергеевна. – Краснодар, 2006. – 162 с.; **Босчаева 1989** – Босчаева Н. Ц. Контекстуальная эвфемия в современном английском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 „Германские языки” / Н. Ц. Босчаева – Л., 1989. – 21 с.; **Заботкіна 1989** – Заботкіна В. И. Новая лексика современного английского языка : учеб. пособие / В. И. Заботкіна. – М. : Высш. шк., 1989. – 124 с.; **Кантур 2009** – Кантур К. О. Евфемия в социально-экономическому дискурсі / К. О. Кантур // Вісн. Житомир. держ. ун-ту : філологія. – Житомир, 2009. – Вип. 45. – С. 152 – 155; **Кипрская 2002** – Кипрская Е. В. Политические эвфемизмы как средство камуфлирования действительности в СМИ : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / Е. В. Кипрская. – Ижевск, 2005 – 18 с.; **Клушина 2000** – Клушина Н. И. Языковые механизмы формирования оценки в СМИ / Н. И. Клушина // Публицистика и информация в современном обществе / под ред. Г. Я. Солганика. – М., 2000. – С. 36 – 42; **Маслоу 1997** – Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу. – СПб, 1997. – 430 с.; **Мілева 2005** – Мілева І. В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Мілева Ірина Володимирівна. – Луганськ, 2005. – 235 с.; **Пономарів 1993** – Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993; **Прядильникова 2007** – Прядильникова Н. В. Эвфемизмы в российских СМИ начала XXI века:

комплексная характеристика : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Прядильникова Наталья Викторовна. – Самара, 2007. – 179 с.; **Санников 1999** – Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников – М. : Школа „Яз. рус. культуры”, 1999. – 544 с.; **Тараненко 2000** – Українська мова : енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Дубинець З. О. Функції евфемізмів у газетному тексті

У статті розглянуто основні функції евфемістичних номінацій у газетному тексті: забезпечення безконфліктного спілкування та вуалювання дійсності з метою приховування негативних фактів. Автор наголошує, що головною властивістю евфемізмів у газетно-публіцистичному дискурсі є їх поліфункціональність.

Ключові слова: евфемізми, поліфункціональність, преса.

Дубинець З. О. Функции эвфемизмов в газетном тексте

В статье рассматриваются основные функции эвфемистических номинаций в газетном тексте: обеспечение бесконфликтного общения и вуалирование действительности с целью скрыть негативные факты. Главным свойством эвфемизмов в газетно-публицистической речи автор считает их полифункциональность.

Ключевые слова: эвфемизм, полифункциональность, пресса.

Dubinets Z. O. Euphemisms function in newspaper text

In the article the author considers the basic functions of euphemistic nominations in newspaper text : providing conflict-free communication and veiling the reality as a purpose to hide bad facts. The author thinks the main characteristic of euphemisms in newspaper-publicist style is their multifunctional.

Key words: euphemism, multifunction, press.

Н. Я. Іванишин (Івано-Франківськ)

УДК 811. 161. 2'371

РИСИ ДРАМИ ЯК ТИПУ ТЕКСТУ

У сучасному мовознавстві художній текст – важливий об'єкт лінгвістичного дослідження. У фокусі наукових інтересів – різні типи текстів, неоднорідних за родовими ознаками (ліричні, епічні, драматичні). Однак якщо тексти прози та поезії досліджено детальніше, то драматургійні жанри рідше ставали предметом вивчення.

У зв'язку з цим мета статті полягає у виявленні та детальному описі рис драми як типу тексту. Поставлена мета передбачає розв'язання таких

завдань: розглянути різноаспектні підходи до з'ясування специфіки драми як типу тексту; проаналізувати риси драми як типу тексту, акцентуючи на сценічності та специфіці актуалізації діалогу.

Драматургійний текст (далі – ДТ) розглядали у своїх працях і вітчизняні, і зарубіжні лінгвісти (А. Бакланова, Р. Будагов, Т. Винокур, М. Горюнова, Д. Зоненашвілі, В. Лагутін, В. Мізецька, Н. Мостова, О. Ожигова, Т. Ткаченко, Л. Уколова, В. Халізев та ін.), проте проблема „Імплицитність і драматургійний текст” все ще потребує ґрунтовного осмислення.

Для того, щоб з'ясувати специфіку актуалізації імпліцитності в драмі, необхідно виявити особливості ДТ, виділити його типові риси. У результаті аналізу особливостей драми як типу тексту виділяють такі диференційні її ознаки, як: сценічність, специфіка актуалізації діалогу, перехід авторської характеристики персонажів на маргінальну позицію в характеристиці дійових осіб, інтерференцію різнотипних антропоцентричних начал (автора й персонажів), наявність одного центрального конфлікту та специфічної структури. Зауважимо, що перелічені особливості ДТ тільки в комплексі формують таку структурно-смыслову єдність, при якій важливою є лінгвістична організація тексту, що проектує своєрідні форми донесення до реципієнта художньо-образної інформації, закодованої в мовних засобах. Детальніше в статті зупинимося на сценічності та специфіці актуалізації діалогу.

Важливість дослідження виділених рис ДТ зумовлена тим, що вони часто є імпліцитно маркованими, а тому проектують різні віхи розгортання латентності в драмі.

У зв'язку з цим актуальними залишаються проблеми визначення статусу ДТ, його місця й ролі серед інших типів художніх текстів, делімітація структурно-смыслових компонентів, установлення закономірностей функціонування та основних принципів побудови.

Драма – специфічний рід художньої творчості. Вона суттєво відрізняється від двох інших літературних родів – епосу та лірики – і способом представлення авторського задуму (мовною організацією тексту), і формою донесення до адресата художньо-образної інформації, закодованої в мовних засобах.

Якщо для епічного та ліричного жанрів характерна така схема комунікативного процесу, яка передбачає лише адресата та власне художній текст (зауважимо: внутрішній адресат у прозовому тексті ми не беремо до уваги), тобто передача інформації відбувається шляхом безпосереднього контакту, прямої інтеракції між автором та реципієнтом, між якими лежить тільки „чистий текст”, що трансформується в уяві читача в певні картини реальної дійсності, то ДТ характеризується принципово відмінним типом репрезентації представлених у ньому знань: „текст драматичного твору розрахований на відтворення в

певному реальному просторі (просторі сцени) життєвих ситуацій і колізій з фізичною участю реальних осіб, яких зображають на сцені актори” [Слюсар 2004: 2]. У ключі сказаного орієнтація на сценічність є однією з найважливіших характеристик ДТ, що проектує його двовекторне спрямування (до адресата-читача та до адресата-глядача).

Сценічність як одну з основних рис драми й пов’язану з нею двовекторність спрямування повідомлення виділяють багато мовознавців (А. Бакланова, С. Беркнер, Р. Будагов, П. Лартом), оскільки вона для цього типу тексту є визначальною.

Так, А. Бакланова при вивченні сценічності драми зауважує, що це такий „тип тексту, подвійна природа якого визначається його належністю до художньої літератури та театру одночасно” [Бакланова 1983: 2].

В. Мізецька сценічність також вважає домінантною ознакою ДТ, наголошуючи на тому, що вона (сценічність) зумовлена прагматичною установкою ДТ, тобто є першоосновою вистави [Мизецкая 1992: 5].

Про важливість приведення до логічного співвідношення опозиції „текст – сценічна інтерпретація” говорить Винокур Т., акцентуючи на власне лінгвістичній „точці відліку” [Винокур 1977: 130]. Дослідниця наголошує, що „перспектива театрального застосування неодмінно позначається на способах організації мовного матеріалу в п’єсі” [Там само: 135].

С. Беркнер указує на те, що саме в сценічності полягає основна функція ДТ, водночас зауважуючи: „Перекодування писемного ДТ в усний дає можливість різноманітної його інтерпретації” [Беркнер 1998: 25], тобто підкреслено, що така визначальна риса ДТ, як сценічність проектує різноаспектну рецепцію тексту адресатом (глядачем).

Інший дослідник драми – Ходус В., вивчаючи корелятивність власне ДТ і театрального (постановки), стверджує про синкретичність ДТ, зауважуючи, що „відносно ДТ театральний текст виступає як метатекст, як елемент у системі інтерпретації тексту, як декодувальник семіотичних фрагментів тексту-об’єкта” [Ходус 2000: 164].

Однак, розглядаючи драму як особливий тип тексту не в площині реалізації контакту „автор – глядач”, а „автор – читач”, важливими для нас є такі проміжні ланки передачі повідомлення, як „автор – персонаж”, „персонаж – персонаж”, „персонаж – читач”. Під таким кутом зору релевантним з погляду реалізації латентного є розгляд тих комунікативних процесів, що пов’язані з названими антропоцентрами й через інтеракцію яких формується імпліцитність у драмі.

Сценічність детермінує появу певних мовленнєвих конструкцій, за допомогою яких уможлиблюється акт комунікації, тобто „оформлює”, визначає структурно-сміслову організацію діалогу. Іншими словами, діалог у драмі конструюється з урахуванням „виходу” на „кінцевого споживача” – читача чи глядача.

Оскільки комунікація в ДТ здійснюється через діалог, то він і є тим тлом, на якому розгортається „міждія” персонажів. Як уже зазначалося, з одного боку, перспектива сценічного втілення, безумовно, відображається на діалозі, оскільки він уже не тільки драматичний, а й мовленнєвий, з іншого — діалог визначається як релевантна, суттєва складова ДТ, завдяки зміні реплік у якій рухається драматичний конфлікт, розвивається інтрига, які є провідними засобами розвитку характерів і драматичної дії, тобто посередництвом діалогу уможлиблюється конденсація й рух імпліцитності.

На специфіці актуалізації діалогу в ДТ акцентували багато лінгвістів (Р. Будагов, Т. Винокур, М. Горюнова, Д. Зоненашвілі, В. Мізецька, Н. Мостова, Н. Слюсар).

Структурно-композиційна організація реплік діалогу великою мірою визначає семантичний обсяг ДТ. Домінування в драмі простих речень, коли навіть складна думка виражається їх ланцюжком, наявність еліптичних конструкцій, незакінчених речень двох типів (мовець сам не завершує почату фразу; мовця переривають); обірваних синтаксичних конструкцій [Зоненашвили 1980], проектує відповідне смислове розгортання ДТ, створюючи ґрунт для реалізації імпліцитності.

На неприпустимості використання в драматургійному діалозі громіздких синтаксичних конструкцій наголошує й інший дослідник драми – М. Павлов, зауважуючи: „Короткі та складносурядні речення сприймаються й вимовляються легше за розвинуті періоди зі складною ієрархією підрядних” [Павлов 2000: 280].

Досліджує специфічні функції діалогу в драмі, епосі та ліриці М. Горюнова, зазначаючи, на протиположність вищезазначеним лінгвістам, що „довжина реплік у діалозі не має суттєвого значення, оскільки існує довжина „просторова” й „художня”. Для п’єси характерна друга, тому що в художньому плані діалог у драмі значно довший, ніж в епосі, бо саме він розвиває інтригу, характеризує персонажів, їх мовлення, ставлення один до одного” [Горюнова 1996: 8]. Водночас дослідниця стверджує, що діалог „має діяльний характер” [Там само: 9], під яким розуміють дієвість слова, його багатофункціональний характер.

Однак не тільки семантико-синтаксична організація драматургійного діалогу була у фокусі наукових досліджень, але й розгляд його в контексті розмовного мовлення (С. Беркнер, Р. Будагов, Т. Винокур).

Для діалогу в драмі характерна стилізація під розмовне мовлення. Однак більшість лінгвістів акцентують на тому, що драматургійний діалог і розмовне мовлення — поняття не тотожні, хоча й суміжні.

Так, на думку Р. Будагова, діалог у ДТ відзначається такими параметрами: протяжність (діалог у драмі повинен характеризуватися певною протяжністю, що зовсім не обов’язкове для розмовного мовлення); неспонтанність, обдуманість (на протиположність спонтанності в

розмовному мовленні); когезійність (діалог у драмі повинен розвивати дію й „зчеплюватися” з іншими структурними одиницями тексту, що не є характерним для розмовного мовлення); зумовленість правилами часу, ритму та темпу, без яких п’еса не мислиться [Будагов 1984: 212].

На нетотожності драматургійного та спонтанного діалогів акцентує О. Гончарова, виділяючи їх диференційні ознаки: наявність одного агента в розмовній мові і двох мовленнєвих агентів у художній; комунікативно-функціональний аспект: за художнім діалогом стоїть автор, який диригує його розвитком і стежить за тим, щоб персонажі не зловживали вульгарною лексикою, а за спонтанним – життєві обставини, що по-різному модифікують інтенції мовців, ведуть до неочікуваних, часом зовсім протилежних результатів [цит. за: Мостова 2002: 5].

Винокур Т. зауважує, що „відтворення розмовного мовлення є не чим іншим, як підробкою, умілою стилізацією „під” розмовне мовлення” [Винокур 1977: 169].

Про те, що „з усіх жанрово-стилістичних різновидів мови художньої літератури найтісніше з розмовною мовою взаємодіє ДТ”, стверджує й С. Беркнер [Беркнер 1998: 25].

Діалог за формальними показниками прийнято поділяти на репліки (висловлювання одного з комунікантів, яке триває до тих пір, поки діалог не закінчується, або переривається висловленням іншого співбесідника) та діалогічні єдності, причому останні виступають у ролі „комунікативних одиниць діалогу” [Лагутин 1991: 10], тобто становлять таке об’єднання суміжних реплік у ньому, яке твориться на основі семантичної, синтаксичної та прагматичної залежності.

Під діалогічною єдністю розуміють „будь-яку пару реплік, що знаходиться в такому структурно-смісловому зв’язку, коли попередня репліка зумовлює наступну, а та, з одного боку, зумовлюється попередньою ..., а з іншого — зумовлює ту, що йде за нею. Остання ж репліка є тільки зумовленою. Кожне нове висловлювання лише продовжує діалог, а все сказане до цього творить інтерпретаційну рамку для наступного висловлювання” [Лагутин 1991: 10].

Однак неправомірно було б при аналізі діалогічної комунікації обмежуватися парою суміжних реплік, тому окремі мовознавці схильні одиницею діалогічного мовлення вважати не діалогічні єдності, а діалогічні блоки, що характеризуються тематичною когерентністю та делімітуються на базі семантичної зв’язності реплік [Мизецкая 1992].

Важливим для визначення структури діалогу є виділення поняття „полілог”, погляди на яке лінгвістів характеризуються контрверсійністю. Якщо одні схильні трактувати його, беручи до уваги кількість учасників комунікації (більше двох), то інші при дефініції діалогу не вказують кількість комунікантів, даючи тим самим можливість ширшої інтерпретації останнього.

Досліджуючи ДТ, доцільно було б розрізнити ці лінгвістичні терміни (полілог та діалог), зважаючи на те, що полілог більшою мірою сприяє швидкому розвитку сюжетної лінії, стрімкому нагнітання конфліктності. На його тлі часто виявляються характерологічні параметри дійових осіб. Полілог „розвивається як динамічний обмін короткими репліками, які не тільки доповнюють, але й переривають хід діалогу, створюють багатопланову дію та одночасно характеризують велику кількість персонажів” [Винокур 1977: 164], а тому полілог сприяє утворенню економних і водночас експресивних семантичних вузлів, здатних рухати дію, формуючи такі „точки зчеплення”, які можуть проектувати смислове розгортання ДТ у визначеному ракурсі.

Тому, як зауважують окремі дослідники драматургічного діалогу, „полілогічні репліки коротші [ніж діалогічні – Н. І.], експресивніші, здатні переконливіше імітувати звичайну розмову, її невимушеність, невідповідність; вони служать економним засобом характеристики відразу кількох дійових осіб” [Лагутин 1991: 17], наприклад:

Настя. Ой, кумонько! Не знаєте ви, що то за жінка.

Перша жінка. Ну, або що?

Настя. (понижає голос, з притиском). Остатня!

Обі жінки. (б'ють себе об поли руками). Що ви кажете? [Франко 1989: 482].

У наведеному сегменті передача інформації через полілог проектує таке розгортання повідомлення, унаслідок якого останнє є, з одного боку, максимально коротким, з іншого – містким, тобто полілог є засобом економного семантичного наповнення реплік на тлі структурного згортання, що проектує імпліцитне смислотворення. Ключовою в наведеному сегменті є друга репліка Насті. Пласт інформації, який вона маніфестує, є доміантним, оскільки містить латентні семи, які стимулюють подальші комунікативні ходи учасників полілогу.

Таким чином, у результаті аналізу особливостей драми як типу тексту акцентуємо на таких диференційних її ознаках, як сценічність та специфіка актуалізації діалогу. Перелічені особливості ДТ тільки в комплексі формують таку структурно-смислову єдність, при якій важливою є лінгвістична організація тексту, що проектує своєрідні форми донесення до реципієнта художньо-образної інформації, закодованої в мовних засобах.

Важливість дослідження виділених рис ДТ зумовлена тим, що вони часто є імпліцитно маркованими, а тому проектують різні віхи розгортання латентності у драмі.

Література

Бакланова 1983 – Бакланова А. Г. Лингвостилистическая характеристика драмы как типа текста : автореф. дис. на соиск. учен.

Ключові слова: драматургійний текст, сценічність, діалог, імпліцитність, адресат.

Иванишин Н. Я. Признаки драмы как типа текста

В статье рассматривается драматургический текст как специфический род художественного творчества, который существенно отличается от эпоса и лирики как способом представления авторского замысла (языковой организацией текста), так и формой донесения к адресату художественно-образной информации, зашифрованной в языковых средствах.

Ключевые слова: драматургический текст, сценичность, диалог, имплицитность, адресат.

Ivanyshyn N. Ja. The main features of dramaturgic text

The article highlights implicit-oriented peculiarities of the dramaturgic text and the specificity of the implicitness actualization in the drama texts of the beginning of the 20th century.

Key words: implicitness, dramaturgic text, implicitness, interaction, implication.

В. М. Кикоть (Черкаси)

УДК 81'255.4=821.161.2:82-1=821.111(73)'19"

**ДИСТАНТНИЙ ПОВТОР
ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ТА ПЕРЕКЛАДУ
ПОЕТИЧНОГО ПІДТЕКСТУ**

Системно-контекстуальний та структурний підходи до вивчення функцій підтексту в поезії, способів його творення та засобів виявлення й відтворення в перекладі перебувають на разі в початковій стадії свого розвитку, що не сприяє швидкій розробці повноцінної макрообразної моделі поетичного твору, за допомогою якої можна було б здійснювати повноцінний аналіз останнього та забезпечувати його достовірний переклад. Опрацювання однієї з вагомих граней такої цілісної моделі, якою є підтекст поетичного твору, зумовила актуальність теми цієї статті.

Мета статті – проаналізувати дистантний повтор як засіб творення підтекстового образу поетичного твору та його відтворення у віршовому перекладі.

Численні приклади з різножанрових поетичних творів, які характеризуються наявністю підтексту, промовисто демонструють, що в поєднанні з іншими засобами творення підтекстової образності в поезії досить часто застосовується дистантний повтор.

Із синтаксичних стилістичних прийомів дистантний розосереджений повтор може слугувати й самостійним засобом творення підтексту. Дистантний повтор є способом створення ретроспективно направленного підтексту, підготованого попереднього знання попередніх подій. Він також може бути основою перспективно направленного підтексту, який виявляється після прочитання подальших частин тексту. З огляду на віддаленість один від одного елементів дистантного повтору, останній не володіє функцією формування локального підтексту, а є прерогативою лише концептуального підтекстового образу поетичного твору, що виникає на суперлінійному рівні внаслідок акумуляції суспільно-закріплених та індивідуально-закріплених конотацій.

Для смислового змісту мовної одиниці небайдужа частота її вживання на певному відрізку мовленнєвого ланцюга. Наявність додаткового змісту, якого набуває словникова одиниця в тексті внаслідок її інтенційного повторення, зумовила необхідність виявлення за допомогою компонентного аналізу ступеня збереження чи руйнування її семантичної тотожності. Рекурентність лексичної одиниці в різних надфразових єдностях свідчить про виникнення різноманітних конотацій, акумуляція яких створює додаткову інформацію текстові.

Дистантні відношення надфразових єдностей установлюються за допомогою поняття „домінантної теми”, що є єдиною ланкою виділюваної надфразової єдності. Повторення лексичної одиниці в кількох дистантно розміщених надфразових єдностях супроводжено її семантичними зсувами, унаслідок чого вся сукупність конотацій надфразових єдностей освітлюється з нового неочікуваного боку. Сислове навантаження при цьому збільшується.

У межах загальних семантичних процесів тут можна виділити два основні: це зсув в ієрархії сем, тобто заміщення архісеми, що звичайно пов'язано з включенням до семантичної структури слова оказіональної семи чи пучка сем, та зміщення сем, тобто заміщення однієї чи кількох диференціальних сем іншими, що не входять до складу слова. Ці процеси відбуваються під час переходу актуалізації лексичної одиниці з лінійного рівня на суперлінійний під впливом семантичних індикаторів, роль яких виконують фонові знання, сукупність текстової інформації, асоціації.

Прикладом застосування розосередженого повтору в поєднанні з натяком та риторичним питанням з метою створення підтекстового образу поетичного твору може бути вірш „To An Ancient” Роберта Фроста, ідейна суть якого полягає в роздумі автора над смыслом буття: чи приходить людина в цей світ, аби просто жити фізичним природним життям, лишаючи після себе нащадків, чи все ж таки вона покликана виконувати якесь духовне призначення та залишати на землі плоди своєї творчої праці. На такий остаточний висновок щодо головної думки твору наштотвхують і розпоршені по всьому текстові твору сигнали-натяки, і

дистанційний повтор, і два риторичні питання, які, завершуючи останній тривірш поезії, водночас і творять, і огранюють її підтекстовий образ:

TO AN ANCIENT

Your claims to **immortality** were two.
The one you **made**, the other one you **grew**.
Sorry to have no name for you but You.

We never new exactly where to look,
But found one **in the delta of a brook**,
One in a **cavern where you used to cook**.

Coming on such an ancient human trace
Seems as expressive of the human race
As meeting someone living, face to face.

We date you by your depth in slit and dust
Your **probable brute nature** is discussed.
At which point we are totally nonplussed.

You **made the eolith, you grew the bone**,
The second more peculiarly your own,
And likely to have been enough alone.
You make me ask if I would **go to time**
Would I gain anything by **using rhyme**?

Or **aren't the bones enough** I live to lime? [The Poetry 1979: 382].

Головним маркером підтексту наведеного поетичного твору є розосереджений дистанційний повтор „made-grew”, який привертає увагу читача до теми творчої діяльності людини (made) та її фізичного існування (grew), буквально – вирощуванню своїх кісток. Підсилюють творення підтекстового образу розкидані в тексті вірша натяки („immortality” – безсмертя як стан існування людської душі; „in the delta of a brook” – гирло ручаю як уособлення природи, з якої виходить і куди, зрештою, іде фізична оболонка людини; „cavern where you used to cook” – печера, у якій готували їжу, тобто якась людська праця як творчість; „probable brute nature” – можлива тваринна природа прадавньої людини як амбівалентний натяк на грубе фізичне та творче духовне людське життя; „the eolith” – еоліт як період розвитку, становлення людини; „the bone” – кістка, як уособлення фізичного боку людського існування; „The second more peculiarly your own” – друге (тобто кістка) як матерія, яка, на перший погляд, є переконливим доказом минулого існування конкретної людини; „You make me ask” – зміна часу на теперішній, що дає ефект безпосередньої присутності та взаємопов’язаності давньої й сучасної людини; „go to time” – залишатися в пам’яті, тобто у вічному існуванні). І, нарешті, конкретизують, „зводять на ноги” та скріплюють підтекстову

образну структуру вірша риторичні питання („Would I gain anything by using rhyme? Or aren't the bones enough I live to lime?” – Чи дасть мені щось, коли піду за межу земного буття (букв. – перетворюся на вапно), моя поезія? Чи може буде досить того, що після мене лишаться мої кістки?), відповідь на які повинен (а може, і не повинен) дати читач.

Ось український переклад цього твору Є. Крижевича:

ЗВЕРНЕННЯ ДО СТАРОДАВНЬОГО ПРЕДКА

Дві речі **для нащадків** Ти лишив –

Одну **зробив**, а другу Ти **зростив**,

Твоє ж ім'я не збереглося до наших днів.

Шукали ми тебе навпомацки,

Кістяк знайшли **на березі ріки**,

А поряд у **печері – черепки**.

Хоч і здавалося, що йшли ми манівцем,

Та слід знайшли прадавній ми, а це –

Що бачити тебе живцем.

Ми намагались визначити твій вік,

Гадали ми, **що ти за чоловік**,

І врешті-решт зайшли в тупик.

Ти залишив у **вічності** свій слід,

Свої кістки, прадавній еоліт –

І цього досить для прийдешніх літ.

Якщо б судилося мені **ввійти в віки**,

Було б це моїм **віршам завдяки**,

Чи тому, що знайдуть **мої кістки**? [Фрост 1977: 98]

З наведеного перекладу бачимо, що український перекладач намагався зберегти розподіл художнього матеріалу як по тексту всього вірша, так і всередині кожної окремо взятої строфи. Однак, наведена перекладна версія повно не відбиває підтекстового виміру образної структури оригіналу. Так, зокрема, у ній не знаходимо другої частини суттєвого для розкриття глибинної думки твору, дистанційного розосередженого повтору „made-grew”, або, точніше, повтор як такий тут взагалі відсутній. Сигнал-натяк „immortality” замінено на „для нащадків”, що могло б викликати певне зрушення в художньо-образному змісті твору, проте, подальша компенсація цього образного маркера в першому рядку п'ятої строфи („Ти залишив у **вічності** свій слід...”) цілком відповідає принципам адекватного перекладу. Такі сигнали підтексту як „in the delta of a brook” та „cavern where you used to cook” теж відтворено в цій інтерпретаторській версії Фростового вірша, до того ж ще й досить вдало – „на березі ріки”, „у печері – черепки”. А от заміна амбівалентного сигналу-натяку „probable brute nature” на „що ти за чоловік”, яка пов'язана, очевидно, з підшукуванням рими, значною мірою знизилася його образна інтенсивність. Далі йдуть цілком адекватні образні відповідники: „the eolith” – „прадавній еоліт”; „the bone” – „Свої

кістки”; „go to time” – „ввійти в віки”; „using rhyme” – „віршам завдяки”; „bones” – „мої кістки”. Не знаходимо лише в перекладі образного фрагмента „The second more peculiarly your own”, та це суттєво не впливає на розкриття теми, що не лежить на поверхні, а вправно закодовано в образах поетичного твору Фроста.

I, нарешті, кінцівка вірша, де у вигляді риторичних питань контрастують два просторо-часові плани – минуле й теперішнє, та водночас вони виявляються пов’язаними незмінністю ситуації. Те, що суб’єкт задає питання, робить мовленнєву дію динамічнішою й водночас підкреслює важливість останніх двох рядків у розкритті підтексту твору. Тут відбувається контекстуальне розширення семантики питання (додаткова конотативна семантика). В українській інтерпретації через заміну в другому питанні (останній рядок вірша) теперішнього часу на майбутній картина втрачає динамізм, ефект безпосередньої присутності.

Та було б, однак, нешироко заявити, що українська версія вірша Роберта Фроста „To An Ancient” не заслуговує на загальну позитивну оцінку, адже перекладач успішно впорався з відтворенням українською мовою денотативної та частково конотативної семантики багатьох образних реалій автора першотвору, і тому, незважаючи на вказані недотязи та прорахунки, у цілому його переклад досить правдиво відбиває зміст і форму поетичного твору.

Поетична мініатюра Роберта Фроста „Nothing Gold Can Stay”, як і деякі інші твори поета, дає можливість побачити, як на терені невеликого поетичного тексту з метою формування глибинної думки віршованого твору може бути задіяний цілий комплекс мовних та стилістичних засобів, зокрема розосереджений дистантний повтор. У цьому творі, що у Фроста трапляється досить часто, таких глибинних думок, актуалізованих через підтекстову образність, маємо кілька. Ось оригінал:

NOTHING GOLD CAN STAY

Nature’s first green is gold,

Her hardest hue to hold.

Her early leaf’s a flower,

But only so an hour.

Then leaf subsides to leaf.

So Eden sank to grief,

So dawn goes down to day.

Nothing gold can stay [The Poetry 1979: 222 – 223].

У цій коротенькій поезії, що складається лише із сорока слів, розподілених у восьми рядках, на першому змістовно-образному плані йдеться про невблаганну скороминущість природних красот: свіжа весняна зелень швидко жовтіє; з листя розпускається цвіт, який невдовзі осипається; щастя Едему переходить у сум; схід сонця перетворюється на день. Усім цим речам і явищам притаманний золотий колір, колір

краси, коштовності. Усе золоте, підводить підсумок в останньому рядку автор, – не довготривале.

Тема смерті та перемін притаманна творчості Фроста взагалі. Тут поет бере прості добре відомі зміни зі світу природи: ніжна зелень першого листя швидко темніє, потім в'яне і сам листок; золото Едему стає темнотою смерті; навіть золото світанку безслідно розтає в денному світлі. Усе має померти, й нічого з цим не поробиш. Американські дослідники творчості Фроста Джон Суїні та Джеймс Ліндрот бачать у цьому вірші „чисту констатацію, яка може викликати емоцію в читача, котрий, збагнувши цю всю красу обуриться тим, що вона скоро минає. Релігійний автор, – вважають вони, – обговорюючи тему смерті та перемін, додав би заспокоєння у вигляді прийдешнього потойбічного життя; Фрост цього не робить, тому що його цінностями є людина та природа, і для нього смерть є смерть” [Sweeney 1965: 49].

Зауважимо відразу, що ми з таким висновком принципово не згодні, бо Роберт Фрост цим віршем якраз і наголошує на ідеї вічності життя у вигляді циклічних перемін. Але робить він це не прямо, не експліцитно, виносячи свою думку на змістовну поверхню твору, а імпліцитно, кодуючи її у вірші за допомогою композиційних особливостей останнього. Побудувавши композицію таким чином, що останній рядок твору повністю дублює заголовок (дистантний повтор), автор натякає, що все закінчується тим, чим і починалося – закінчується початком, і, отже, життя триває, тобто смерті немає, а існують лише переміни.

Маючи своїм складником полісемантичний символ „gold”, який, окрім контекстуального значення „краси” несе ще й загальноприйняте символічне значення „матеріальних цінностей, матеріального багатства”, згаданий дистанційний розосереджений повтор паралельно підкреслює ще й іншу глибинну думку автора, закладену в твір: матеріальні цінності – не вічні, а отже це не те, що людина повинна накопичувати (згадаймо біблійне – збирати варто лиш те, що є вічним). Фрост висловив цю думку дуже „по-фростівському”, тим то він і Фрост.

Як бачимо, невітні аналогії, на які натикається внутрішній зір поета на видимому плані твору, під пером генія перетворюються на місткий підтекстовий образ, що несе в собі певною мірою повчальне та досить оптимістичне духовне навантаження.

У світлі зазначеного неважко зробити й відповідний аналіз трьох перекладацьких інтерпретацій цього поетичного твору, в жодній з яких, на жаль, важко дошукатися „глибокої безпосередності” Фростового дуалістичного світосприйняття, як і належного відтворення всього комплексу образних підтекстових чинників першотвору.

Хибою українського перекладу, яку, до речі, було б досить легко виправити, є те, що його автор В. Бойченко, не усвідомлюючи функціональну важливість стовідсоткового дублювання заголовку

останнім рядком першотвору, дещо його видозмінив, чим і звів нанівець підтекстовий образний задум автора:

ВІДХОДИТЬ УСЕ ЗОЛОТЕ

У золото зелень піде,
А золото вмить опаде.
З-між листя – суцвіття зростуть,
Та швидко вони опадуть.
Стихає листяний шум –
Так рай загортається в сум.
І досвіток днем відцвіте.
Не вічне усе золоте [Фрост 1977: 95].

Російський переклад Г. Кружкова не постраждав від подібного інтерпретаторського прорахунку, проте, тут вочевидь наявне певне спотворення внутрішнього образного наповнення тексту твору (Nature's first green is gold, Her hardest hue to hold. – Новорожденный лист Не зелен – золотист.) та не зовсім вдала образна компенсація (So Eden sank to grief, – Как райскими цветами, Природа тешит нас; So dawn goes down to day. – Ведь, как зари улыбка...), які, загалом не перекреслюють право на існування цієї версії:

ВСЕ ЗОЛОТОЕ ЗЫБКО

Новорожденный лист
Не зелен – золотист.
И первыми листьями,
Как райскими цветами,
Природа тешит нас;
Но тешит только час.
Ведь, как зари улыбка,
Все золотое зыбко [Фрост 1986: 175].

І, нарешті, російський варіант „Nothing Gold Can Stay” І. Фрадкіна, який хибує тим, що інтенсивність образу, в основі якого лежить символ-метафора „gold”, тут розмито трансформацією багатозначного „gold” в конкретизоване „золотистый цвет”:

НЕДОЛОГ ЗОЛОТИСТЫЙ ЦВЕТ

Природа дарит нам на час
Тот цвет, что радует всех нас,
С рожденья золотист цветок,
Он свеж, но за листком листок,
Срываясь, улетае вдаль.
Рай погружается в печаль,
И переходит в день рассвет...
Недолог золотистый цвет [Фрост 1986: 369 – 370].

Але двовершинний дистантний повтор (заголовок – останній рядок) у цьому перекладі відтворено, чим збережено й прихований у

підтексті за допомогою цього композиційного прийому „ідейний” висновок автора першотвору.

Отже, як видно з цих та багатьох інших прикладів, розосереджений дистанційний повтор найчастіше є одним із головних сигналів наявності підтексту в поетичному творі, і повноцінне відтворення його в перекладі є невід’ємною частиною достовірного відображення поетичного твору як макрообразу.

Література

Фрост 1986 – Фрост Р. Стихи : сб. / Роберт Фрост ; сост. и общ. ред. Ю. А. Здоровова. – М. : Радуга, 1986. – 432 с.; **Фрост 1977** – Фрост Р. Вірші у перекладі В. Бойченка та Є. Крижевича / Роберт Фрост // Жовтень. – 1977. – № 3. – С. 93 – 98; **Sweeney 1965** – Sweeney John David. The Poetry of Robert Frost. A Guide to Understanding the Classics / John David Sweeney, James Lindroth. – New York : Monarch Press, 1965. – 92 p.; **The Poetry 1979** – The Poetry of Robert Frost. The collected poems, complete and unabridged : [Edited by Edward Connery Lathem] / Frost Robert. – New York : Henry Holt and Company, 1979. – 610 p.

Кикоть В. М. Дистантний повтор як засіб творення та перекладу поетичного підтексту

У статті розглянуто розосереджений дистанційний повтор як один із основних засобів формування підтексту поетичного твору, повноцінний переклад якого не можливий без належного відтворення складових повтору.

Ключові слова: дистантний повтор, підтекст, маркер, макрообраз, переклад, поезія.

Кикоть В. М. Дистантный повтор как средство создания и перевода поэтического подтекста

В статье рассматривается рассредоточенный дистанционный повтор как одно из основных средств формирования подтекста поэтического произведения, полноценный перевод которого невозможен без надлежащего воссоздания составных повтора.

Ключевые слова: дистантный повтор, подтекст, маркер, макрообраз, перевод, поэзия.

Kykot V. M. Distant repetition as poetry implied sense creation and translation device

The article deals with the dispersed distant repetition as one of the basic means of poetry implied sense creation and which components rendering is obligatory for adequate poetry translation.

Key words: distant repetition, implied sense, marker, macroimage, translation, poetry.

М. В. Кравченко (Луганськ)

УДК 811.161.2'38

**СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЕКСПРЕСИВНО ЗАБАРВЛЕНОЇ
ЛЕКСИКИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ ПИСЬМЕННИКІВ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

Література для дітей пройшла довгий шлях становлення: від стародруків І. Федорова до сучасної, професійно оформленої книжкової продукції та інтернет-журналів. Специфіка її полягає в простоті викладу, стилістичній точності й різноманітності, чистоті й образності.

Кінець XIX – початок XX століття – це період, зумовлений складними подіями цього часу, які докорінно змінили політичне й духовне життя України. Набуває нового характеру й українська література для дітей. Її кращим творам властиві гострота конфлікту, поглиблений психологізм, новаторство тем, ідей та образів. Письменники боролися за соціальне й національне визволення України, за право її народу володіти рідною мовою, національними культурними традиціями. Марко Вовчок, Олена Пчілка, І. Франко, В. Стефаник, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. Винниченко, С. Васильченко своїми творами заклали основи української літератури для дітей, теоретично її обґрунтували, осмислили специфіку естетичних, етичних, навчально-дидактичних функцій та її значення. Важливу роль у художніх творах цих письменників виконує експресивно забарвлена лексика, яка слугує засобом увиразнення творів, виявлення почуттів і переживань героїв.

Експресивність як визначальна риса художнього стилю перебуває в колі наукових інтересів багатьох мовознавців. В. Чабаненко розробив теоретичні основи мовної експресії, С. Єрмоленко досліджує стилістичні функції експресивних засобів мови. До різних аспектів категорії експресивності зверталися В. Ковальов, Н. Бойко (експресивне використання лексики), Н. Іваницька (експресія поетичного слова), М. Леонова, В. Васильченко (мовні засоби експресії), К. Ленець (експресивний словотвір), Л. Козловська, Л. Пришляк (синтаксичні засоби експресії). На сьогодні недостатньо вивчена з погляду засобів експресивності мова творів для дітей.

Мета статті – виділити й охарактеризувати стилістичні функції експресивно забарвленої лексики в художніх творах для дітей письменників XIX – початку XX століття.

Розмовна лексика, росіізми, лайлива, зневажлива, фамільярна лексика, потрапляючи в контекст, набуває експресивного забарвлення й виступає засобом соціальної типізації персонажів. Зазвичай письменники вводять ці лексеми в іронічно-оцінні тексти.

У творах для дітей зазначеного періоду широко використано розмовну лексику, яка надає текстам експресивного забарвлення. Так, Марко Вовчок вживає лексеми *огородь*; *давати віду*; *потурати*

[Дивосвіт 2004: 192]; *оддалік; одежина; добродійка; кудою; зобачити; трудно* [Там само: 193]; *дутик; кріпкий* [Там само: 194], що допомагають відтворити тогочасну дійсність, людей, їхні вчинки та переживання.

Мова творів В. Стефаніка теж насичена розмовною лексикою. Замість „прізвища” автор уживає лексему „*фамілія*” [Стефанік 2000: 41], замість імені „Дмитро” – „*Митро*” [Там само: 61], „*вчителька*” – „*навчителька*” [Там само: 101], „*розмова*” – „*бесіда*” [Там само: 140], „*далі*” – „*дальше*” [Там само: 194]. Ці лексеми служать для створення експресивного фону, надають текстам знижено-просторічного забарвлення.

Розмовну лексику використовує й Олена Пчілка у своїх казках та оповіданнях „Куликове болото”, „Хлопчик та ведмідь”, „Сосонка”, „Малий музика Моцарт” та „Премудра приповідь”, наприклад: *Доплентався хлопчик; рідня; ото* (розмовна частка), *зашпори; і вітер ними тарахкає* [Благовісники 1999: 484]; *налапати щось здорове; звірюка* [Там само: 485]; *підстаркувата жінка* [Там само: 486]; *глянув, то аж оторопів* [Там само: 487]; *розчепіривши те обдерте гілля; на ній пак були ще недогарки; виволокли слуги з будинку сосонку й кинули її надворі, біля дровітні* [Там само: 488]. Сосонка в контексті виступає *знакомитою* замість *знайомою* [Там само: 490]; *малий музика грюкає накривою під фортепіано* [Там само: 491]. Уживання розмовної лексики у мові творів письменниці є засобом вираження позитивної чи негативної оцінки зображуваного.

Маловживаним, але доречним є використання розмовної лексики в художніх творах В. Винниченка: *мазунчик* [Там само: 595]; ... *вони зараз же здіймали таку саму шамотню, як мама та бабця; ... він карав халамидників* [Там само: 603]; *Зінь, не взявши в горниці того, що йому треба, слухняненько йде за бабцею в кухню; А в кухні дим, чад, гармидер; Зінь якийсь мент мовчить* [Там само: 604]; *Вона підтюцем підбігає до печі* [Там само: 605]; *Ось один із халамидників паца його ногою* [Там само: 607]. Ці слова органічно вплелись у мовну тканину творів письменника та надали їм виразних експресивних рис.

Художні твори С. Васильченка також насичені розмовною лексикою: *Роман – хлопець бідовий; хай собі вона під деревом лютує та штурхає лозиною; Роман все ж таки улучить час, як вона заворониться* [Васильченко 2000: 18]; *кумедія, та й годі* [Там само: 22]; *школярі на перемінах не давали Романові спокою* [Там само: 23]; *батько ізсинив Романові попругою все тіло; після довгої одлучки, Роман прийшов до класу* [Там само: 24]; *мужицька арихметика; Чи немає у вас, Василю Йвановичу, якої газети або книжки? – питає хруцик Антін монопольщика, зав'язуючи в хустинку гроші за хуру* [Там само: 25]; *не пуста яка-небудь – пользовита книжка! Коло дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки; приємно бачити почитивність до своєї особи; який здоровенний мужичура* [Там само: 26]; *Як – книжечка*

понаравилась?; *та ще й іржуть собі*; *як назаробляв Захарів парубок у якономії* [Там само: 27]; *а давай будемо лічити панову землю, коли своєї катма* [Там само: 30]; *був і до столу прив'язаний, і в комору запираний* [Там само: 37]. Уміле введення письменником розмовної лексики до художніх текстів створює реалістичний мовний колорит зображуваної епохи.

У мові прозових творів для дітей Марка Вовчка, Олени Пчілки, І. Франка, В. Стефаніка, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, В. Винниченка, С. Васильченка вжито слова *зорить* (пильно вдивлятися) [http], *кудою* (розмовний прислівник, який вживається на позначення якогось шляху або якоїсь вулиці) [Там само] та *видко* (розмовний присудок, що означає те ж саме, що видно, можна бачити, доступно зорові) [Там само]. Використання розмовної лексики допомагає письменникам створити мовні характеристики героїв, передати рівень освіченості персонажів, посилює експресивність творів.

Поряд з розмовною лексикою виразного експресивного забарвлення у творах для дітей набувають **росіізми**. Так, М. Коцюбинський в оповіданні „Нюрнберзьке яйце” вживає *незвісно* [Благовісники 1999: 504], В. Винниченко також використовує значну кількість росіізмів: „І ніколи не холодно тобі?” „**Не!**” „*Та брешеш! От бреше, як собака*”. „*Н-ну да, не...А в мене льогкі цигарки є*” [Там само: 584]; *Кость знову тяжко та **трудно** став дихати* [Там само: 589, 590]; *а даси **конфетів**?* [Там само: 594], завдяки яким розповідь набуває іронічно-жартівливого характеру.

Б. Грінченко в оповіданнях для дітей уживає такі росіізми: *Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки нам скажи, де тут **єсть** село* [Там само: 445]; *Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла, їй казано надіти іншу „**юнку**”, а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто – ту **юнку**, що зверху вдягають; їй посилено в „**чулан**”, а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той „**чулан**”; їй велено вчитися „**прилежно**”, а вона ніяк не могла зрозуміти – навіщо це, вчучися, треба лежати, коли їй краще сидіти; Вивчившись нарешиті читати, вона насмішила весь клас, бо прочитала „**усердно занялся делом**”, а переказала те так: „у середу занявся дом” [Там само: 452]. Уведені в тексти оповідань письменника, ці лексеми передають мовний колорит Середньої Наддніпрянщини, що підлягала впливу російської мови.*

В оповіданнях С. Васильченка росіізми набувають відтінку зневажливості: *Какой ті **балван!** Ні скажіш – пі-рі-пі -лі-ня-та ... Га, щоб вони були видохли тобі!* [Васильченко 2000: 25]. Уводячи їх у текст, автор тим самим подає додаткову характеристику героя: який він, чому вживає саме такі слова. Наприклад, в оповіданні „Мужицький ангел” перед читачем постає хитрий, скупий, ненависний монопольщик Василь Іванович, який думає лише про своє збагачення: *Нічого, подождемо, –*

думає він – *аби проценти в свій час виплачував* [Там само: 26]. В оповіданні „3 дитячих вражінь” змальовано діда Калиньонка, який передражнював оповідача та *мріяв забрати в торбу й занести до руських: Ма-мо, дайтэ хлы-ба! ... Эх ты, мазена!* [Там само: 41].

Росіїзми, ужиті в мові творів Олени Пчілки, дають мовну характеристику героям: *подався в город деякі справи справляти* [Благовісники 1999: 487]; *на вершкуну золота звізда стремить* [Там само: 488].

Уведення в тексти художніх творів для дітей **лайливої, зневажливої, фамільярної лексики** зумовлене різними емоційно-експресивними завданнями. Так, у творах С. Васильченка грубий та жорсткий характер героїв передається використанням лайливої та зневажливої лексики: *болван* [Там само: 22]; *сучий син* [Там само: 27]; *базікати язиком* [Там само: 30]. Посиленню образності та емоційності мовлення сприяють звертання з відтінком зневажливості: *лобуряко* [Там само: 40]; *кацап* [Там само: 41]; *безстрамник* [Там само: 108]; *шибеник*; *харцизяка* [Там само: 109]; *безбожник* [Там само: 111]; *лоботрясе* [Там само: 113].

В. Винниченко у своїх творах теж використовує зневажливу лексику: *банькаті очі* [Благовісники 1999: 601]; *страшна босячня* [Там само: 603] та лайливі слова: *чортової душі байстря ти прокляте* [Там само: 587]; *паршивий байстряк* [Там само: 588]; *хай ти скажишся* [Там само: 589]; *паршива, паскудна казка* [Там само: 597]; *анциболот* [Там само: 608], які є засобом увиразнення оповіді.

І. Франко часто застосовує знижену лексику, коли йдеться про вчителів-деспотів. Тоді слово письменника набуває викривальної сили. Так, у портреті Валька з оповідання „Schönschreiben” кожна деталь виконує не лише зображувальну функцію, а й підкреслює звирячу жорстокість, бездушність учителя-злодія: *Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості і м'ясоїдності. Невеликі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якось злобно та неприязно* [Франко 2000: 321]; *У Валька кругла бараняча голова, грізний гадючий погляд, він стоїть над хлопчиком, мов кат над душею* [Там само: 322].

Мова Мирона, улюбленого героя І. Франка, така ж незвична, як і його поведінка, і ця невідповідність стереотипові в очах дорослих набуває різко негативної оцінки, що виявляється передусім у використанні зниженої лексики: *Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?; Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає* [Там само: 298].

Письменник переконливо показує, як нібито добрий намір дорослих прищепити звичку спочатку подумати, а потім сказати – послідовно підштовхує дитину до серйозного внутрішнього конфлікту.

Нерозуміння дитячої психології, нетолерантні методи повчання виявляються в оцінних висловах: *невітцівська дитино* [Там само: 293]; *дурний хлопець* [Там само: 296]; *ляпнеш, мов на лопаті вивіз* [Там само: 298]; зневажливих звертаннях: *тумане вісімнадцятий, прибудо* [Там само: 298].

Експресивно забарвлена лексика у творах Олени Пчілки представлена фамільярним словом *чепірадо* [Благовісники 1999: 488], яке в словнику подано з тлумаченням „опудало” [http]. Письменниця вміло поєднує зменшено-пестливу лексику з лайливою: *Ото бідне хлоп'ятко! Воно ж таке маленьке, таке плохеньке, то всім про нього байдуже! Сло воно собі, скулившись, на сні та й заплакало* [Благовісники 1999: 484]. Дієприслівник *скулившись* уживається як лайливе слово в значенні „зігнувши своє тіло” [http], але, потрапивши в оточення зменшено-пестливих слів, ця лексема викликає співчуття до хлопця. Щоб показати його складну долю, авторка застосовує особовий займенник середнього роду *воно*. Заміна форми чоловічого роду на сердій викликає прихильне ставлення читача до героя твору: *Ходить бідолашне та й зазирає у вікно, що там світло сяє, діти гуляються та сміються – ото, либонь, там тепло, ото гарно!* [Благовісники 1999: 484].

Б. Грінченко в оповіданні „Олеся” використовує зневажливі слова типу *п'яничка* [Там само: 447]; *тягати* [Там само: 448] (у значенні „красти”) [http]; *торохтіти* [Благовісники 1999: 448], тобто швидко вести розмову [http]; *обідрана хата* [Благовісники 1999: 440]; *нерозумна дівчина* [Там само: 456], які допомагають створити реалістичні художні образи. Письменник неодноразово вживає звертання з відтінком лайливості: *нетіпахо; кляте собака* [Там само: 465]; *бісеня; чортеня* [Там само: 472]. Вони містять у собі вказівку на емоційний стан того, хто говорить, – роздратування, гнів, злість, неприязнь.

Таким чином, зафіксовані в художніх творах для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття розмовні елементи, росіїзми, лайлива, зневажлива й фамільярна лексика є стилістично виправданими, сприяють відтворенню місцевого колориту й індивідуалізації мови персонажів. Експресивно забарвлена лексика поповнює систему виразально-зображальних засобів літературної мови, тому подальше її вивчення дасть можливість простежити шлях розвитку української літературної мови.

Література

Благовісники 1999 – Благовісники Душі людської. Новітня література ХХ ст. // Рідне слово. Українська дитяча література: хрестоматія : у 2 кн. / упоряд. З. Д. Варакіної, А. І. Мовчун, М. Ф. Черній. – К., 1999. – Кн. 2. – С. 5 – 10; **Васильченко 2000** – Васильченко С. В. Мужичський ангел : оповідання, повісті, п'єси : для серед. та старшого шк. віку / С. В. Васильченко / упоряд., передм. та приміт. Н. М. Шумило. – К. : Веселка, 2000. – 287 с.; **Дивосвіт 2004** – Дивосвіт „Веселки” :

антол. л-ри для дітей та юнацтва : в 3 т. / упорядкув. та бібліогр., довідки Б. Й. Чайковського та ін.; передм. І. Т. Бойко – К. : Веселка, 2004. – Т. 1. – 631 с.; **Матвіяс 2003** – Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах І. Франка / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 11 – 15; **Стефаник 2000** – Стефаник В. Моє слово : новели, оповідання, автобіогр. та критич. матеріали, витяги з листів / В. Стефаник. – К. : Веселка, 2000. – 319 с.; **Франко 2000** – Франко І. Земле моя, всеплодющая мати : вірші, оповідання, казки / І. Франко. – К. : Веселка, 2000. – С. 5 – 19, 292 – 396; **http** – [http : // www. war. Lingvo. ru](http://www.war.Lingvo.ru).

Кравченко М. В. Стилистичні функції експресивно забарвленої лексики в художніх творах для дітей письменників XIX – початку XX століття

У статті розглянуто стилістичні функції експресивно забарвленої лексики в художніх творах для дітей письменників XIX – початку XX століття, проаналізовано роль розмовної лексики, росізмів, лайливої, зневажливої, фамільярної лексики, в художніх текстах.

Ключові слова: твори для дітей, експресивно забарвлена лексика, розмовна лексика, росізми, лайлива, зневажлива, фамільярна лексика.

Кравченко М. В. Стилистические функции экспрессивно окрашенной лексики в художественных произведениях для детей писателей XIX – начала XX столетия

В статье рассмотрены стилистические функции экспрессивно окрашенной лексики в художественных произведениях для детей писателей XIX – начала XX столетия, проанализирована роль разговорной лексики, русизмов, ругательной, неуважительной, фамильярной лексики в художественных текстах.

Ключевые слова: произведения для детей, экспрессивно окрашенная лексика, разговорная лексика, русизмы, ругательная, неуважительная, фамильярная лексика.

Kravchenko M. V. Stylistic functions of expressive coloured vocabulary in art works for children by writers of XIX – beginning of XX centuries

Stylistic functions of expressive peculiarities of vocabulary in art works for children by writers of XIX – beginning of XX centuries were observed in the article; the role of lexical informal words, Russism, vituperative, nonrespect, family vocabularies.

Key words: works for children, expressive coloured vocabulary, informal words, Russism, vituperative, nonrespect, family vocabularies.

Л. М. Курило (Київ)

УДК 821.161.2-31.09+929Гончар

**ПЕРИПЕТІЇ НАВКОЛО РОМАНУ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА „СОБОР”
У ЙОГО ЩОДЕННИКАХ ТА ЕПІСТОЛАХ**

Роман „Собор” та ситуація навколо нього докладно висвітлені в дослідженнях В. Ковалю [Коваль 1998а; Коваль 1998б], Є. Сверстюка [Сверстюк] і низці інших розвідок. Крім того, збереглися документальні свідчення тих подій – постанови, накази, статті, рецензії, відгуки, листи, щоденники. Мета нашої розвідки – простежити нелегкий період у житті Олеся Гончара за його епістолярієм, який можна назвати виявом справжньої громадянської мужності й відваги письменника.

У романі досить відверто, правдиво та яскраво показані важливі суспільні й морально-етичні та екологічні проблеми, викрито пристосуванство, кар’єризм, засилля й сваволя партійних бюрократів, інтелектуальне невігластво чиновників. Навколо цього роману розгорнулася ціла „соборіада”. З одного боку, схвальні відгуки на твір читачів і соратників, а з іншого – публічне його шельмування. Одним із перших привітав з творчим успіхом автора „Собору” Григорій Тютюнник, який у листі від 16 лютого 1968 р. писав: „Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гідь, упізнавши сама себе; яке невдоволення Вами висловлять...” [Тронько 1999: 77]. Молодий побратим Олеся Гончара відзначив, що відчуває „велике, радісне почуття гордості” за нього й за народ, що його народив. „Кажу це не з любові до „високого штилю”, – продовжував відверто ділитися думками автор цього послання, – він не личить мені, я не личу йому, – а з глибокого, кривого переконання й любові до Вас, як до старшого, мудрого й мужнього брата... Це написано геніально, ... тому й страшно, жахливо... Ви ненавидите доземні уклони. Розумію вас глибоко. Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, з священним душевним трепетом – я за такі поклони і вклоняюся Вам саме так” [Там само: 78 – 79]. Григорій Тютюнник, використовуючи антитезу, висловлює щире захоплення романом: „В наш час, ніби тихий, ніби благий – тільки вужине шелестіння під ногами чути... – і „Собор”! Здавалося б, „усе мовчить, бо благоденствує” (як же: телевізори над шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) – і „Собор”! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були „окремі помилки”, генерали аплодують стоячи його ім’ю, названому начальством; керівниці дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо „дали прикурить”) – і раптом „Собор”! Здавалося б, усе минулося, „прошло без сучка и задоринки”: народ, від якого забрано й приховано історію

його ДУХУ, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, – народ цей звик, „безмолствує” – і раптом „Собор”!” [Там само: 78].

Не обходить вищезгаданого листа й дослідник письменницького епістолярію 20 – 50-х рр. ХХ ст. Володимир Кузьменко, який зазначає, що „різними засобами сатиричної типізації тут створено, так би мовити, образ доби застою і деградації особистості, у дисонансі з якою перебував „орлиний, соколиний роман, роман-набат” О. Гончара „Собор” [Кузьменко 1999: 329]. Науковець посилається на Ж. Ляхову, яка „цілком слушно кваліфікує цей документ як лист-памфлет”, і додає, що „таку можливість в умовах тоталітарної системи давав лише приватний лист..” [Там само: 329].

Нелегко було Олесю Терентійовичу в ті часи, про що ми можемо прочитати в його щоденниках: „Був сьогодні Пленум ЦК (України). Ватченко, дніпропетр[овський] юшкоїд № 1 ... мішав із землею „Собор” (запис від 29.03.1968 р.) [Гончар 2004а: 11]. І далі Олесь Гончар дякує читачам, що в такі хвилини вони про нього не забули: „... Йде багато листів, телеграм... І сьогодні ж, в цей самий день, коли т а м „Собор” обкидають брудом, в „Літ[ературній] Укр[аїні]” стаття „Собори душ людських” Олесь Лупія, у якій молодий письменник пише, що цей твір – с в я т о української літератури. Аж так” [Там само: 11]. І в цьому ж записі ми знаходимо свідчення того, що на тому Пленумі один чоловік лише підійшов до Олесь Гончара й поспівчував йому. То був Петро Тронько, який разом з О. Бажан та Ю. Данилюком пізніше, 1999 р., уклали збірник документів та матеріалів „Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар у суспільно-політичному житті України 60 – 80-х рр. ХХ ст.”, у якому представлено цілу низку документів, котрі відтворюють суспільно-політичну й культурну ситуацію, що склалася навколо „Собору”, а серед них 11 листів, 1 рецензія, 5 щоденникових записів, 1 стаття, 6 стенограм зборів, пленуму ЦК КПУ, протоколи партзборів, 6 спецповідомлень, довідок Управління КДБ та ін.

Віталій Коваль у дослідженні „Собор” і навколо нього” досить глибоко й змістовно аналізує події того часу, наводить статті, рецензії, відгуки, листи і негативного, і схвального характеру, від першого, коли тільки вийшов роман, і до того моменту, коли „Собор” повернувся до читача, тобто від 1968 до 1987 р. Причому зазначимо, що весь негатив ішов від влади, хоч і стояли іноді підписи під статтями деяких робітників, окремих критиків. Але все ж таки більша частина наведених листів, відгуків, зокрема від учителів, учнів, студентів, простих читачів – це щира подяка авторові за такий правдивий твір, своєчасний та актуальний. Першим схвальним відгуком на вихід роману була рецензія Маргарити Малиновської в „Літературній Україні” 19 січня 1968 р. [Коваль 1998а: 9]. Олесь Лупія в газеті „Літературна Україна” за 29 березня 1968 р. назвав роман „святим” [Там само: 17], Микола Бажан

в „Литературной газете” від 3 квітня 1968 р. – „великим успіхом письменника” [Там само]. Г. Житецький з Харкова в листі від 20 січня 1968 р. пише: „Собор” – глибокий, мов колодязь у таврійському степу” [Там само: 24]; А. Федченко з Києва в листі від 1 березня 1968 р. називає „Собор” „глибоко хвилюючим, правдивим твором” [Там само: 25]; учителі та учні старших класів Броварської середньої школи № 1 на Київщині в листі від 28 березня 1968 р. – „прекрасним, актуальним, потрібним, вкрай необхідним для ... молодих” [Там само: 26]. В. Бабляк з міста Чернівці в листі від 28 квітня 1968 р. писав, що „Собор” – пісня народної правди” [Там само: 36]. Викладачі Ніжинського педінституту імені М. Гоголя в епістолі від 7 травня 1968 р. назвали роман „подвигом”. Петро Ребро до 50-річчя Олеся Гончара в харківському журналі „Прапор” зазначав: „Собор” – твір гостросучасний, багатоплощинний, багатодумний” [Там само: 8]. А. Ю. Щербак у листі до редакції газети „Известия” в червні 1968 р. не побоявся написати таке: „Роман став фактом літератури, і він сам постоїть за себе; історія в кінцевому результаті скаже своє слово – хто правий...” [Там само, 29].

У щоденниках Олеся Гончара відображені біль і страждання письменника через цькування його твору, водночас є свідчення того, як автор „Собору” високо цінував підтримку читачів. Ось, наприклад, О. Гончар наводить уривок з листа якогось робітника (запис від 13.05.1968 р.): „Всі, хто критикує „Собор”, вислужники і кар’єристи. В ньому звучить дійсність і правда за сучасне життя. Такого змісту листа вам прислав би кожний робітник, який усвідомив суть життя сучасної людини, а їх – мільйони”. Оце тільки дає підтримку душі” [Гончар 2004а, 18]. Якась жінка в листі теж втішає письменника й бажає перемогти так, як це було на фронтах Великої Вітчизняної війни: „Правда Ваша побідить – я це добре знаю” (запис від 21.05.1968 р.) [Там само: 19]. Старшокласники школи № 11 із м. Червонограда, що на Львівщині, разом із вчителькою Мирославою Іванівною Козак надіслали листи, у яких зізнаються, що через „Собор” відкрили „ворота собору душі своєї”, навчилися „з цієї мізерії життя вибрати те Головне, що зветься істиною, вічністю” [Гончар 2004б, 345 – 346], на що Олесь Гончар відгукнувся так: „Читаєш такі листи і думаєш: життя прожито немарно” (запис від 25.03.1991 р.) [Там само, 345 – 346].

У щоденникових записах за 23 травня 1968 р. читаємо: „Іде багато листів. І якщо „Собор” буде врятований, то не забудь, що зробив це читач, захистив народ” [Там само, 345 – 346]. У листі ж до головного редактора „Нового життя” Ю. Дацка від 29 лютого 1968 р. Гончар немовби дає відповідь усім щодо свого роману: „Роман „Собор” ... вважаю природним розвитком написаного раніше. Той, хто знайомий з моїми дотеперішніми книгами, особливо з романами та новелами останніх літ, гадаю, знайде в новім романі чимало образів і думок, які постійно хвилюють автора та які хотілось розвинути, поглибити. Життя

сучасника, усе, що в житті приваблює автора; те, що йому болить, роздуми про людину та її майбутнє – це якраз і спонукало взятися за перо. На чомусь, може, наголошено більше, ніж досі. Щось, може, більше бентежить, щось викристалізувалося, стало яснішим. В умовах сучасної цивілізації, яка несе з собою стільки несподіванок, інтелектуальна напруга в літературі наростає, письменник прагне збагнути процеси розвитку народного життя в усій їхній складності” [Гончар 1968б]. У цьому ж листі Олесь Гончар згадує минулі літа, роки війни, те, що його найбільше вразило в житті й запевняє Ю. Дацка, що на долю він не нарікає. Тут же він формулює своє життєве кредо: „Життя – на всій свідомій його стадії – безоглядно було присвячено служінню рідному народові, світили твоїй праці ідеали вільної людини, і це дає відчуття не марно прожитих літ” [Там само]. Ще одним свідченням того, що автор „Собору” залишається на своїх життєвих принципах, є лист до вірменського письменника (у той час першого заступника редактора журналу „Дружба народів”) Акопа Салахяна від 1 червня 1968 р. А. Салахян у листі до О. Гончара пропонував зробити до російського перекладу „Собору” врізку, у якій би автор сказав, що врахував деякі зауваження, побажання тощо. Письменник же делікатно, але принципово й твердо відмовляє заступнику редактора [Гончар 1968а].

Суголосним до цих думок, висловлених у листах Олесь Гончара, був виступ письменника на ювілейному вечорі з нагоди його 50-річчя 3 квітня 1968 р., який під заголовком „Писати правду” був уперше опублікований аж через 23 роки [Гончар 1991: 10 – 12]. Переповнена зала у своїй більшості чекала принизливого каяття автора „Собору”, як це у свій час зробили М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко. Натомість митець, називаючи опонентів свого роману „трудіями невдячного ремесла” й „маленькими отими вельзевулами”, „які часом ще й зараз ночами, при чадінні культурських каганців, пробують озлоблено клепати старі-старі ярлики для нових наших творів”, з гідністю заявив: „А про „Собор” скажу: вважаю цей твір не менш патріотичним, ніж „Прапорносці”. Як і „Тронка”, як і всі попередні мої твори, „Собор” написаний з позицій гуманістичних...” [Там само: 11].

Отже, з епістолярію Олесь Гончара яскраво простежуємо долю одного з найвідоміших творів письменника – „Собор”, а також ставлення до автора та його роботи найвідоміших людей того часу.

Література

Гончар 1968а – Гончар О. Лист до А.Салахяна від 1 червня 1968 р. // Родинний архів письменника; **Гончар 1968б** – Гончар О. Лист до Ю. Дацка від 29 лютого 1968 р. // Родинний архів письменника; **Гончар 1991** – Гончар О. Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. – К. : Рад.письм., 1991. – 382 с.; **Гончар 2004а** – Гончар О. Щоденники : у 3 т. / упор., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. –

К. : Веселка, 2004. – Т. 2 (1968 – 1983). – 607 с.; **Гончар 2004б** – Гончар О. Щоденники : у 3 т. / упор., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2004. – Т. 3 (1984 – 1995). – 606 с.; **Коваль 1998а** – Коваль В. „Собор” і навколо нього // Дніпро. – 1998. – № 3. – С. 3 – 36; **Коваль 1998б** – Коваль В. „Собор” і навколо нього // Дніпро. – 1998. – № 4. – С. 6 – 50; **Кузьменко 1999** – Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ століття : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Кузьменко Володимир Іванович. – К., 1999. – 355 с.; **Сверстюк** – Сверстюк Є. Собор у риштованні // Українське слово : хрестоматія укр. л-ри та літ. критики ХХ ст.: у 3 кн. – Кн. 3. – К. : Рось, 1994. – С. 50 – 66; **Тронько 1999** – Тронько П. Тернистим шляхом до храму / П. Тронько, О. Бажан, Ю. Данилюк. – К. : Рід. край, 1999. – 304 с.

Курило Л. М. Перипетії навколо роману Олеся Гончара „Собор” у його щоденниках та епістолах

У статті простежено нелегкий період у житті Олеся Гончара за його епістолярієм. Основну увагу зосереджено на ролі роману „Собор” в становленні літературної творчості письменника.

Ключові слова: Оесь Гончар, роман „Собор”, епістолярій.

Курило Л. М. Перипетии вокруг романа Олеся Гончара „Собор” в его дневниках и епистолах.

В статье прослежен нелегкий период в жизни Олеся Гончара по его епистолярию. Основное внимание сосредоточено на роли романа „Собор” в становлении литературного творчества писателя.

Ключевые слова: Оесь Гончар, роман „Собор”, епистолярій.

Kurilo L. M. Peripeties round Olesya Gonchar’s novel „Cathedral” in his diaries and epistolakh.

In the article a heavy period is traced in life Olesya Gonchara from his epistolary. Basic attention concentrated on the role of novel „Cathedral” in becoming of literary creation of writer.

Key words: Oles Gonchar, novel „Cathedral”, epistolary.

Т. Ю. Лисиченко (Харків)

УДК 811.161.2'374.2

ТЕКСТОТВОРЧА ФУНКЦІЯ МЕТАФОРИ В ПОЕЗІЇ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

Мовно-поетична картина світу Максима Рильського відзначена високою метафоричністю, що дає підстави говорити про метафоричний світ творчості цього поета взагалі.

Метафора в художньому тексті М. Рильського виконує не тільки внутрішньотекстову функцію художнього засобу, а й важливу текстотвірчу функцію. Якщо функція метафори як тропа характеризує деталь або частину тексту як іманентного явища, то текстотвірча її роль належить до системного, за визначенням В. Виноградова, аспекту характеристики тексту як цілісного явища: „Вивчаючи продукти мовної діяльності, ми маємо зосередити увагу на тому, які уявлення й за допомогою яких засобів закріплені в мові, або на тому, який конкретний, своєрідний відбір і застосування цих мовних форм ми маємо в конкретному творі, у конкретного письменника” [Виноградов 1937: 248].

В. Виноградов виділяє „композиційні форми мовлення” („речи”) „як системи мовних об’єднань у тканині літературно-художніх творів”, звертає увагу на діалектику внутрішньо-динамічної організації образу в стилістичній системі мистецького твору: „Образи можуть поєднуватися в послідовно розгорнений ланцюг, можуть співвідноситися один із другим у стилістичній системі літературного твору на відстані великих відрізків тексту, можуть включати в себе один одного, розвиваючись у складний, багатоплановий єдиний образ” [Виноградов 1963: 51].

На роль метафори у складних образних утвореннях вказував Л. Щерба, який писав, що часто складні за змістом і структурою образи реалізуються у значніших за обсягом контекстах, а тому збільшення кількості компонентів, пов’язаних із творенням і поглибленням метафор, ускладнює, робить багатограннішим увесь художній образ, приналежність якого в тому, що „наша уява тільки злегка спрямовується асоціативними шляхами вправним добром слів із їх більш або менш віддаленими асоціаціями” [Щерба 1957: 42].

Мета статті – на прикладі творчості М. Рильського розглянути мовний аспект уживання художніх засобів, зокрема метафори, у поетичному мовленні. Актуальність дослідження вбачаємо у важливості вивчення проблеми ідіолекту окремого письменника, його поетичної картини світу.

Ми вже розглядали функції і взаємодію метафори з іншими тропами в тексті, зокрема з порівнянням [Лисиченко 2009]. У поетичній мові М. Рильського метафора виступає в різних сполученнях з іншими тропами, також побудованими на порівняннях: 1) порівняння + метафора

(Не багрянницею, не злотом – / **Живою кров'ю** він кипить [Рильський 1967: 101]); 2) метафора + порівняння, що поглиблює її (Зокола думають: поет затих, / Поет **засох, як джерело у спеку** [Рильський 1967: 31]); 3) метафора у складі порівняння (І голоси людські – як відгомони / Того, про що розкажує вода [Рильський 1967: 69]); 5) метафора + метафора (**То стискає серце не гадюка, / Чорні очі** обпалили **серце** [Рильський 1967: 37]). До того ж порівняння й метафора в текстах М. Рильського можуть перебувати в таких відношеннях: а) метафора – джерело порівняння (**Як у дзвінких, незміряних морях**, / Невірний човен вірної людини [Рильський 1967: 65]) та б) вихідне порівняння – джерело метафори (**Березною синицею** / Сад напружений дзвенить [Рильський 1967: 147]).

Метафору в тексті М. Рильського ми розглядаємо як супертекстовий, надтекстовий елемент.

В. Виноградов детермінує поетичний твір як „стійку, завершену, самозамкнуту структуру, сформовану на основі співіснування, взаємодії, співвідношення та динамічної послідовності суворо (строго) визначених засобів або елементів поетичного вираження” [Виноградов 1963: 131].

Метафоричним текстом ми називаємо поезію, у якій наявний ряд метафор, що в цілому творі передають єдиний зміст. У сонеті „То хмарка набіжить, і бризне дощ краплистий...” (1931) метафоричні слова, що характеризують змінність явищ у природі, виражають загальну ідею змінності в природі й у житті: *То хмарка набіжить, і бризне дощ краплистий, / Ясною вільгістю оббризкавши цвітінь, / То сонце вигляне ласкаво-променисте / І знов сховається, і знову дощ і тінь.*

У другій строфі метафоричне значення слова *лист* (з епітетами *липкий, зелений*) є метафорою нового життя, далі – метафора *назустріч сонцю й грому, запліднений чорнозем, веселчастий з села до міста міст* і ще далі цілком реальний образ: *брудний, замураний веселий тракторист*. Усе це вимальовує глибокий філософський зміст про розвиток і зміни в природі й суспільстві й про закономірність таких перетворень.

У статті „Максим Рильський – поет-патріот”, присвяченій поетичній мові М. Рильського, Л. Булаховський звертає особливу увагу на великі сполуки – надфразні „єдності”, що „спалахують художньою думкою” і мають велику силу художнього впливу та переконливості [Булаховський 1955]. Наше дослідження виявляє, що такі надфразні єдності в мові поета пов'язані зі складним метафоричним баченням світу й відтворенням його в складних метафоричних комплексах.

До таких надтекстових елементів, що об'єднують поезію цього письменника в єдиний текст, належать наскрізні ключові метафори, такі як, наприклад, мости.

У поезії 20-х – 30-х рр. ХХ ст. це мости в майбутнє, мости між містом і селом: *І тільки жарт приперчено-солоний / Місток до дійсності*

перекида (1929); *Голубинь розріж, / Розметай мости, / Не питай, коли ж / Відпочинеш ти* (1930); *Глянь: розкривається назустріч сонцю й грозам / Руками пружними запліднений чорнозем, / Іде веселчастий з села до міста міст* (1931).

У повоєнні роки ця метафора переростає в символ *мости*, набуває глобального, вселюдського значення: *Чужі перетинаючи мости, / Милуючися пишними містами* (1945).

Часом міст набуває віртуального значення: *І вітерець уяви переносив / Нас на якісь невидані мости* (1959).

Ця метафора в поезії М. Рильського перебуває в розвитку: від прямого до метафоричного значення слова (*На мосту, над темною водою / Ти йшла. Летів і танув сніг* (1925)), до назви циклу поезій і нарешті до назви поетичної збірки „Мости” (1948), назви, що об’єднує кілька творів у єдиний поетичний текст, що становить частину цілісного тексту поета.

Подібний розвиток ми бачимо у слові *виноград*, що належить до частотних у поезії М. Рильського: протягом творчості від уживання прямого значення слова до узагальненої метафори в збірці „Троянди й виноград” (1957), де в назві вжито слова *троянди* й *виноград* у прямому значенні, а в заключному рядку – як метафору: *прекрасне і корисне*.

Однак частіше метафора виступає в поета засобом художньо-сміслові організації окремої поезії.

Однією з форм цілісної організації поезії за участю метафори є форма, яку деякі дослідники називають метафорою-загадкою (посилання). Метафори в поетичному тексті можуть функціонувати як один із способів номінації (ономасіологічний аспект вивчення метафори) і співвідноситися з прямим позначенням реалії.

Кожна іменна метафора має смисловий і художній ефект, пов’язаний із характером співвіднесення прямого та непрямого позначення. Ю. Левін зауважує, що в іменних метафорах-порівняннях пряме позначення і його метафоричний відповідник виражаються безпосередньо, коли в іншому типі метафор це безпосереднє вираження має тільки метафорична частина [Левин 1965]. Ця властивість робить метафори подібними до загадок. Тож, базуючись на думці Арістотеля про те, що загадки є „добре укладеними метафорами” [Арістотель 1957], вони мають назву метафор-загадок [Кожевникова 1988: 145 – 165]. Часто метафори такого типу не потребують роз’яснення, що забезпечено контекстом. В інших випадках, навпаки, метафори-загадки слугують для створення невизначеності, певної недомовленості.

Метафори-загадки в поета можуть функціонувати самостійно або об’єднуватися в ланцюжки. Із погляду семантики поєднаними можуть бути дві семантично різнотипні метафори. У деяких поезіях, будучи першоплановою, метафора-загадка слугує смисловим ядром: *І не*

страшний, моє дитя, / Нам час останнього походу / Без вороття – без вороття (евфемізм) [Рильський 1967: 13].

Однією з частотних метафор-загадок у поезії М. Рильського є метафоричне вживання слова *гість*, зміст якого розкривається контекстними словами *гість – дощ – гості*: *На порозі гість веселий – / Дощ, блакитний, весняний* [Рильський 1967: 15]; *Земля тремтить у мlosti / І ронить пелюстки, / І невідомі гості / Злітаються в садки* [Рильський 1967: 53].

У наступній поезії в першій частині подано загадку, друга ж частина містить відгадку: 1) *Благодатний, довгожданний, / Дивним сяйвом осіяний, / Золотий вечірній гість / Впав бадьоро, свіжо, дзвінко / На закурені будинки / Зголоднілих передмість*; 2) *Відкривай гарячі груди, / Мати земле! Дощ остудить, / Оживить і запліднить, – / І пшеницею, й ячменем, / Буйним повіом зеленим / Білі села звеселить* [Рильський 1967: 40].

Деколи в М. Рильського цілий вірш побудований на метафорах і виступає як загадка: *Свіжа зелень розгойдалась, / Розгулялась, поплила. / Перші краплі засміялись / До голодного зела* [Рильський 1967: 52].

Прикладом метафори-загадки може бути поезія „Троянди й виноград”, де в назві вжито прями назви предметів – *троянда, виноград*, а після поетичного викладу як висновок подано пряме й метафоричне значення, що є розгадкою загадки: *троянди й виноград – красиве і корисне*, тобто троянда – красиве, виноград – корисне.

У поезії „Дощ” дві строфи поєднано властивими для структури загадки зв’язками: метафора (*вечірній гість*) – відгадка (*дощ*).

У поезіях складніших форм метафора може бути організаційним центром кожної строфи, які (строфи) зрештою об’єднані в цілісний текст. Прикладом із порівняно ранньої поезії М. Рильського може бути вірш „Косовиця” (1925), який змальовує бадьорий, радісний настрій на косовиці. Він складається з двох частин: у першій змальовано настрій і працю косарів (маскулінне начало), а в другій – дівчат (не тільки фемінне начало, а й ознака юності). Перша частина побудована у формі строф, кожна з яких починається персоніфікованим звертанням до таких явищ природи, як: вода (*косарі вливаються*); земля (*Гей ти, земле, хліборобська мати*); вітер – парубок (*Гей ти, вітре, парубче співочий*); сонце (*Гей ти, сонце, мудрий господарю*); хмари (*Гей ви, хмари, турки-яничари*).

Метафоричний епітет-прикладка до кожної з названих стихій стисло й максимально виразно підкреслює значення кожного з цих явищ у житті косаря, а розгортання тексту строфи розкриває глибинний зв’язок праці косаря з природою.

Наскрізна метафора проходить через усю творчість поета. Вона пов’язана зі словом-образом, що уточнює або змінює зміст поетичного слова. Це слово або його похідні в ранній поезії можуть уживатися в

прямого значенні, а в подальшому обростати й ускладнюватися додатковими смислами, метафоричними значеннями та розвиватися. Такі метафори є одним із засобів об'єднання поетичних творів у єдиний супертекст.

Прикладом такої наскрізної метафори може бути слово міст. Спочатку воно функціонує у своєму прямому значенні – споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль, яр і т. ін.: *На мосту над темною водою* (1925). Пізніше це слово набуває метафоричного значення: *З села до міста міст* (1931); міст як прокладена дорога в майбутнє: *Наша сила непоборна / В долину кладе мости*, де метафоричний зміст слова *міст* підкреслено метафоричним значенням слова *долина*. Також метафоричного значення слово *міст* набуває в сполученні з метафоризованими субстантивами *прекрасне* й *чудове*: *Із прекрасного в чудове / Прокладаємо мости*. Поступово розвиваючись, зрештою слово *міст* набуває глобального значення, засвідченого в поезії „Мости”, яке об'єднує її спільною провідною ідеєю.

До таких наскрізних метафор у поезії М. Рильського належать також слова *виноград*, *крила*, *сад*, *садівник*, *рукав* тощо. Метафори можуть бути наскрізними для певного етапу творчості, наприклад, слово *рукав* у метафоричному значенні особливо часто трапляється в повоєнній поезії М. Рильського: *І знову юність нездоланна / Простерла щедрий свій рукав* (1949); *Яблук рум'янець і пахоці трав / Осені силе бобровий рукав* (1956).

Окрема метафора може вживатися, повторюючись у різних частинах поезії й об'єднуючи їх у цілісний текст. У поезії „Мандрівний музика” (1930), наприклад, такими є метафоричні епітети *склисте небо* (*Вересень ясний склисться над селом. Склисться над селом голуба твердінь*), *танець золотий* (*Голубінь розріж / Танцем золотим; Танцем золотим / Надь, пали і муч!*).

У диптиху „Гуси” (1931) дві частини об'єднані метафорично вжитими словами *молодість* і *серце юне*, пов'язаними відношеннями зіставлення, що і створює єдність тексту: крик гусей під час першого снігу – *Ні! Молодість там обізвалась дзвінко*, а наприкінці другого вірша – *Гусиний ключ, майнувши вдалині / В старих грудях розбудить серце юне*.

Класичною метафоричною структурою можна вважати поезію вже зрілого поета М. Рильського „Слово про рідну матір” (1941), де в кожній строфі наявна метафора, що характеризує одну з ознак України, а твір у цілому може розглядатися як метафора України.

Словосполучення *рідна мати* з різним ступенем узагальненості часто вживане в українській поезії, але такого глибокого та всеосяжного змісту воно набуло саме в названій поезії М. Рильського, де кожна наступна строфа через метафору передає певні роки існування України як краю і як народу, що населяє її.

У поезії змальовано складну систему асоціацій, відбитих метафоричними сполуками. У середині строфи кожна метафора обростає цілим рядом додаткових метафоричних ознак. У кожній строфі є головна метафора: *земля* (що *простелилась килимами*) і метафора України-землі; Тарас як уособлення духу українського народу. У наступних рядках тексту метафора *печаль і радість наша, пісне* характеризує співучість і поетичність українського народу; сліди *мандрівника Сковороди* – це уособлення мудрості народу; „*Енеїди*” *владний сміх* – це оптимізм і гумор; *дума Кобзаря, молоток Каменяра, струни Лисенка* і т. ін. – усе це метафори, кожна з яких об’єднує текст строфи, а всі разом вони розкривають зміст титульної метафори *рідна мати – Україна*. Таким чином, кожна строфа є однією зі складових усього тексту, де створюється своя метафорична структура.

Отже, на прикладах поетичної майстерності М. Рильського робимо висновок про значні потенційні можливості метафори як художнього засобу. Цей аспект дослідження художньої метафори має великі перспективи.

Література

Арістотель 1957 – Аристотель. Об искусстве поэзии / пер. В. Г. Аппельрота, ред. и коммент. Ф. А. Петровского (Памятники мировой эстетической и критической мысли). – М. : Гослитиздат, 1957. – 183 с.; **Булаховський 1955** – Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К. : Рад. шк., 1955. – 307 с.; **Виноградов 1937** – Виноградов И. Борьба за стиль : сб. ст. / Иван Виноградов. – Л. : Худож. лит., 1937. – 524 с.; **Виноградов 1963** – Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.; **Кожевникова 1988** – Кожевникова Н. А. Метафора в поэтическом тексте / Н. А. Кожевникова // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 145 – 165; **Левин 1965** – Левин Ю. И. Структура русской метафоры // Труды по знаковым системам. – Тарту : Тартус. ун-т, 1965. – Т. 2. – С. 293 – 299; **Лисиченко 2009** – Лисиченко Т. Ю. Взаємодія метафор у поетичних творах М. Рильського // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 3. – С. 241 – 247; **Рильський 1967** – Рильський М. Т. Вибране (лірика і поема) / М. Т. Рильський. – К. : Рад. письм., 1967; **Щерба 1957** – Щерба Л. В. Опыт лингвистического толкования стихотворения. I. „Воспоминание” Пушкина / Л. В. Щерба // Избр. работы по рус. яз. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 42.

Лисиченко Т. Ю. Текстотворча функція метафори в поезії Максима Рильського

У статті розглянуто проблему ідіолекту письменника в поетичному мовленні, зокрема мовний аспект уживання стилістичних художніх засобів. Проаналізовано вживання метафори як однієї з ознак

поетичної картини світу М. Рильського. Досліджено текстоформувальну функцію метафори в поезії М. Рильського.

Ключові слова: картина світу, троп, метафора, текстоформувальна функція, символ, метафора-загадка.

Лисиченко Т. Ю. Textoобразовательная функция метафоры в поэзии Максима Рыльского

В статье рассматривается проблема идиолекта писателя в поэтической речи, а именно языковой аспект употребления стилистических художественных средств. Представлен анализ употребления метафоры как одного из признаков поэтической картины мира М. Рыльского. Исследована текстообразовательная функция метафоры в поэзии М. Рыльского.

Ключевые слова: картина мира, троп, метафора, текстообразовательная функция, символ, метафора-загадка.

Lysychenko T. Y. Text Forming Function of Metaphor in Maksym Rylskiy's Poetry

The problem of writer's idiolect in poetic language and also the linguistic aspect of using stylistic artistic methods in poetic text are examined in the article. The analysis of using metaphor as one of the features of Maksym Rylskiy's poetic world picture is given. Text forming function of metaphor is analyzed.

Key words: world picture, trope, metaphor, text forming function, symbol.

А. В. Малиновська (Харків)

УДК 811.161. 2' 373

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ „ПРАЦЯ”
В ПОЕЗІЇ А. МАЛИШКА**

Метою наукової розвідки є дослідження лексико-семантичного поля „праця” у складі індивідуальної мовної картини світу (ІМКС) А. Малишка. Актуальність дослідження зумовлена важливістю вивчення домінантних одиниць художнього тексту, які виявляють світоглядну орієнтацію письменника. Такими домінантними одиницями є складові лексико-семантичного поля, що дають змогу глибше й повніше осмислити мовну особистість поета.

Інтерес лінгвістів до поняття й слів *праця, робота, труд* відновлюється знову й знову. Це пов'язано насамперед із тим, що ставлення до праці входить до базового людського „пакета цінностей” (поряд із людськими стосунками, ставленням людей до істини, до власності), що зумовило його закріплення в картині світу й усебічну

розробку уявлень про цей фрагмент дійсності в індивідуальній картині світу різних письменників. Праця перебуває в епіцентрі мовної картини давніх українців. Це знаходить своє відображення в обрядовій пісні, щедрівках, колядках.

Для поетичного мовлення А. Малишка ядерну зону ЛСП „Праця” становлять три синонімічні компоненти – *труд*, *праця*, *робота* – та близькі до них – *ремесло*, *діло*. Периферійну зону ЛСП „Праця” складають слова-асоціанти, пов’язані з трудовою діяльністю людини (похідні від ядерних слів дієслова, прикметники, назви професій, знарядь праці).

Осередком ЛСП „Праця” в мовній свідомості поета є успадковане українською мовною свідомістю слово *труд*, що походить від праслов’янського кореня **trud-* - з і.-е. **ter-* ‘терти’ [Славянские древности 1984: 328]. Мотив фізичної дії набуває розвитку в структурі семантики лексеми *труд* у старослов’янській мові, де на перший план виходять значення фізичного зусилля, страждання, перешкоди (порівн. ‘страждання, мучення, хвороба; занепокоєння, горе; труднощі, вага, тяжке становище’, ‘зусилля (також плоди праці, зусиль, аскетичне життя, мученицький подвиг)’, ‘утруднення, труднощі’). Високу моральну оцінку цих станів свідомістю відбито в появі значення ‘подвиг’ і підтримано книжною традицією (а також у певних фольклорних жанрах, наприклад, у духовних віршах); як „ідеальний зразок праці-мучення для середньовічної культурної свідомості піднімається, звичайно, подвиг Христа” [Толстой 1995: 179].

Зміст поняття „праця” в А. Малишка особливо виявляється в зіставленні зі значеннями синонімічних слів, що позначають продуктивну діяльність. У дієслові *трудитися* значення ‘працювати’ не зафіксовано. Обидва дієслова розвивають узагальнене значення трудової діяльності, але якщо слова *праця*, *трудитися* зберігають конотації творчої й етично значимої, корисної, масштабної діяльності, то *робота* стає основним нейтральним засобом для позначення трудового процесу [ВТССУМ 2005: 578].

У ХХ столітті смисловий простір слів із коренем *труд-* набуває значень: 1. Наполеглива, старанна праця людини. // Сила, енергія, витрачені на якусь роботу. 2. Праця, що вимагає великої затрати фізичної або розумової енергії. 3. Наслідок діяльності, праці; твір, витвір [ВТССУМ 2005: 579]. Саме таке змістовне наповнення має слово *труд* і в поезіях А. Малишка: *Землею розтривожені мотори, У труді живе моя рідня, Як мій прадід крізь віки і гори я шукаю молодого дня* (Мал., 213); *Як хороше, як легко поміж них, Між цих людей, в труді людей живих* (Мал., 103); *Й народи стрічають стосилу, в гарячій труді, не в бою, Вкраїну мою зорекрилу, Радянську Вітчизну мою* (Мал., 112); *...Юнацькі руки молоді, Вам добре б тішитись в труді, Тесать, копать, залізо б гнути, Садити сад, зелені рути, Плоти гонити по воді* (Мал., 208). Як

свідчать наведені приклади, для А. Малишка труд – основа життя, миру, радощів. Це підтверджують і наступні рядки його поезій, де наявне синтагматичне зіставлення труда і смерті, війни, печалі: *Будуть люди за мене полями й містами Гомоніти, **трудитись**, родитись і жити* (Мал., 221); *Якщо смерть не взяла нас, так вічні ми жителі Із добром і **трудо**м, не з людською печалю* (Мал., 219).

Труд в А. Малишка асоціюється також із подвигом: „*Знак пошани*” – *за перше врожайсте літо, За життя її світле й **труди** небували...* (Мал., 109) На думку поета, тільки люди труда гідні поваги й пошани, що виражено через уживання яскравих епітетів, які підкреслюють значення слова: *Поцілувати **натружену** руку, Білу чи чорну, немає біди, За материнську неказанну муку, За материнські великі **труди*** (Мал., 126); *Візьми оцю у мене й сірячину, **За труд гіркий** подякую тобі* (Мал., 171).

Другим компонентом досліджуваної лексико-семантичної зони є *праця*, що в сучасній українській мові має такі тлумачення: Праця – 1. Цілеспрямована діяльність людини, що вимагає розумової або фізичної напруги; робота (фізична праця). // Повсякденні заняття, турбота, турботи. 2. Результат такої діяльності, здобуток, твір; 3. Зусилля, розумове або фізичне, спрямоване на досягнення чого-небудь [ВТССУМ 2005: 579]. Праця – 1. Доцільна діяльність людини, спрямована на створення за допомогою знарядь виробництва матеріальних і духовних цінностей. 2. Робота, заняття. 3. Зусилля, спрямоване на досягнення чого-небудь. 4. Результат діяльності, роботи, здобуток. 5. Прищеплювання вмінь і навичок у якій-небудь професійній, господарській діяльності як предмет шкільного викладання [НТСУМ 2004, т. 1: 439]. Усі значення, репрезентовані у словниках, знаходимо й у поезіях А. Малишка: *Ми подружили, до **праці** охочі, Ми побратались у доброму ділі, Як ми співали осінньої ночі – Карії очі та рученьки білі* (Мал., 129); *Щоб з тобою нам, земле, у **праці** з тобою Слалось вольнеє поле і дихали груди* (Мал., 213); *Де устають до **праці** з передсвіту, Синів десяток родять матері, Живуть завзято, не в тісній норі* (Мал., 182). Із цих прикладів визначаємо, що під працею А. Малишко розуміє зусилля людини, спрямовані на одержання результату; сам результат цих зусиль і, крім того, життєві проблеми, із якими стикається людина в побуті.

Разом з тим, онтологічне значення праці в поета пов'язано, насамперед із життєдайною силою та радощами: *Ідіть на зарібки, на **працю** йдіть сини* (Мал., 164); *Де з дівчатами своїми у ланці, у **праці** Скільки радощів, скільки добра пережито!* (Мал., 79).

В А. Малишка слова *робота*, *робити* використано в основному на позначення конкретних дій людини, спрямованих на досягнення певної мети: *Була **робота** і мета, І подих твій лягав у скроні, Відпаленіли ті літа, відтупотіли юні коні, Прийшла знедоленість крута війною чорною в розгоні!* (Мал., 59); *Трудодень буде повен натуроплатою, Ми ж у ланці*

робити охочі... (Мал., 211); *Та задзвенять скрипниці – май роботу* (Мал., 83); *І всіх доріг смертельні повороти, де нам судилось яросно пройти огнем скорбот, і клопоту, й роботи, І нашої людської доброти* (Мал., 216). В останньому прикладі звертає на себе увагу асоціативний зв'язок між роботою – конкретною діяльністю і дорогою – життєвим шляхом людини. Робота також асоціюється в поета з вогнем, що в архаїчних віруваннях людей був пов'язаний як із життєдайною, так і з руйнівною силою. Напевно, саме тому з усіх трьох ядерних компонентів ЛСП „Праця” слово *робота* в А. Малишка наповнене змістом, зближеним із праслов'янською семантикою „примусова праця”: – *Пани були, вино тили, роботи надали. Роби, роби, роби, роби... А ми хіба воли?* (Мал., 51); *Їх чавило каменем і водою, Динаміт глушив не перший рік, Їх робота, збратана з бідою, Не забудеться мені повік* (Мал., 52).

У поетичній мові А. Малишка до синонімічного ряду – *труд* – *праця* – *робота* входять також більш конкретні назви *ремесло* і *діло*, які поет вживає для опису конкретної сфери людської діяльності. У тлумачних словниках *ремесло* визначено як: 1. Дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці за відсутності виробничого поділу праці. 2. розм. Певна професія, фах. // Взагалі яке-небудь заняття, справа. 3. перен., розм. Робота, праця без натхнення, творчості [ВТССУМ 2005: 580]. Такі варіанти значення знаходимо в Малишкових рядках: *Мій дядько, швець Микита-чорнокнижник, Горілку пив і клад шукав щоліта (Нажив горба і волосом посивів За тим немудрим шевським ремеслом)...* (Мал., 35) – поєднання всіх трьох варіантів значень; *...ті сни й бажання ремесла тяжкого, І та жорстокість правди у житті, Що майстрові без неї краще вмерти* (Мал., 157) – антитеза із третім значенням „тяжке ремесло – сенс життя людини”. Проте саме з ремеслом в А. Малишка асоціюється й поезія – творчість: *А я обрав нелегке ремесло шукати слово скарбом таємничим, Плести й кромсати свій убогий віри – блідий відбиток дійсності людської* (Мал., 173).

Життєвий вибір А. Малишка – поезію – він теж розглядає як роботу: *Вогнистий Данте й бронзовий Шекспір, Сумний Тарас, важкий Буонаротті перевернули землю з давніх пір, Не бачачи кінця своїй роботі* (Мал., 181).

До ядерної зони ЛСП „Праця” належить слово *діло*, нехарактерне для українського літературного вжитку. Це слово подано в тлумачних словниках зі стилістичною позначкою „розмовне” й у А. Малишка має таке змістовне наповнення 1. Робота, заняття людини, пов'язані з розумовим і фізичним напруженням. // Наслідки цієї діяльності. 2. числ. Те, що безпосередньо стосується кого-небудь, входить у чиєсь завдання; справа. 3. розм. Що-небудь важливе, істотне, потрібне [НТСУМ 2004, т. 1: 439]. Усі ці значення знаходимо в рядках: *Її не купиш цвітом провесен,*

Ані горлянкою, ні чином. Поезія – діло совісне, Не грайся нею безпричинно (Мал., 174).

Онтологічне наповнення слів ядерної зони ЛСП „Праця” в поетичній мові А. Малишка відповідає етнокультурним нормам, прийнятим у суспільстві. У праці автор бачить сенс життя, праця й робота позитивно впливають на людину й суспільство, приносять радість, урізноманітнюють їхнє життя.

Тематична класифікація лексичних одиниць, що належать до периферійної зони ЛСП „Праця” в ІМКС А. Малишка, показала, що актуалізовано такі групи: 1) суб’єкти праці; 2) знаряддя праці; 3) процес роботи; 4) результати праці. При цьому кожна з груп має свою систему класифікаторів. Багато слів із периферійної зони є неологічними для початку – середини ХХ ст. Вони з’явилися в нашій мові завдяки новим політичним та економічним умовам життя. Серед таких слів у мові А. Малишка знаходимо *колектив, суботник, бригадир, партійці, колгоспник, космодром, артіль, трудовдень (Трудовдень буде повен натуроплатою, Ми ж у ланці робити охочі... (Мал., 211); Стань зорею мені на тривожній путі, на тривожнім крилі космодрому* (Мал., 113)). А в 1933 – 1980 рр. (на ці роки припадає й активна діяльність А. Малишка) у колишньому СРСР спостерігається протиставлення соціалістичної праці та праці при капіталізмі. Соціалістична праця одержує в поетичній картині світу українського поета однозначну позитивну ідеологічну оцінку в етичних, естетичних, якісних, кількісних, фізіологічних, соціально-суспільних аспектах. Використання слів *праця, робота* і їх численних контекстних партнерів (*трудодень, ударний, темпи*) у тенденційних контекстах поезій А. Малишка радянської епохи призводить до ідеологізації їхньої семантики й наступного надбання ними статусу поетичних ідеологем в ІМКС А. Малишка.

I. Суб’єкти праці в поетичній мові А. Малишка можна класифікувати в такий спосіб:

1. Узагальнені назви людей труда: *робітник, майстер, трудар, трудівник: Нам щастя випало: **трудівнику** й бійцю В труді й вогні любити землю цю... (Мал., 32); **Майстри** артільні, і робочі, й каменярі лягли чуть світ (Мал., 91); *Не шахтарі, їм тут їхати не мода, **Не трударі**, – все банкірська порода (Мал., 127);* Похідні слова: *І мільйонами ламп освіщає шляхи в полуночі, і горять вони в темі як розгнівані очі **робочі** (Мал., 133); Тільки злото з **робітничим** потом Йшло на переплавку у вогонь (Мал., 93).* Поєднання похідних слів-прикметників від слова „робота” зі словами *кров, піт*, атрибутивом *розгніваний* надають асоціації з важкою працею.*

2. Назви окремих професій, серед яких виокремлюємо:

а) національні назви: ***смолокури й кожум’яки, Роду чесного бунтарі** З вас ніколи ніхто не плакав (Мал., 97);*

б) давні назви професій: *Теслярі* робили мости На Дніпрі, і Дінці, і на тихому Збручі (Мал., 82); *То із Щорсом ідуть ливарі* із Уралу, *Шахтарі* із Донбасу і тульські робочі (Мал., 215); *Ти чуєш нас, знедолений ковалю, Син коваля, і мрійник, і співець?* (Мал., 57); *Де ідуть зброярі, Ленінську вітають правду Наші матері* (Мал., 161); *Чоботарі і хлібороби в мрії Топтали тихі простори малі* (Мал., 182); *Тепер за стіл сідають гречкосії* (Мал., 105); *Йдуть мореплавці і сівачі* (Мал., 184). Особливо слід виокремити низку назв сільськогосподарських професій: гречкосії, хлібороби, орачі, сівачі, що переважають у мовному світі А. Малишка. Насамперед це пов'язано, на нашу думку, з біографічним аспектом – сам поет – син хлібороба.

в) сучасні назви: *Матроси* крокують з імлі, *А наші матроси завзяті Над морем, як горді орли!* (Мал., 173); *В космонавти десь пішли сини* (Мал., 175).

3. Місце роботи: *На ріднім полі, на лану зорем плугами цілину* (Мал., 100); *Квітчається в калину із артілі Жовтнвий вечір* (Мал., 53); *А в кузні готують чересла вчораїні повстанці..; Йдуть по степах, по осінній руті Високовольтні ферми куті...* (Мал., 115); *Шахтарів зустріє я у копальні, в золотій копальні в глибині* (Мал., 137).

У поетичній картині світу (ПКС) А. Малишка часто згадано *артіль* – найпоширеніше на початку ХХ ст. у СРСР добровільне трудове об'єднання громадян для ведення колективного господарства на основі усупільнення засобів виробництва. У часи А. Малишка найбільш поширеними були такі види артілей: *сільськогосподарська, рибальська, промислова*. Згадування-асоціації всіх цих видів артілей (особливо – першого) вбачаємо й у ПКС А. Малишка як зазначення місця роботи. Тут накладається історико-біографічний момент, оскільки поет жив у ті часи.

Інші слова на позначення місця роботи, як бачимо з наведених прикладів, відповідають основним професіям: *поле – хлібороби, гречкосії, орачі, комбайнери; кузня – ливарі – ковалі; копальня – шахтарі; море – рибалки* тощо.

II. Знаряддя праці:

1. Машини й механізми: *Ще поїзд жде. І молот мій дзвенить, І оживає креміль, мов істота* (Мал., 43); *Човни просмолені, мов коні рвуться вдаль* (Мал., 52); *Що неводи тремтять натягнуті, як стріли* (Мал., 218); *Комбайни, як живі клеочуть токовищем* (Мал., 131); *І гук задиханих вагранок, І домен клекіт на зорі* (Мал., 158); *А вже в роботі в них усе до ладу: І трієри й сівалки, й трактори* (Мал., 146).

2. Матеріали праці: *Там пахло рибою, і дьогтем, і канатом* (Мал., 133); *Важкий вогонь і крицю лити, з'єднавши в мідь несамовиту* (Мал., 62); *Заліза і зерна злітає тихий дзвін, І трактори в ріллі загрузили до колін* (Мал., 59).

III. Процес роботи: *Рубають вугіль – ходять яснолицими, Смагляві руки вигинають мідь* (Мал., 219); *Сорок років випало тачати*

Халявки та кроїть переди, Шити з юхти чоботи багатим І чекать голодної біди (Мал., 64); Хоч би сини! Тоді б і сіяти, і жить! (Мал., 66); То ливарі і ковалі В січневі ночі, в ранки маю Могутній плуг кують землі для дружби, щастя і врожаю (Мал., 110).

IV. Результати праці.

До цього шару лексичного фонду ІМКС А. Малишка належать слова, що мають узагальнене значення „остаточний, кінцевий підсумок якого-небудь заняття, діяльності, розвитку і т. ін. // Наслідок якої-небудь дії, якогось явища і т. ін. [ВТССУМ 2005: 580] // виріб, витвір людських рук”: *Човни вантажені – то буде хліб і сіль (Мал., 137); Рибалок стомлена ватага Улов опівнічний везла (Мал., 172); Скупий врожай заходить до двора, А гречкосій нову надію сіє (Мал., 140).* У А. Малишка результат праці можуть позначати слова з конкретним (*хліб, сіль, улов, якір*) та абстрактним (*надія*) значенням. Це пов'язано з оригінальним образно-поетичним мисленням письменника, що часом виливалося в несподівані метафори, через які він розкривав нові грані людського життя.

Серед результатів людської праці особливе місце в ІМКС А. Малишка посідають слова з яскраво вираженою етносемантикою. Це, насамперед, слова *хліб* і *рушник*.

Хліб у Малишка набуває значення образу-символу хліборобської праці, нерозривно пов'язаного з поняттям рідної землі, Батьківщини. Семантичне наповнення слова *хліб* в ІМКС А. Малишка щоразу змінюється. Поет згадує про *коровай, хлібину, криху, шкурунку, сухар, шмат, скибу, краюху, гріночку*.

Із прадавніх часів в Україні хліб цінували більше за інші страви, був головним і найшанованішим, незважаючи на зміни в харчуванні. Наприклад, є така згадка про традиційну їжу та про хліб для великороса – „круто замішаний чорний хліб, квашена капуста, капуста та гречана каша з великою кількістю жиру і гарною чаркою горілки; для італійця – густа бобова каша з оливковою олією чи салом, овочі, фрукти, свіжі, сушені, пшеничний хліб і легке виноградне вино. Основою, фундаментом харчування був хліб” [Сергеенко 2000: 117]. Хліб належить до найбільших святинь нашого народу, має велике ритуальне значення. Так, на весілля пекли короваї, які виготовляли в обох молодих і ділили під час їх дарування. Коровай (каравай) – символ плодючості; єднання; Сонця; Бога; з'єднання молодих у сім'ю; щастя; спільної долі. Фольклорне значення лексеми знаходимо в таких рядках: *І піднесуть дівчата від землі На короваї квітку чорноброву, І в тихім смутку, там же, край стола, Заплаче скрипки золота бджола...* (Мал., 136).

У вірші „Хліб” А. Малишко пише про нього як про живу істоту: *Я навіть чую, як він дихає, Зеленим зводиться лицем (Мал., 92).* Він називає хліб *крихою, перецвілим сухарцем, шкурункою*, згадує народні звичаї: *Щасливим, радісним і змученим Він є основою основ, І короваєм*

на заручини Благословляє сам любов (Мал., 92); На місяць, ніччю горобиною, Зійде людина в синій млі І покладе його хлібиною, Як дар від матері землі (Мал., 92).

Узагалі, в А. Малишка символіка *хліба* співвідносна із традицією. Здавна народ України славився своєю гостинністю, бо „веселий гість – дому радість”. Споконвіку на столі, застеленому барвистим, вишитим рушником, лежав хліб, а поруч нього сіль, які завжди для українців були святинею. Хліб – найвиразніший, найпопулярніший атрибут слов’янського харчування. „Хліб – усьому голова”, „Хліб та вода – козацька їда”, „Без хліба – суха бесіда”, – таких прикладів української народної мудрості можна наводити безліч [Сумцов 1885: 92]. Так само й для поета хліб – символ добробуту, гостинності, хлібосољства; обрядовий знак; символ культурних, первісних здобутків; людського життя; святості; радості, щастя; здоров’я та багатства: *Де хліб черствий, солодший як на те, І друг заходить, папороть цвіте, І крає серце згадка незабута, Густа і світла, наче ярий хміль* (Мал., 33); *Щоб тільки в погожу чи в темну годину Співали закоханим птиці землі, Ти згоден був гризти сухар чи скорину, Щоб тільки людині був хліб на столі* (Мал., 175).

А. Малишко в одному з творів, використовуючи сюжетну зав’язку – протиставлення легко добутого хліба й заробленого важкою працею, – робить семантичним центром перелік характерних для його стилю поетичних понять: *Немає в ньому [хлібі] пахоців пиєниці, Ні рос рясних, важких, неначе мідь, Ні кольору вечірньої зірниці, Що в колосках, мов райдуга, стоїть* (Мал., 92).

У поетичній картині світу А. Малишка через назви хліборобських культур відбито етнокультурні, народно-психологічні й міфологічні уявлення, переосмислення, породжені національним світосприйняттям. Такими, зокрема, є переосмислення хліба як ознаки макропростору України та мікропростору – малої батьківщини поета. Отже, образно-асоціативне осмислення взаємозв’язку людини і природи, людини і суспільства, усвідомлення невіддільності власної долі від долі рідної землі у творах поета яскраво передано через поетизацію хліба і хліборобської праці як етнокультурних ознак українського народу.

Рушник є результатом людської діяльності та невід’ємною частиною української обрядової культури. Завдяки поезії А. Малишка він став символом Батьківщини й материнсько-синівської любові.

Рушник як предмет побуту, властивий українській культурі, давно став її символом. Значення цього слова може бути зрозумілим лише в контексті української обрядовості. Вишитий рушник – оберіг, який супроводжував українця все життя – від народження до останнього шляху. Вирушаючи в дорогу, людина неодмінно мала з собою рушник, який був не просто шматком тканини, що прикривав, наприклад, хліб, а справжнім оберегом, талісманом, який, на думку наших предків, і

оберігав, і захищав, і приносив щастя [**Воропай** 1993: 328]: *Взяла рушник гарячий, до чола Бійцю поклала, а для ніг Окріп нагріла, щоби міг боєць зігритись* (Мал., 67) (символічне значення образу рушника виражено в епітеті *гарячий*); *Дніпрогеси в золотій підкові, І пісень Вкраїни жар-потік, І хліб-сіль на тому рушникові, Що нас двох пов'язує навек* (Мал., 124) (указує на елемент обрядовості – рушником пов'язували наречених); *В синій барві небо неокрає, Ой весілля грає, серце крає, В рушниках, як півні, старости* (Мал., 152); *Щось, брате, ти про рушничок завів, Не життєва, сказать одверто, тема* (Мал., 139).

Говорячи про рушник, А. Малишко звертається до світогляду українського народу, адже вишиті червоними й чорними нитками візерунки означали переплетені в людському житті радісні й сумні моменти: *В осінні ночі Той рушничок попавсь мені на очі, в червоно-чорнім кольорі двійнім Землі й пожару, туги й перемоги. Багрець зорі і чорнота дороги Ночей війни, що вишита на нім* (Мал., 134). Становить інтерес використання традиційної семантики кольоративів, що вмотивоване в поета не тільки українською міфопоетикою, а й особистими естетичними поглядами митця, де вибір кольорів обумовлений більш широкими символічними уявленнями про призначення кожного кольору. Червоний колір тут – символ крові й вогню, бо це – гарячий колір. У ньому – всі сторони життя: з однієї – повнота життя, свобода та енергія; з іншої – ворожнеча, помста й агресивність. Це символ любові, і символ страждань. Чорний у А. Малишка – символ темряви, зла і смерті. У поезії він є символом глибокого трауру й тяжкого горя. У давнину – слуга Чорнобога й Мари та інших чорних демонічних і хтонічних (тобто підземних) лихих сил [*Славянские древности* 1995: 293]. Наслідування поетом загальнонародних мовних традицій у символізації кольороназв має важливе значення для передачі образного світобачення. Тут вони є джерелом мовної експресії. Емотивна функція кольороназв червоного й чорного в описі рушника часів війни має важливе значення, її виявлено через ставлення автора до навколишньої дійсності, бажання викликати почуттєву реакцію читача.

Інше емоційне наповнення має „Пісня про рушник”, що сприймається як монолог сина, який знаходить найніжніші слова, щоб подякувати матері за її турботу, вірну любов і ласку: *Я візьму той рушник, простелю, наче долю, В тихім шелесті трав, в щebetанні дібров* (Мал., 120). Не лише в цьому вірші автор порівнює рушник із долею: *І я його, мов долю, простелив, Мов юності далекої відлунок* (Мал., 188). Асоціативне „рушник – доля” є індивідуально авторською символізацією рушника поетом: в образі вишитого рушника, що символізує життєву дорогу людини й материнське благословення, втілено материнську віру в світлу долю сина, а також щирий уклін рідній матусі за її турботу, любов і ласку.

Одним із важливих художніх прийомів у А. Малишка є одухотворення: *І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю: І дитинство, й розлука, і вірна любов* (Мал., 120). Тут образність тримається на вишиваному українському рушничкові, з яким у нас пов'язано все – від народження до останнього шляху.

Отже, лексико-тематичну парадигму „праця” в мові творів А. Малишка об'єктивовано за допомогою слів ядерної зони – *труд, праця, робота, діло, ремесло*, які мають тотожні лексико-семантичні варіанти й містять семантичні ознаки: ‘діяльність’, ‘доцільна’, ‘за допомогою знарядь виробництва’. Ці лексико-семантичні варіанти є нейтральними в системі мови й не мають ідеологічних конотацій. Проте в реальному мовному існуванні вони втрачають нейтральність за рахунок конотацій, що відбивають ідеологічні цінності, та периферійної зони (що складають ЛСГ на позначення суб'єктів праці (загальні назви людей труда та їх конкретизація в назвах професій), назви знарядь праці, місце роботи, результати праці), які конкретизують ядро поля. На основі проаналізованого мовного матеріалу можна сформулювати універсалії, які, на нашу думку, притаманні не тільки свідомості А. Малишка, а й людства в цілому: „праця – благо”; „праця – натхнення”; „праця – внутрішня краса людини”; „праця – добро”; „праця – виснажена втома”; „праця – труднощі, туга, турботи”.

Дослідження ЛСП „праця” можна розглядати як перспективу дослідження інших ЛСП у поетичній мові А. Малишка.

Перелік скорочень

Мал. – Малишко А.С. Прометей : вибр. твори : для серед. шкіл. / А. Малишко ; передм. і упорядкув. В. Я. Неділька ; худож. В. В. Шляпін. – К. : Веселка, 1981. – 230 с.

Література

ВТССУМ 2005 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.; **Воропай 1993** – Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К.: Оберіг, 1993. – 585 с.; **НТСУМ** – Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – 2-е вид., випр. – К. : Аконт, 2001. – Т. 1 – 3; Сергеенко 2000 – **Сергеенко** М. Жизнь древнего Рима / М. Сергеенко. – СПб. : Изд.-торговый дом „Летний Сад”; Журн. „Нева”, 2000. – 368 с.; **Славянские древности 1995** – Славянские древности : этнолингв. слов. / под ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – 578 с.; **Сумцов 1885** – Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Сумцов. – Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1885. – 140 с.; **Толстой 1995** – Толстой Н. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 341 с.

Малиновська А. В. Лексико-семантичне поле „Праця” в поезії А. Малишка

У статті розглянуто лексико-семантичне поле „Праця” в поетичній мові А. Малишка. Проаналізовано групи, що представляють поняття праця, робота, труд: суб’єкти праці (узагальнені назви людей, назви професій, місце роботи), знаряддя праці (машини й механізми, матеріали), процес роботи, результати праці (хліб, рушник). Через ці слова відбито етнокультурні уявлення українського народу. Визначено місце назв, що представляють поняття „праця” в мовотворчості письменника.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, індивідуальна мовна картина світу, лексичне значення, фольклорні традиції.

Малиновская А. В. Лексико-семантическое поле „Работа” в поэзии А. Малышко

В статье рассматривается лексико-семантическое поле „Работа” в поэтическом языке А. Малышко. Анализируются группы, которые представляют понятия работа, труд: субъекты труда (обобщенные названия людей, названия профессий, место работы), орудия труда (машины и механизмы, материалы), процесс работы, результат труда (хлеб, полотенце). С помощью этих слов отображаются этнокультурные представления украинского народа. Обозначено место названий, которые представляют понятие „работа” в языковом творчестве писателя.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, индивидуальная языковая картина мира, лексическое значение, фольклорные традиции.

Malynovska A. V. The lexico-semantic field „Work” in poetry of A. Malyshko

In this article the lexico-semantic field „Work ” is considered. The groups, which represent the notions work, job: subjects of work (generalized abstract names of people, names of professions, place of work), instruments of work (engines and mechanisms, material), process of work, result of job (bread, towel) are analyzed. With the help of this words the ethnic-cultural views are reflected. The place of names, which represent the notion of „work” in author’s creative language is determined.

Key words: lexico-semantic field, individual language picture of world, lexical meaning, folklore traditions.

Т. А. Миронова (Луганск)

УДК 811.161.1'367

**СКОБКИ КАК СИГНАЛ ДИАЛОГИЧНОСТИ В
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ**

Скобки как пунктуационный знак, оформляющий на письме согласно правилам пунктуации вводные слова и конструкции, при определенных условиях может проявлять дополнительные функции и семантику.

Одним из типов речи, в котором повышается внимание не только к слову, но и к пунктуационному знаку, графическим особенностям оформления текста, является публицистическая речь. Среди публицистических жанров в этом смысле наиболее заметны газетно-аналитические тексты, в которых информация обязательно сопровождается аргументацией и оценкой.

Исследователи отмечают, что характер употребления одних и тех же средств языка в разных типах речи объясняется сходствами и различиями условий коммуникации [Ковтунова 1986: 3]. Коммуникативная позиция говорящего в публицистической речи ориентирована, с одной стороны, на собеседника, на внешнего адресата. Но, с другой стороны, этот адресат условен, дистанцирован, воображаем, а текст реализуется в письменной форме. Эти два противоположных начала влияют на языковую структуру газетно-журнального текста, который стремится к упорядоченности, организованности как письменный, подготовленный текст, и допускает большую возможность языковой спонтанности, широкий диапазон средств авторской оценки, имитацию разговорности, реакций на восприятие воображаемого собеседника и различных способов удержания его внимания.

Для нас важно, что „пунктуация для читающего” [Пеньковский, Шварцкопф 1979: 6] высвечивает особое соотношение компонентов общей модели коммуникации [Якобсон 1975] адресат-адресант, адресант-текст. „Читающий идет через членение (чужого, данного ему готовым) текста к синтезированию скрытого за ним смысла” [Пеньковский, Шварцкопф 1979: 6], тем самым выстраиваются диалогические отношения между элементами коммуникативной модели.

В ряду многочисленных средств создания диалогичности газетно-журнальных аналитических жанров интерес представляют скобки, достаточно активный пунктуационный знак в этих текстах. Семантика знаков препинания в разных типах речи уже становилась предметом наблюдений в научной литературе [см., например: Шварцкопф 1996, Ковтунова 1996, Шмелев 2006, Зализняк Анна 2007]. Мы проанализировали случаи употребления скобок в публицистическом тексте и попытались определить ту смысловую нагрузку единиц, которая обуславливается и/или подчеркивается пунктуационным знаком.

Материалом для наблюдений послужили тексты газетно-журнальной периодики последних лет.

В публицистических текстах были выделены два типа употребления данного знака препинания. Первый тип объясняется письменно ориентированным характером речи и передает общеязыковые значения. „Правила русской орфографии и пунктуации” определяют этот знак как наиболее сильный выделяющий знак препинания для вставных конструкций (слов, сочетаний слов, предложений), которые „содержат дополнительные сведения, замечания, уточнения, пояснения, поправки к сказанному; разъясняют, толкуют основную часть высказывания” [Правила русской орфографии и пунктуации 2009: 237]. Например: *Начнем с того, что украинские политические „полюса” совсем не похожи на американские или британские. И дело не в формальных признаках (ПР – партия, а БЮТ и „НУ-НС” – блоки, которые только планируются превратиться в партии) – Зеркало недели (далее ЗН), 2007; С каждым туром голосования – будь то парламентские или президентские выборы (а теоретически к ним могут добавиться еще и референдумы) – избирателей приучат к мысли...– ЗН, 2007; Юрій Морозов, якщо вірити чуткам (від коментарів колишній ген директор „1+1” відмовляється), очолить продакшн-компанію – Телекритика (далее ТК), 2008.*

Второй тип употребления предопределен условиями коммуникации, ориентированной на адресата, на создание диалогических отношений в тексте². Опираясь на мнение Б. Шварцкопфа, можно говорить о частных функциях пунктуационных знаков, которые указывают на „конкретные грамматические и/или смысловые особенности от-/вычленяемых пунктуационными знаками синтаксических единиц или частей текста” [Шварцкопф 1988: 14]. Ниже сгруппированы те случаи употребления скобок, в которых данный пунктуационный знак предопределяет или усиливает диалогические смыслы следующих приемов: авторская оценка, удержание внимания адресата, языковая игра, поиск совместного с адресатом нового знания.

Одна из самых распространенных дополнительных к общеязыковым функциям скобок является функция актуализации авторской оценки, содержащейся в выделенном фрагменте. При этом парный пунктуационный знак, который перебивает основную линию изложения [Там же: 27], способствует привлечению внимания читателя к содержанию, заключенному внутри. Авторская позиция может быть дополнительно маркирована отдельными оценочными словами, например: *Наглядно продемонстрировав таким образом (на зависть еще*

² Семантика и функции средств первичного диалога в различных типах текстах описаны И. Ковтуновой [Ковтунова 1986a].

не появившихся на свет идейным анархистам), что анархия – мать диктатуры – ЗН, 2009; Набор актуализированных проектом „Великие украинцы” идей и смыслов оказался слишком спорным (а в финале просто нечестным), чтобы действительно провещать и объединять граждан нашей страны вокруг общих ценностей – ТК, 2008; Да и какой резон опять вступать в утомительную (к тому же чертовски накладную) схватку за власть тому, кто эту власть имеет? – ЗН, 2006; И если искомый персонаж (по странному стечению обстоятельств) не является членом Партии регионов, его надобно поставить в известность, что он выдвигенец – ЗН, 2010.

Суть авторской позиции дополнительно конкретизируется специализированными модальными единицами, разговорно-усилительными частицами и междометиями, например: *А проверить 3000000 подписей за семь дней (даже выборочно) не способен никто. С привязкой к нашим реалиям это будет означать, что ЦИК не сможет (даже если захочет, что сомнительно) оценить, насколько добросовестно власть собрала свои три миллиона росчерков – ЗН, 2010; Вони не розуміють (а багато з них, мабуть, не знають), ким був насправді Джеймс Мейс – ТК, 2007; Журналисты, работающие в этих еженедельниках, обычно умеют читать по-английски (и то – слава Богу), но о таких частностях, как произношение имени бывшего председателя компартии Китая не подозревают – ТК, 2007; Ведь на самом деле даже диктаторы слово „диктатура” стараются не произносить... И к власти стараются прийти (и, что удивительно, часто приходят) легитимным путем – ЗН, 2009; Все произойдет (если, конечно, произойдет) как бы само собой – ЗН, 2009; Отсутствие агрессии (ну, разве чуть-чуть, в гомеопатических дозах, чтобы не „поплыл” лозунг „сильный президент”), демонстрация спокойной и конструктивной силы вполне соответствовали характеру кандидата – ЗН, 2010.*

Для передачи эмоционально-оценочного смысла в письменной речи используются восклицательные предложения. Безусловно, восклицательный знак при этом несет еще и функцию усиления семантики слова или предложения, т.к., по сути, читателю предлагается двойное выделение фрагмента – скобки и восклицательный знак. Нарушается автоматизм восприятия, возникает дополнительное смысловое „напряжение”, например: *Отаку „інформацію” жителі столиці одержують безплатно (але не безкоштовно, бо чім же коштом, як не коштом киян виходить газета!) – ТК, 2007; Украинские телеканалы остались, по сути, все тем же подспорьем в руках политиков и крупного бизнеса (а не общества!), как это было до 2004 – ТК, 2007; Проведу nepозволительную параллель. Вообразим, что страна (не приведи Господь!) прикажет долго жить – ЗН, 2010.*

Любые диалогические отношения строятся на „системе обязательств его участников по удовлетворению коммуникативной потребности собеседника” [Баранов, Крейдлин 1992: 84]. В первичном диалоге участники коммуникации используют разнообразные речевые и неречевые действия, чтобы удержать внимание адресата и заставить его отреагировать. „Диалоговое общение не проходит гладко, если им не управлять с помощью особых языковых средств. В нужный момент адресат может включить (или переключить) внимание адресата на сообщение, разорвать контакт, или, наоборот, поддержать его” [Там же: 85]. Среди таких особых средств привлечения и удержания внимания собеседника назовем некоторые. Прежде всего, это синтаксические конструкции со значением адресованности: второе лицо, обращение, повелительное наклонение, вопрос, восклицание³. Например: *Так что Ахметова (с вашего позволения) из списка лиц, заинтересованных в досрочных выборах, мы также вычеркнем – ЗН, 2006; Тогда Виктор Андреевич еще полагал, что он сможет договориться. А договорившись, сможет влиять. (С кем договариваться и на что влиять, описывать не станем, дабы не тратить ваше время, наши силы и газетную площадь. Искушенные читатели „ЗН” прекрасно понимают о ком и о чем речь.) – ЗН 2006; Поэтому правило признания референдума недействительным вписали (вдумайтесь!) в полномочия Верховной Рады – ЗН, 2009; Разве что скрестить того самого ежа (ну, вы поняли?) с ужом – ЗН, 2009.*

Лексическим показателем актуализации включения собеседника является слово *кстати*, которое, по мнению А. Баранова и Г. Крейдлина, носит принципиально диалогический характер, поскольку требует наличия еще одного участника коммуникации [Баранов, Крейдлин 1992: 86]. Такие примеры многочисленны в публицистических текстах: *Потребовались десятилетия..., чтобы демократы превратились в действительно общенациональную левоцентристскую партию (по иронии судьбы, кстати, сейчас в родных для демократов южных штатах доминируют конкуренты – республиканцы) – ЗН, 2007; Это, впрочем, вряд ли дало бы такую бешеную динамику голосования, которая явно достигнута „простимулированной” кем-то активностью неизвестных ярославофилов в последний день голосования. (Кстати, они весьма обеспеченные люди...) – ТК, 2008; Выступление парламентского лидера (который, кстати, сам себе спичрайтер...) имело ярко выраженную эмоциональную окраску – ЗН, 2009.*

Еще одним средством удержания внимания адресата являются самоперебивы. Мы понимаем под этим авторские замечания, заключенные в скобки, так называемые „реплики в сторону”, которые отражают рефлексии, метакомментарии говорящего. В устной речи

³ См. о функционировании названных средств в [Ковтунова 1986а].

подобные реплики отличались бы от основного высказывания интонацией, тембром, сопровождалась, возможно, мимикой и жестами. В письменной речи частично эти задачи принимают на себя скобки, „перебивая основную линию изложения” [Шварцкопф 1988: 27] и переключая внимание адресата. Например: *Беглый взгляд на биографию членов КС позволяет усомниться (да простят меня за подобную наглость) в глубине необходимых фундаментальных знаний – ЗН, 2006; О пресловутом переходном периоде спорить не стану. Автор этих слов никогда не поймет, что это такое и, самое главное, когда это закончится. (Есть лишь смутное предположение, что ваш покорный слуга до окончания пресловутого переходного периода не доживет) – ЗН, 2007; ... непрерывные скандалы и неумение в трудный момент консолидировать нацию могут поставить крест не только на политической карьере Брауна, но и на ренессансе лейбористской партии (привет Тони Блеру!) – ЗН, 2009; Представители развивающихся стран (извините, „стран с новообразованными рынками”)– ЗН, 2009; О многих новеллах свежееизготовленного, но еще не подписанного Януковичем (чего ж он медлит-то, а может, стряслось что!?)– ЗН, 2010.*

Роль неречевых средств привлечения и удержания внимания адресата в письменной речи играет восклицательный знак в скобках. Традиционно такой прием отражает „отношение пишущего к тексту или к его элементам” [Ицкович, Шварцкопф 1979: 150]. Примеры: *...только в одной точке страны вырытый под стройку котлован всем миром ночью (!) под телекамеры (!) закопают – в другой уже отряды формируют, чтобы толпой идти срывать пломбы со стояков, опечатанных за неуплату – ТК, 2007; ...мол, журналисты „пишут только то, что им скажут редакторы” (!) – ТК, 2007; Сам олігарх, звісно, присмний з усіх боків: масштабний, патріотичний, чесний (!!), мегабізнесмен, статечний, мудрий чолов'яга – ТК, 2007; Неможливо уявити, що вартість знімального дня (!!) у \$5000 знайшла відбиток у фінансових документах – ТК, 2007; Постоянный представитель парламентской оппозиции в Кабинете министров является полноценным членом правительства (!). Кроме того, представители оппозиции будут присутствовать во всех (!!!) министерствах – ЗН, 2009.* Бывают случаи специальной авторизации оценки, как в следующем примере: *Чтобы уравновесить серьезный пафос проекта, промо-отдел „Интера” предлагал снять несколько роликов с Веркой Сердючкой (! – „ТК”).*

Подобная комбинация знаков заменяет словесную оценку текста, передает широкий спектр эмоций – удивление возмущение, негодование и может быть семантически приравнена к жесту. В силу своей многозначности невербальное выражение авторской позиции является сильным выразительным приемом в публицистических текстах.

Мы выделяем случаи языковой игры, оформленной скобками или построенную на задеиствии скобок, как явление, в котором

дополнительно подчеркнуты диалогические взаимодействия в цепи адресант-текст-адресат. Шутки, каламбуры по природе своей рассчитаны на разгадывание, соучастие, сотворчество. Механизмы создания самих шуток сейчас не рассматриваются. Лишь подчеркнем, что скобки при этом, нарушая линейную целостность текста, исполняют роль дополнительного сигнала для адресата, задерживают его внимание на необходимом фрагменте текста. Например: *В современных условиях невозможно установление в стране единого (дез)информационного пространства, что попытались в 2002 – 2004 годах сделать российские политехнологи* – ТК, 2007; *Безвозмездно распространяемые газеты Metro и 20 minutes (последняя, видимо, на 5 минут толще газеты „15 минут”, издаваемой нашей КР Publications) отбивают у читающей публики любую охоту выкладывать деньги за такого рода прессу* – ТК, 2007; *Неудивительно, что и нынешнюю избирательную кампанию практически все строили по нехитрой схеме – „бобры (то есть мы) победят козлов (то есть их), потому что козлы – злы, а бобры – добры”.* Причем бобрами и козлами партии становились по очереди – ЗН, 2007; *Законодательному органу в этом сложном технологическом процессе отводится простая роль молчаливого грузчика. Он всего лишь переносит тяжелые тома с описанием новых правил жизни со второго этажа президентской администрации (где они пишутся) на четвертый (где они подписываются)* – ЗН, 2010.

Отдельную группу представляют случаи, в которых намеренно обнажен поиск говорящим точного смысла. В скобках заключены фрагменты, по характеру сближающиеся с внутренней речью. Перед читателем как бы открываются рассуждения автора, его мыслительный процесс по присвоению более точных имен и характеристик для окружающей действительности⁴. Такой прием включает адресата в совместный поиск нового знания, в формирование общего семантического поля.

Примеры этой группы неоднородны. Наиболее многочисленны случаи, когда положение основного текста уточняется вопросительным высказыванием с семантикой рассуждения, размышления, сомнения: *Работа СМИ над освещением первого (последнего?) срока правления Леонида Черновецкого в Киеве, к сожалению, выявила ряд неприятных и опасных тенденций* – ТК, 2008; *Вона відмовилася від минулих професійних стандартів і в своєму „Політобозі” на ТРК „Україна” не приховує власних (чи проплачених?) політичних поглядів* – ТК, 2007; *...и возможность для нашей страны (страны ли?) возобновить газовый экспорт* – ЗН, 2010; *По информации „ЗН”, в КС (или на Банковой?)*

⁴ Основой для наблюдений являются положения И. Ковтуновой относительно поэтической речи [Ковтунова 1986].

способ изобрели – ЗН, 2010; Избранникам народа так и не сподобились пояснить, какие именно правки были внесены в изначальный проект (или проекты?) – ЗН, 2010.

Поиск более точного значения часто идет через логическую процедуру отрицания. Для текста, нацеленного на поиск ярких выразительных средств, такой прием актуален. См.: *За две с половиной пятилетки независимости мы имели счастье (несчастье?) наблюдать за тремя главами государств – ЗН, 2009; Украинские телеканалы остались, по сути, все тем же подспорьем в руках политиков и крупного бизнеса (а не общества!), как это было до 2004 – ТК, 2007; И потому каждый (и вовсе не обязательно журналист) в любой момент может пасть случайной жертвой – ЗН, 2010; ...новому президенту (кто бы им не стал) оставалось просто сыграть на этом основном (если не единственном) депутатском инстинкте – ЗН, 2010.* При этом негативная конструкция может иметь семантику утверждения. Интересно также то, что коммуникативные условия публицистической речи позволяют расценивать отрицательные конструкции, вынесенные в скобки, как ответ-реплику себе, воображаемому оппоненту, возможному собеседнику.

Таким образом, в публицистической речи, где повышен интерес к адресату, где важным является формирование общего для участников коммуникации информационного и смыслового пространства, создаются предпосылки для возникновения у различных языковых средств новых смыслов и функций. Скобки в аналитических текстах, ориентированных на выразительность, аргументированность, указывают на отдельные семантические особенности и роль выделенных этим пунктуационным знаком фрагментов. Так, были отмечены диалогические приемы выражения авторской оценки, удержания внимания адресата, языковая игра, поиск и формирование нового знания, в которых благодаря графической выделенности усилен диалогический компонент.

Популярность скобок разная в разных типах публицистических текстах. Особую частотность этот знак проявляет в проблемных, полемических текстах, глубокая диалогическая природа которых очевидна, а для реализации этого начала задействуются самые разные языковые средства.

Справедливости ради отметим, что если газетно-журнальный текст перегружен скобками, то это может нарушить контакт и диалогические отношения. Уместность данного пунктуационного знака, его адекватность смыслам, которые он призван подчеркнуть, еще ждет дальнейшего описания.

Литература

Баранов, Крейдлин 1992 – Баранов А. Н. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов / А. Н. Баранов, Г. Е. Крейдлин // *Вопр. языкознания.* – 1992. – № 3. – С. 84

– 93; **Зализняк Анна 2007** – Зализняк Анна А. Семантика кавычек / [Электронный ресурс] Анна А. Зализняк // Труды международного семинара Диалог 2007 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – М., 2007. – Режим доступа : http://www.philology.ru/linguistics2/zaliznyak_anna-07.htm; **Ицкович, Шварцкопф 1979** – Ицкович В. А. Знаки препинания как реплики диалога / В. А. Ицкович, Б. С. Шварцкопф // Совр. рус. пунктуация. – М. : Наука, 1979. – С. 141 – 158; **Ковтунова 1986** – Ковтунова И. И. Поэтическая речь как форма коммуникации / И. И. Ковтунова // Вопр. языкознания. – 1986. – № 1. – С. 3 – 13; **Ковтунова 1986а** – Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 206 с.; **Ковтунова 1996** – Ковтунова И. И. Поэтика пунктуации (функция тире) / И. И. Ковтунова // Язык как творчество : сб. ст. к 70-летию В. П. Григорьева. – М. : „ИРЯ РАН”, 1996. – С. 331 – 339; **Пеньковский, Шварцкопф 1979** – Пеньковский А. Б. Опыт описания русской пунктуации как функциональной системы / А. Б. Пеньковский, Б. С. Шварцкопф // Современная русская пунктуация. – М. : Наука, 1979. – С. 5 – 25; **Правила русской орфографии и пунктуации 2009** – Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник / под ред. В. В. Лопатина. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 432 с.; **Шварцкопф 1988** – Шварцкопф Б. С. Современная русская пунктуация: система и ее функционирование / Б. С. Шварцкопф. – М. : Наука, 1988. – 192 с.; **Шварцкопф 1996** – Шварцкопф Б. С. О композиционной функции тире в стихах Надсона / Б. С. Шварцкопф // Язык как творчество : сб. ст. к 70-летию В. П. Григорьева. – М. : „ИРЯ РАН”, 1996. – С. 348 – 352; **Шмелев 2006** – Шмелев А. Д. Скобки у Солженицына / А. Д. Шмелев // Язык и мы. Мы и язык : сб. ст. памяти Бориса Самойловича Шварцкопфа. – М. : Изд-во РГГУ, 2006. – С. 516 – 529; **Якобсон 1975** – Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон // Структурализм: „за” и „против”. – М. : Прогресс, 1975. 193 – 230 с.

Міронова Т. А. Дужки як сигнал діалогічності в публіцистичному тексті

У статті розглянуто додаткові функції дужок як маркера діалогічності в публіцистичному тексті. Особливі комунікативні умови дозволяють виділити контекстуальні значення висловлювань, які укладені в дужки: авторське оцінювання, утримання уваги адресата, пошук загального для адресата та адресанта знання тощо.

Ключові слова: публіцистичний текст, діалогічність, дужки, комунікативна модель, авторська позиція.

Миронова Т. А. Скобки как сигнал диалогичности в публицистическом тексте

В статье рассматриваются дополнительные функции скобок как маркера диалогичности в публицистическом тексте. Особые коммуникативные условия позволяют выделить частные значения у высказываний, заключенных в скобки: авторская оценка, удержание внимания адресата, поиск общего для адресата и адресанта знания и другие.

Ключевые слова: публицистический текст, диалогичность, скобки, коммуникативная модель, авторская позиция.

Mironova T. A. The brackets as a signal of dialogic in journalistic text

The brackets' additional functions as the marker of dialogic in publicistic text consider in the article. Special communicative condition allow to separate particular meanings about expressions which are in the brackets: author's mark, restrain addressee's attention and the general search for addressee and sender knowledge, etc.

Key words: publicistic text, dialogy, brackets, communicative mode, author's position.

Р. М. Назар (Донецьк)

УДК 81'367.4

**ЕМОЦІЙНІСТЬ І ЕКСПРЕСІЯ
В ТЕКСТАХ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ**

Аналіз мовних засобів публіцистичного стилю проводять на різних рівнях мовної структури. Вичерпну картину лінгвістичної природи стилю може надати лише комплексний, усебічний аналіз мовних засобів реалізації стилю в структурі мови, виявлення засобів мовного вираження його головної ознаки – емоційності – на синтаксичному рівні тощо.

Метою дослідження є виявлення співвідношення емоційності та експресивності в мові текстів публіцистичного стилю. Актуальність роботи полягає у подальшому вивченні синтаксису української публіцистики, що уможливило встановлення динаміки розвитку публіцистичного мовлення.

Історія вивчення емоційності та експресії має тривалу історію. У працях вітчизняних і зарубіжних учених закладено філософсько-лінгвістичні основи теорії експресивності (В. Гумбольдт, О. Потєбня, Є. Касієр, Е. Сепір, Б. Уорф та ін.), підготовлено лінгвістичні засади вивчення явища експресивності (Ш. Баллі, В. Виноградов, І. Гальперін, І. Качуровський, Н. Лук'янова, В. Русанівський, Ф. де Соссюр,

В. Чабаненко та ін.), запропоновано теорію експресеми (В. Григор'єв, І. Грицютенко, В. Девкін та ін.), проте й досі не достатньо вивчено синтаксичні засоби вираження експресії публіцистики.

Експресивний синтаксис уміщує такі основні поняття, як *почуття, емоції, емоційність, експресія, експресивність* тощо. У лінгвістичній літературі існують різні погляди на їх зміст та співвідношення аналізованих понять. У нашому дослідженні витлумачуємо цю мовну категорію як функціонально-семантичну.

Питання про сутність і співвідношення емоційності та експресивності в мові є актуальним, що постає особливо значущим в обговоренні проблеми емоційності. На думку науковців, емоційне в мові служить для вираження почуттів, експресивне – для підсилення виразності й зображувальності; емоційне протиставлено інтелектуальному, експресія охоплює інтелектуальне та емоційне. Із цього погляду експресивність ширша за емоційність та вміщує її як важливу складову частину [Галкіна-Федорук 1958: 107 – 108].

Як відомо, емоційність та експресивність у мові входять до категорії суб'єктивного, що є протилежною категорії об'єктивного в структурі мови. При розмежуванні денотативного й конотативного значень граматичної форми в мові перше витлумачують як увесь обсяг значень форми за винятком її емоційно-експресивного відтінку, а друге – різного роду суб'єктивних значень форми, зокрема експресивність, інтенсифікація (образність, метафоричність), емоційний ефект.

Розмежування емоційності та експресивності, обов'язкове під час дослідження конотативних значень лексичних одиниць, менш суттєве для синтаксису. На думку К. Долиніна, на відміну від лексики, синтаксис не передає характеру емоції (радість, гнів, страх тощо), а тільки реагує на їх наявність або відсутність. У нашому дослідженні прийнятним є фактичне нерозмежування емоційного та експресивного, які протиставляються нейтральному.

Експресивність як спосіб надання мовленню своєрідності й виразності є однією з головних тем лінгвостилістичних праць. Дослідження загальних проблем експресивного синтаксису та розвитку його конструкцій у мові пов'язане з іменем Шарля Баллі, який на межі XIX і XX століть звернув увагу на афективність, тобто обов'язковий компонент будь-якого висловлення. Учений убачає в афективному чиннику вираження суб'єктивного світу мовця й використання мовних засобів для впливу на адресата. Шарль Баллі закликає вивчати мову в тісному зв'язку з повсякденним життям людини, її поведінкою, емоціями, оскільки живе розмовне мовлення має бути об'єктом статичного вивчення мови. Мовцю не байдуже те, про що він говорить, і тільки в абстрактному плані речення „два помножити на два – чотири” є нейтральним, а в конкретній ситуації з певним мовцем висловлення набуває афективності [Баллі 1955: 8].

Слід зазначити, що експресивність має мовну природу, діє через механізми мови, проте її ефект виявляється тільки в мовленні, виходячи за межі слова й словосполучення в текст. Отже, дослідження явища експресивності полягає в аналізі того, як спосіб, який використовує мовець, створює експресивний ефект [Телия 1991: 11].

У лінгвістиці існує думка, що емоційно-експресивна семантика є нечіткою семантичною множинністю, яка не завжди моделюється, тому немає заданих закономірностей щодо асистемного характеру структурної організації семантики [Малинович 1990], проте в синтаксисі української мови існує певна кількість синтаксичних одиниць, які спеціалізовані на реалізації широкого спектру емоційно-експресивних значень. Досліджуваний нами матеріал дозволяє стверджувати, що всі семантико-синтаксичні типи емоційно-експресивних речень є системою синтаксичних і лексичних засобів організації емоційно-експресивних речень, спрямованих на вираження емоцій мовця. На думку Ю. Малиновича, специфіка емоційно-експресивних речень, які разом складають емоційно-експресивний синтаксис як підсистему, полягає в тому, що вони зазвичай уміщують у своїй структурі додатковий елемент смислу, який в емоційно-експресивних реченнях домінує. Крім того, одна синтаксична структура може вживатися для вираження певних емоційно-експресивних значень.

Розглядаючи емоційну експресію як відображення об'єктивної специфіки мозку й мислення, науковці констатують, що емоційну експресію визначають за особливостями психофізіологічної будови високоорганізованої матерії. Питання про те, чи має мова системно закріплені форми матеріалізації, чи є тільки характеристикою мовлення, є актуальним. Зокрема Фердинанд де Соссюр визначає мову як систему відношень, проте не зовсім чітко описує співвідношення мови як ідеального образу з його протичленом – мовленням.

Актуалізація експресивного в синтаксисі насамперед зумовлена проникненням усно-розмовних тенденцій в писемну практику, оскільки джерелом більшості новітніх синтаксичних явищ української літературної мови є розмовний різновид. Акцентуємо увагу на суттєвих відмінностях, що існують при функціонуванні розмовних за походженням елементів у писемній літературній мові та усному мовленні. На думку дослідників, якщо у своєму природному середовищі (в умовах спонтанності, непередбачуваності) розмовні конструкції не мають додаткового впливового або оцінного значення й найчастіше їх вживають у діалогах, то конструкції, створені за моделлю розмовних, уживані в писемному мовленні, навпаки, постають засобом авторської оцінки описуваного і їх використовують в діалогах, монологіях, авторській мові.

Експресивність як комплексне явище виявляє себе на всіх мовних рівнях, зокрема на синтаксичному – це відхилення від правильного

(традиційного) членування речення. Термін „експресивний синтаксис” виник лише в 60-і рр. XX ст. Одиницями експресивного синтаксису постають розчленовані структури, тобто спеціально вичленувані з одного речення два або більше нарізно оформлених висловлення, причому це не є відхиленням або граматичною помилкою, а цілком мовновживаними змінами в граматичній будові речення. Останнім часом науковці активно досліджують функціонування розчленованих структур в українській, російській, чеській, англійській, німецькій та інших мовах, проте й досі немає усталеного погляду на структурно-семантичну організацію та функціональне навантаження конструкцій експресивного синтаксису. Розчленовані конструкції утворюють відкритий ряд: традиційно до них зараховують парцеляцію, приєднування, сегментацію, лексичний повтор із синтаксичним поширенням, ланцюжки номінативних речень, вставні та вставлені структури тощо.

Дослідники констатують, що на сучасному етапі український синтаксис характеризують тенденцією до аналітизму, синтаксичними побудовами, у яких експресивність закладена в граматичній структурі, а не досягається шляхом підбору експресивних лексем. На думку А. Загнітка, аналітизм має місце там, де синтаксична форма складається з кількох компонентів (тобто вона структурується, її обсяг більший за одиницю), і там, де реченнєва структура як цілісність порушується [Загнітко 2001: 84]. Аналітизм має різні вияви, але найпомітнішими, як стверджує синтаксист, є внутрішньореченнєвий (уведення до цілісної реченнєвої структури різноманітних ускладнювачів типу вставних слів, уточнень тощо) і зовнішньореченнєвий (членування єдиної цілісної реченнєвої структури) [Там само].

Зовнішньореченнєвий аналітизм у публіцистичному мовленні репрезентований сегментованими конструкціями. Сегментація реченнєвої структури відбувається через послаблення синтаксичних зв'язків та стисненням синтаксичних конструкцій. Ш. Баллі визначає сегментоване речення як „одне речення, що утворилося з двох сурядних, але їхній зв'язок є неповним і дозволяє розрізняти обидві частини: одну (А), що виконує функцію теми висловлення, та іншу (Z), що виконує функцію приводу” [Баллі 1955: 70]. Отже, науковець наголошує на відмінностях сегментованого речення від цілісної, зв'язної синтаксичної одиниці, тобто функції й форми. Сегментація дозволяє перетворювати будь-яку частину звичайного речення в тему, а іншу – у власне висловлення, рему. На думку вченого, сегментація характеризується „узгодженістю між двома музичними засобами, без яких вона була б немислимою” [Там само: 71]. Ш. Баллі стверджував, що ґрунтом для сегментації є афективний чинник висловлення, оскільки „AZ і ZA розкривають протилежні тенденції – очікування і несподіваності” [Там само: 80]. У подібній реченнєвій структурі (AZ) тема створює

атмосферу напруженості й вимагає вибуху саме в ремі; або, навпаки, у структурі (ZA) рема вже є певним вибухом, а тема – його відлуння. Крім того, процес сегментації дозволяє чітко розмежовувати тему (A) і рему (Z) висловлення, оскільки здатний підкреслювати в афективному те й інше, тобто відбувається актуалізація інформації, що міститься в кожному з компонентів розчленованої структури.

Також залишається дискусійним питання щодо сегментації й тих явищ експресивного синтаксису, які вона охоплює. На процес сегментації в лінгвістиці склалося два погляди: **традиційний** (широкий) і **новий** (вузький). Прихильники традиційного погляду під сегментованим розуміють будь-яке розчленоване на окремі інтонаційно-сміслові відрізки, сегменти, висловлення, що реалізуються в межах речення. За вузьким підходом термін „сегментація” співвідносять з конструкціями, що ґрунтуються „на кореляції субстантивної форми вираження того чи іншого поняття, з одного боку, і його займенникового вираження, з іншого” [Загнітко 2001: 524], тобто йде мова про так звані „називний теми”.

На розмежування широкого й вузького розуміння сегментації вперше наголошує О. Попов. Він констатує, що „сегментація висловлення, у широкому розумінні цього терміна, – це виділення частини висловлення, сегмента” [Попов 1968: 249]. Вузьке розуміння терміна науковець пов’язує з конструкцією із „подвійним позначенням”, яка обов’язково складається із „сегмента, спеціально виділеного, та основної частини із займенниковим корелятом” [Попов 1964: 89]. На цій основі виникає необхідність визначити релевантні ознаки процесу сегментації.

Сегментація характеризується розчленовуванням цілісного й зв’язного синтагматичного ланцюга; членується на окремі сегменти лінійний дискурс. Як зазначає Г. Акімова, „інформація при цьому подається частинами, порціями, хоча синтаксична система російської мови дозволяє передати ту ж інформацію без розчленування на сегменти” [Акімова 1976: 144]. Водночас Н. Івкова зауважує, що парцеляція, приєднування, називний теми ґрунтуються на цій ознаці, оскільки названі конструкції розчленовуються, сегментуються, руйнуючи цілісність реченнєвої структури, і тим самим сегментація є синонімом до слова „розчленування”. Наприклад, у реченні *Головне, щоб їх інгредієнтами були вода й цукор, а ще, бажано, лимонна кислота та інші добавки. **Бо індійські селяни використовують солодкі розчини*** (Україна молода. – 2004. – 4 листопада. – С. 16) – парцелятом уважаємо підрядне речення, що виокремилася за межі синтаксичної структури у зв’язку з певною комунікативною ідеєю, адже автор намагався підкреслити, що індійські селяни використовують солодкі розчини, тобто розглянуте речення є сегментованим, оскільки інформацію подають

частинами, порціями, вона може перетворюватися на складнопідрядне із підрядним причиновим: *Головне, щоб їх інгредієнтами були вода й цукор, а ще, бажано, лимонна кислота та інші добавки, бо індійські селяни використовують солодкі розчини.*

У реченні *Я би йому не подав руки! І сказав би: іди почитай „Буквар” і повчися в школі* (Україна молода. – 2004. – 7 грудня. – С. 5) приєднувальна конструкція містить додаткову інформацію до змісту всього речення, зокрема іронічне побажання для дорослої людини, яка займається політикою, причому речення є розчленованим, думку подають частинами, порціями.

Наслідком сегментації може бути актуалізація тієї частини змісту, заради якої створюється висловлювання: *Це не є позиція, це суцільна агресія. Тим більше, для жінки вона взагалі не припустима, та ще й для такого іміджу лагідної жінки, який створила собі жінка Пovalій* (Україна молода. – 2004. – 1 грудня. – С. 7). Повтор словосполучення „для жінки” є порушенням синтагматичного ланцюжка, своєю структурною надлишковістю спрямований на сегментацію висловлення. Спочатку йдеться лише про стать особи – жінка, потім подана характеристика статі – лагідна, останнє вживання слова жінка надає структурі пафосу й розуміння „жінки Пovalій”. Отже, у широкому розумінні під сегментацією розуміють будь-який процес розчленування цілісного висловлення на окремі сегменти, зокрема на парцельовані та приєднувальні.

Вивчення сегментованих конструкцій здійснюють у двох напрямках: 1) виникнення сегментованих конструкцій як побудов експресивного синтаксису, що розраховані на особливу дієву силу впливу, шляхи їхнього входження до писемної літературної мови; 2) використання конструкцій у художніх і публіцистичних текстах, у яких розмовні сегменти зазнають структурних змін, постаючи експресивним засобом актуалізації змісту. Такі конструкції спочатку досліджували на матеріалі неслов'янських мов, зокрема французької (В. Гак, Н. Майнова, К. Шекаревська), англійської (Т. Софронова), німецької (В. Адмоні), також стали об'єктом ґрунтовного вивчення в дисертаційних роботах С. Андріянової, А. Атабекової, А. Нікітіної, Г. Жайворонкової та ін. В українському мовознавстві цій проблемі присвячено дослідження Н. Івкової, Л. Пришляк.

Отже, огляд історії теоретичного осмислення експресивних конструкцій дозволяє виявити послідовну еволюцію поглядів на актуальні питання експресивного синтаксису; уможлиблює визначення статусу й місця досліджуваних синтаксичних конструкцій, що є прийомами членування цілісного висловлення та сприяють реалізації автором комунікативних завдань у публіцистичному тексті. Інновації охоплюють різноманітні тенденції аналітизму, зокрема граматичні, синтаксичні, функціональні тощо, і засвідчують активізацію

розчленованих структур, що максимально актуалізують уміщену інформацію, посилюючи суб'єктивно-модальне значення. Зміни в синтаксичному ладі мови зумовлені тенденцією сучасного українського синтаксису до розширення сегментованих побудов, що є результатом впливу усного мовлення та може стати предметом подальшого дослідження.

Розвиток структури речення в сучасній українській мові охарактеризований процесом активного впливу усного мовлення на писемне, що найвиразніше виявляє себе саме в публіцистичному тексті як специфічному різновиді мовленнєвої діяльності, яка спричинена ситуативно-прагматичними чинниками. У газетно-публіцистичних текстах знаходять найповніший вияв сучасні синтаксичні інновації, зокрема порушення, відхилення від загальноприйнятих закономірностей організації речення й тексту. Зміни в синтагматичному ладі публіцистичного мовлення передусім стосуються розчленування цілісної конструкції на окремі сегменти, що призводить до зміни внутрішньореченнєвого зв'язку й посилення відцентрованих тенденцій, які зумовлюють перехід речення в площину тексту. Публіцистичне мовлення, зорієнтоване на швидкоплинний і динамічний реальний світ, створює власний синтаксичний лад, експресивізація якого досягнута шляхом розчленування висловлення на сегменти з метою їх актуалізації.

Література

- Акімова 1976** – Акімова Г.Н. Синтаксис и стилистика / Г.Н. Акімова. – М. : Наука, 1976. – 314 с.; **Балли Ш. 1955** – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.; **Галкина-Федорук 1958** – Галкина-Федорук Е.Н. Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Е. Н. Галкина-Федорук // Сб. ст. по языкознанию, посв. акад. В. В. Виноградову. – М. : Моск. ун-т, 1958. – С. 103 – 124; **Загнітко 2001** – Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; **Малинович 1990** – Малинович Ю. М. Эмоционально-экспрессивные элементы синтаксиса современного немецкого языка : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.04 / Малинович Юрий Марцельевич. – Иркутск, 1990. – 429 с.; **Попов 1964** – Попов А. С. Именительный темы и другие сегментированные конструкции в современном русском языке / А. С. Попов // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М. : Наука, 1964. – С. 87 – 96; **Попов 1968** – Попов А.С. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции / А. С. Попов // Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. – М. : Наука, 1968. – С. 277 – 301; **Телия 1991** – Телия В.Н. Человеческий фактор в языке: языковые механизмы

экспрессивности / В. Н. Телия, Т.А Графова, А. М. Шахнарович ; Акад. наук СССР; Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1991. – 214 с.

Назар Р. М. Емоційність і експресія в текстах публіцистичного стилю

У роботі проаналізовано історію вивчення експресивного синтаксису в лінгвістиці, розглянуто питання про сутність і співвідношення емоційності та експресивності в мові, простежено прийоми сегментації реченнєвої структури в публіцистичному тексті.

Ключові слова: експресивний синтаксис, структурна семантика, реченнєва структура, сегментація речення, тема, рема, дискурс.

Назар Р. Н. Эмоциональность и экспрессия в текстах публицистического стиля

В работе проанализирована история изучения экспрессивного синтаксиса в лингвистике, рассмотрен вопрос о соотношении эмоциональности и экспрессивности в языке, отслежены приемы сегментации структуры предложения в публицистическом тексте.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, структурная семантика, структура предложения, сегментация предложения, тема, рема, дискурс.

Nazar R. M. Emotionality and expression in the texts of publicistic style

History of study of expressive syntax is in-process analysed in linguistics. A question is considered about correlation of emotionality and expressivity in a language. The receptions of segmentation of structure of a sentence are watched in a publicism text.

Key words: expressive syntax, structural semantics, structure of a sentence, segmentation of suggestion, theme, reme, diskurs.

А. О. Найрулін (Луганськ)

УДК 811.161.1'373

**ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ
ЕПІСТОЛЯРІЮ М. М. КОЦЮБІНСЬКОГО
(лінгвокультурологічний аспект)**

Зв'язок мови й культури в українському письменницькому епістолярію є очевидним, адже рідна мова – це важливий і необхідний компонент національної культури, бо саме „мова забезпечує вічність культури” [Іванишин 1994: 142]. Знакові одиниці мови мають потужний культурно-інформаційний потенціал, репрезентований лінгвокультурами – мовними знаками, які містять культуру

інформацію і в плані форми можуть відповідати лексемі, словосполученню, тексту [Селіванова 2006: 303]. Професор Л. Мацько у своєму дослідженні „Дискурсивний аналіз тексту” визначає дев’ять типів таких мовних знаків: 1) лінгвокультурема-реалія; 2) сигніфікативна лінгвокультурема; 3) конотативна лінгвокультурема; 4) тропеїчні й фігуральні лінгвокультуреми; 5) лінгвокультуреми-фразеологізми; 6) лінгвокультуреми – народні номени українських місяців, пір року, традиційних свят; 7) лінгвокультуреми-символи; 8) лінгвокультуреми соціально-національної поведінки; 9) денотативні лінгвокультуреми [Мацько].

Метою нашої статті є лінгвокультурологічний опис запозичень в епістолярію М. Коцюбинського. Поставлена мета зумовлює розв’язання таких завдань: 1) визначити типи запозичень із застосуванням статистичного прийому; 2) з’ясувати культурні інтенції й доміанти письменника через призму наявної в його листуванні лексики іншомовного походження.

Розвиток нової (сучасної) української літературної мови позначено поповненням її словникового складу за рахунок запозичень, чому, звичайно, сприяли мовні контакти українців з іншими народами „на базі політичної, економічної, культурної, наукової взаємодії, формування мовних союзів одного регіону” [Селіванова 2006: 159]. Значна кількість запозичень завдячує своєю появою грандіозній перекладацькій роботі, здійснюваній українськими письменниками: С. Руданським, П. Кулішем, Лесею Українкою, І. Франком, Б. Грінченком, П. Грабовським та ін. Як зазначає О. Муромцева, „на українську мову були перекладені кращі твори світової літератури... Здійснено було ряд перекладів творів античної, індійської, давньоарабської та ін. літератур. Перекладаються також твори суспільно-політичні, економічні, з природничих наук” [Муромцева 1985: 70]. Практичне застосування запозичення значною мірою знаходили в українському письменницькому епістолярію, де предметом обговорення були найактуальніші проблеми: суспільні, економічні, освітні, наукові, мистецькі тощо. Через те, на нашу думку, запозичення не лише відіграли важливу роль у сфері поповнення лексичного фонду сучасної української літературної мови, у розширенні мовних функціональних засобів її вираження, а й стали потужним засобом її інтелектуалізації, яка значною мірою виявила себе саме в листуванні наших письменників. Значні кроки в цьому напрямку знаходимо в епістолярію П. Куліша, для якого мовним засобом інтелектуалізації були старослов’янізми (церковнослов’янізми): „благий, благодатний, блаженний, вия, вовіки, восхвалити, во спасеніє, глаголати, глас, Господь сил, гражданин, жизнь, збагачати, істочники воднії, нужда, оглашати... і багато інших” [Шевельов 1984: 25]. Таким чином, ми деякою мірою на практиці намагаємося підтвердити теоретичне положення про те, що „мова постає фактологією, що дозволяє

об'єктивізувати науковий пошук у дослідженні інтелекту, його критеріїв, функцій, еволюції" [Шевченко 2002: 13].

Яскравим підтвердженням нашої думки є епістолярій М. Коцюбинського, у якому відбито не лише мовознавчу й літературознавчу термінологію (її основу становлять запозичення), а також суспільно-політичну та економічну лексику, загальнонаукову та загальноповсякденну лексику книжного характеру. Як зауважує Л. Масенко, „творчість Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу" [Масенко 2004: 12 – 13]. Отож наявність такої інтелектуальної лексики в листуванні М. Коцюбинського виконує функції своєрідного ідейного й психологічного комуніканта та інтегратора з адресатом, є підтвердженням розумової глибини висловлюваних думок, міркувань, традицій, поглядів тощо.

Суспільно-політичну та економічну лексику представлено 15 лексемами (38% аналізованої лексики): *бонза* [Коцюбинський 1961: 146, 148], *деспотичний* [Там само: 84], *інституція* [Коцюбинський 1962: 72], *капіталізм* [Коцюбинський 1961: 84], *легальний* [Коцюбинський 1975: 34], *ліберальний* [Коцюбинський 1961: 139], *національність* [Коцюбинський 1975: 34], *національний*, *нація*, *пролетаріат*, *соціально-демократичний*, *соціалізм*, *федеративний*, *федерація*, *централістичний* [Коцюбинський 1961: 84].

Найбільший відсоток (67%) з 10 прикладів аналізованої лексики виявляємо в одному з листів до Бориса Грінченка від 31.03.1896, у якому Михайло Коцюбинський анонсує, посилаючись на отримані відомості з листа М. Вороного, працю Юліана Бачинського „Україна irredenta": „...автор розглядає причини нещасного економічного стану селян в Галичині (на підставі теорії Маркса)..., відтак переходить до України й Росії взагалі, розвиває широко *федеративну* програму (тримаючись Драгоманова) і вкінці малює свій ідеал України – *irredenta*. (Між іншим, автор, тримаючись наукового *соціалізму*, каже, що *національна* боротьба є кінцевою внаслідок суспільно-економічного процесу, де подібно тому, як *капіталізм* визискує *пролетаріат*, так і сильніша пануюча *нація* утискує для свого вжитку слабшу *націю*, але як *капіталізм* ... мусить впасти і його заступить новий устрій *соціально-демократичний*, так поруч з сим *деспотичні* *централістичні* держави мусять розложитися, перейти в *федерацію* народів, що їх складають" [Там само: 84].

Таким чином, проілюстровані лексеми на позначення суспільно-політичних та суспільно-економічних понять належать до денотативних лінгвокультурем, що не лише несуть інформацію про історію демократичних рухів у тогочасній Україні, а й відбивають політичні орієнтири М. Коцюбинського, спрямовані на втілення найважливішої

національної ідеї – ідеї незалежності (автономії) у складі федерації. До лінгвокультурам цього ж типу відносимо й лексеми: *легальний*, *ліберальний*, *національність*, які становлять 20% аналізованої лексики. Такі одиниці наявні в трьох листах, що інформують про суспільно-політичні обставини, які склалися в певний період, про потенційні перспективи щодо подальшого суспільно-політичного устрою, відбивають оцінку автором окремих людей та їхніх політичних поглядів: „Всяка *легальна* робота між народом та серед несвідомої інтелігенції нашої поки що неможлива, бо ще не маємо права зборів, спілок і т. ін.” [Коцюбинський 1975: 34]; „Усі, без різниці *національності*, скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога” [Там само: 45]. А в листі до Віри Коцюбинської читаємо: „...старастся заглядати й притрусити *ліберальними* фразами багно нетолеранції...” [Коцюбинський 1961: 139].

Лексема *інституція*, що наявна в листуванні М. Коцюбинського й має значення якоїсь установи, організації чи закладу, належить до денотативних лінгвокультурам, позначених часовим характером, і в сучасному активному словниковому фонді функціонує обмежено. Щоправда, наявність її в словнику письменника є свідченням тяжіння до вишуканих слів, які традиційно в українській мові є ознакою освіченості, інтелігентності й ерудованості.

Часто вживаною в кримському циклі листів (1896 р.) є лексема *бонза*, в епістолярію письменника це прізвисько, „яке дали співробітники філоксерної комісії розпоряднику А. Сіземському” [Там само: 99]. Це лексема, що, звичайно, більшою мірою належить до денотативних лінгвокультурам, є важливою мовною ознакою листовної спадщини М. Коцюбинського. За нею значною мірою закріпилися іронічні конотації, що привели до завуальювання й поступової втрати того значення, яке було притаманне мові-джерелу запозичення (так, „Словник іншомовних слів” за ред. Л. О. Пустовіт фіксує первинне значення в японській: „священик”, „наставник”, і лише третє значення подано як переносне: „пихата посадова особа” [СІС 2000: 180]).

Таким чином, суспільно-політична та економічна лексика в епістолярію М. Коцюбинського належить до денотативних лінгвокультурам, що збагатили сучасну українську літературну мову й стали чинником інтеграції її в європейському просторі мов.

Значно помітнішою в листуванні М. Коцюбинського є загальнонаукова та загальноживана лексика книжного характеру, яку представлено 24 лексемами (62% аналізованої лексики): *автобіографія* [Коцюбинський 1961: 22], *анемічний* [Коцюбинський 1962: 87], *апатія* [Коцюбинський 1961: 113], *гонорар* [Там само: 58 та ін.], *ельоквенція* [Коцюбинський 1962: 444], *інтелігенція* [Коцюбинський 1975: 34], *катастрофа* [Коцюбинський 1962: 60], *конкурс* [Коцюбинський 1961: 72], *консеквентний* [Там само: 59], *лауреат* [Там само: 72], *метаморфоза* [Там само: 165], *оаза* [Коцюбинський 1962: 87], *обсервація*

[Коцюбинський 1961: 338], *пропозиція* [Коцюбинський 1962: 87], *реальний* [Коцюбинський 1961: 288], *сангвінік* [Коцюбинський 1962: 7], *сентименти* [Там само: 161], *секрет* [Коцюбинський 1961: 165], *симпатії* [Коцюбинський 1975а: 285], *скомпрометований* [Коцюбинський 1961: 89], *талант* [Там само: 94], *філія* [Коцюбинський 1962: 41], *форма* [Коцюбинський 1961: 288 та ін.], *цензура* [Там само: 89].

Отже, ця група лексики є кількісно більшою й представлена лексемами, що також належать до денотативних лінгвокультурем. Серед них виділяємо такі, що містять експліцитно або контекстуально:

1) оцінку (52%):

а) письменницького таланту й професійних якостей людини (12%): *оаза, талант, талановитий*: „Не може бути, що Стефанік – наш, а особливо мій любий письменник, краса нашої анемічної літератури, щаслива *оаза* – замовк назавжди” [Коцюбинський 1962: 87]; „Тепер у Вас в Галичині такі *таланти* появились, що просто заганяють в кут наших – українських” [Коцюбинський 1961: 371]; „...за останній час „Буковина” під керуванням такого *талановитого* й рухливого редактора ... стала цікавішою, живішаю й вартнішою газетою” [Там само: 371];

б) тогочасної несприятливої соціально-політичної ситуації (12%): *апатія, скомпрометований, цензура*: „Прийшов лист і од Мальованого з Києва. Лист якийсь сумний, каже, що скрізь панує якась *апатія*...” [Там само: 113]; „Роздратована моєю „жалобою” до міністра або й царя, *цензура*, напевне, не пустила б уже моїх оповідань, а я цього не бажав би. Ще одно. Я був тричі *скомпрометований*, чи не завадить це справі оскарження заборони цензурою дум?” [Там само: 89];

в) української тогочасної літератури та її завдань (8%): *анемічний, обсервація*: „...краса нашої *анемічної* літератури...” [Там само: 87]; „...сподіватися ... од рідної літератури ширшого поля *обсервації*...” [Там само: 288];

г) позиції письменника в мовних питаннях (4%): *консеквентний*: „...цілком згоджуючись з думкою Вашою про потребу вироблення одностайної літературної мови, дозволю собі помітити, що редакція „Зорі”, виходячи з вище приведеної засади, не цілком *консеквентна*, бо нігде не повиправляла в співомовках Руданського слова „їден”, „їдна” на „оден”, „одна”...” [Там само: 59 – 60];

г) життєвої ситуації (4%): *катастрофа*: „Тепер, коли стала перед очі можливість *катастрофи* – тепер ще яскравіше зарисувалась могутня постать Франка і всі його заслуги, що дорожчим став нам той чоловік” [Коцюбинський 1962: 60]. У цитованому уривку з листа до Володимира Гнатюка від 13.05.1908 р. Михайло Коцюбинський говорить про хворобу І. Франка;

д) української інтелігенції (4%): *інтелігенція*: „Всяка легальна робота між народом та серед несвідомої *інтелігенції* нашої поки що неможлива...” [Там само: 34];

е) перекладної літератури для дітей: (4%): *форма*: „З великою хіттю пристану до перекладання книжок для дітей... З старих книжок бажалось би бачити в перекладі Жюль Верна, де в займаючій *формі* зазнайомлюються зі здобутками науки, „Хату діда Хоми” Бічер Стоу, котра, як пам’ятаю, зробила на мене такий добродійний вплив...” [Коцюбинський 1961: 62];

є) характеру людини (4%): *сангвінік*: „батько був *сангвінік*” [Коцюбинський 1962: 7];

2) відомості про діловий характер листування (24%): *автобіографія, гонорар, лавреат, конкурс, пропозиція, філія*: „Сподіваюся читати Вашу *автобіографію*, котра, як я довідався з „Зорі” ... має бути додана до збірника” [Коцюбинський 1961: 22]; „Щодо *гонорару*, то думаю, що повну сторінку і більш як повну треба рахувати за картку, менше ж сторінки зовсім не рахувати” [Там само: 345]; „Вітаю *лавреата*; сердечно поздоровляю Вас з першою нагородою, якою визначено на *конкурсі* „Зорі” Вашу „Хатку в балці” [Там само: 72]; „Я подав на розгляд товариства Вашу *пропозицію* звернутися од чернігівської „Просвіти” з заявкою до Державної думи про потребу української народної школи...” [Там само: 87]; „Привітання од *філії* „Просвіти” з Бережан ми дістали і послали їй сердечну подяку” [Коцюбинський 1962: 41];

3) іронію (12%): *метаморфоза, секрет, сентимент*: „Сьогодні бомбою влітає в редакцію Лубенець. Обличчя сяє, в рухах еластичність, помолодшав навіть. Весь *секрет метаморфози* у тому, що він перший пошив собі форму...” [Коцюбинський 1961: 165]; „Приємно писати не в справі, а так, з доброї волі, бо хочеш поговорити з людиною, яку ти любиш (Ви вже простіть за *сентимент*)” [Коцюбинський 1975: 161];

4) засвідчення тонкого мовного чуття як підтвердження письменницького таланту (4%): *ельоквенція*: „В „під мінар[етами]”, наприклад, стрічаються татарські вислови і фрази, які в буквальному перекладі згучать доволі чудно. Наприклад: „дозвольте медом перерізати Ваші слова”... Але вони належать до специфічної татарської *ельоквенції* – і шкода було б позбавити оповідання того місцевого колориту” [Там само: 217];

5) почуття прихильності (4%): *симпатія*: „Мені так приємно було дістати Вашого листа, який свідчить, що Ви не забули про мене, що наші *симпатії* обопільні” [Коцюбинський 1975а: 285];

б) запрошення до практичної співпраці (4%): *реальний*: „Чи не подарували б Ви нам великої повісті або романа. ...був би дуже щасливий, коли б моє бажання прибрало *реальної форми*” [Коцюбинський 1961: 288].

Отже, запозичення в епістолярію М. Коцюбинського належать до денотативних лінгвокультурам, що створюють яскравий інтелектуальний фон у змісті листів і є показником високого розвитку нашої культури, який відображено в словнику української літературної мови. Ця наша думка знаходить підтвердження в праці В. А. Маслової, яка констатує про вплив культури народу на словник, „який є її дзеркало” [Маслова 2001: 46].

Таким чином, епістолярій М. Коцюбинського є важливим джерелом культурної інформації про інтелектуальний потенціал нашої мови. А тому лінгвокультурологічний аспект дослідження письменницького епістолярію стає актуальним і перспективним як у плані культурно-історичному, так і, поза всяким сумнівом, у плані історико-лінгвістичному.

Література

- Іванишин 1994** – Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Вид. фірма „Відродження”, 1994. – 218 с.; **Коцюбинський 1961** – Коцюбинський М. М. Твори : у 6 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 5. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 464 с.; **Коцюбинський 1962** – Коцюбинський М. М. Твори : у 6 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 6. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 492 с.; **Коцюбинський 1974** – Коцюбинський М. М. Твори : у 7 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 1974. – 431 с.; **Коцюбинський 1975** – Коцюбинський М. М. Твори : у 7 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 6. – К. : Наук. думка, 1975. – 311 с.; **Коцюбинський 1975a** – Коцюбинський М. М. Твори : у 7 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 7. – К. : Наук. думка, 1975. – 415 с.; **Масенко 2004** – Масенко Л. Т. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, Всеукр. т-во „Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.; **Маслова 2001** – Маслова В. А. Лінгвокультурологія : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.; **Мацько** – Мацько Л. І. Дискурсивний аналіз тексту. – Режим доступу: www.ukrlit.vn.ua/article/1289.html; **Муромцева 1985** – Муромцева О. П. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.; **СІС 2000** – Словник іншомовних слів : 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.; **Шевельов 1984** – Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Українська Вільна Академія Наук у США ; ред. Юрій Луцький. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – С. 19 – 57; **Шевченко**

2002 – Шевченко Л. І. Інтелектуалізація української літературної мови: лінгвістична та теоретико-епістимологічна аспектологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”; 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Л. І. Шевченко. – К., 2002. – 32 с.

Найрулін А. О. Запозичення як засіб інтелектуалізації епістолярію М. М. Коцюбинського (лінгвокультурологічний аспект)

У статті в лінгвокультурологічному аспекті описано запозичення в епістолярію М. М. Коцюбинського. З'ясовано, що всі вони є денотативними лінгвокультуремами, тобто лінгвокультуремами загального характеру, які несуть культурну інформацію своїм денотативним змістом.

Ключові слова: епістолярій, запозичення, лексика, денотативні лінгвокультуреми.

Найрулин А. А. Заимствования как средство интеллектуализации эпистолярия М. М. Котюбинского (лингвокультурологический аспект)

В статье в лингвокультурологическом аспекте описаны заимствования в эпистолярии М. М. Котюбинского. Выяснено, что все они являются денотативными лингвокультуремами, то есть лингвокультуремами общего характера, несущими культурную информацию своим денотативным содержанием.

Ключевые слова: эпистолярий, заимствования, лексика, денотативные лингвокультуреми.

Nairulin A. O. Borrowings as Means of Intellectualization of M. M. Kotsyubynskyi's Epistolary (linguoculturological aspect)

The article deals with the analysis of the borrowings in M. M. Kotsyubynskyi's epistolary in the linguoculturological aspect. It has been found out that all of them represent denotative linguoculturemes, i.e. linguoculturemes of a general character which inherit cultural information in their denotative content.

Key words: epistolary, borrowings, vocabulary, denotative linguoculturemes.

Т. А. Пономарёва (Луганск)

УДК 811.161.1'42

**СОВРЕМЕННЫЙ ПОЭТ КАК ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ
(о некоторых особенностях идиостиля И. Иртеньева)**

К понятию „языковая личность” в русской науке впервые обратился В. Виноградов, который выработал два пути изучения языковой личности – личность автора и личность персонажа. О говорящей личности писал А. А. Леонтьев. Чёткая дефиниция понятия „языковая личность” впервые была дана Г. Богиним. Он писал, что „языковая личность” – это „человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения речи” [Богин 1984: 1].

Ю. Караулов расширил содержание понятия „языковая личность”, связав его с анализом текста. Под языковой личностью он понимает „совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых им текстов” [Караулов 1989: 3].

В. Маслова говорит о лингвокультурной личности, которая представляет собой „закрепленный в языке (преимущественно в лексике и синтаксисе) базовый национально-культурный прототип носителя определенного языка, составляющий вневременную и инвариантную часть структуры личности” [Маслова 2001: 121].

Каждая языковая личность уникальна, обладает собственным когнитивным пространством, собственными знаниями резервов и возможностей языка. Особый феномен – языковая личность поэта.

Цель статьи – рассмотрение признаков языковой личности современного поэта, репрезентация которых осуществляется через особенности идиостиля. Обратимся к творчеству Игоря Иртеньева.

Игорь Иртеньев – известный современный поэт, за которым закрепилась слава поэта-ирониста. Сам И. Иртеньев так говорит о своей отнесённости к иронической поэзии: „На мой-то взгляд, в моих стихах действительно есть ирония, но сама ирония – очень широкий расклад самых разных человеческих чувств. И тут вполне могут быть горькие чувства. Откровенного комикования у меня нет” [Иртеньев]. Сегодня Иртеньев остаётся, по точному замечанию Артёма Скворцова, „недооценённым (неоцененным?), а если и воспринятым, то неадекватно” [Скворцов].

Дефиниций иронии в лингвистических и литературоведческих словарях существует множество. С. Ожегов говорит, что ирония –

„тонкая насмешка, выраженная в скрытой форме” [Ожегов 1988: 205], в „Базовом словаре лингвистических терминов” ирония определяется как „троп, в котором слово или выражение употребляется в смысле, обратном истинному (буквальному) с целью насмешки” [Столярова 2003: 49].

При анализе современной поэзии становится очевидным, что ирония перестаёт быть только стилистическим приёмом, а начинает относиться к идиостилевым характеристикам, выражающим мировоззренческие установки автора.

Через иронию в поэтическом тексте ярко проявляет себя эклектизм как особенность культуры рубежа веков: „это „высокий” предмет речи и резко сниженный способ языкового воплощения, заурядное событие и неадекватное языковое оформление. Ирония делает поэта свободным в выборе языковых средств и в их соединении” [Синельникова 2005: 277]. Ирония в поэтическом тексте – это всегда выражение эмоционально-оценочного отношения автора, показатель его анализирующего мышления. „Иронизирующий поэт направляет внимание читателя на то, что суетное, ничтожное не может быть вечным, следовательно, надо менять сознание, чтобы поставить его в соответствие с истинным предназначением человека” [Там же: 277–278]. Одним из способов такого воздействия на читателя в ироническом лирическом сюжете становится использование „чужого” слова, интертекстуальность.

Существует мнение, что интертекст – текст, содержащий цитаты (в широком смысле) – специфичен для постмодернизма (В. Руднев) [Кузьмина 1999: 20]. Характерные для современной поэзии новации в структуре аллюзии и реминисценции, заключающиеся в отрыве от исходного значения цитаты, обыгрывании, переосмыслении её составляющих, позволяют говорить об особом типе интертекстуальности в современной поэзии: восприятии мира поэтом-современником через призму мира поэта-классика.

У И. Иртеньева особое отношение к „чужому” слову. Его стихи, на первый взгляд простые, кажущиеся иногда абсурдными или примитивными, забавными или пародийными, невозможно интерпретировать без понимания подтекста. Согласимся с мыслью А. Скворцова, который пишет о том, что Иртеньев „ведёт тонкую игру, выращивая свои стихи на мощном культурном гумусе” [Скворцов]. В поэзии И. Иртеньева в той или иной форме представлены огромнейшие интертекстуальные связи со значительным числом текстов русских классиков (Державин, Пушкин, Лермонтов, Блок, Маяковский, Пастернак и мн. др.), поэтов-современников (Окуджава, Евтушенко, Высоцкий, Долина), поэтов, близких Иртеньеву по духу (Арабов, Ерёменко, Пригов, Искренко), советских авторов (Исаковский, Лебедев-Кумач, Михалков) и современных поэтов-песенников (Дружков);

переклички с фольклорными текстами; отсылки к прозаическим текстам классических и современных авторов (от Гоголя до Пелевина).

Один из способов реализации этих интертекстуальных связей – прямая цитация. Ярким примером такого приёма является стихотворение „Выхожу один я на дорогу...“:

*Выхожу один я на дорогу
В старомодном ветхом шушуне,
Ночь тиха, пустыня внемлет Богу,
Впрочем, речь пойдет не обо мне.
На другом конце родного края,
Где по сопкам прыгают сурки,
В эту ночь решили самураи
Перейти границу у реки.*

<...>

*Хорошо, что в юбочке из плюша,
Всем известна зренья остротой,
Вышла своевременно Катюша
На высокий на берег крутой.*

<...>

*И вдогон добавила весомо
Слово, что не сходу вставишь в стих,
Это слово каждому знакомо,
С ним везде находим мы родных.
Я другой страны такой не знаю,
Где оно так распространено.
И упали наземь самураи,
На груди рванувши кимоно [Иртеньев].*

В первой строке цитаты из одноименного стихотворения Лермонтова (*Выхожу один я на дорогу... / Ночь тиха. Пустыня внемлет богу...*) стоят рядом со строкой *Впрочем, речь пойдет не обо мне*, являясь своеобразным ответом лермонтовскому лирическому герою, находящемуся в центре стихотворения-прототекста. В этом же лирическом сюжете цитаты из песенных текстов М. Исаковского („Катюша“), В. Лебедева-Кумача („Широка страна моя родная...“), Б. Ласкина (песня из кинофильма „Три танкиста“) переплетаются с фрагментами современных популярных песен („Ксюша, Ксюша, Ксюша, юбочка из плюша...“, слова – Ю. Дружкова) и получают иронический комментарий И. Иртеньева.

Очевидное, буквальное или почти буквальное цитирование у Иртеньева находится рядом с „двойным письмом, что и побуждает многих воспринимать его стихи по преимуществу как пародийные. Зачастую затруднительно определить, что именно заставляет ощущать присутствие подтекста – размер, лексика, рифмовка, мотивы или

образный ряд” [Скворцов]. Яркий пример использования подобных приемов – стихотворение „Кончался век, XX век...”.

*Кончался век, XX век,
Мело, мело во все пределы,
Что характерно, падал снег,
Причем, что интересно, белый.
Среди заснеженных равнин,
Как клякса на листке тетради,
Чернел какой-то гражданин,
Включенный в текст лишь рифмы ради.*

<...>

*Простой советский имярек,
Каких в стране у нас немало.
Увы, забвению обречен
Мой мозг его инициалы.*

<...>

*Вот так и мы – бредем, бредем,
А после – раз! – и умираем,
Ловя бесстрастный оком
Сознания гаснущего краем.
И тот, кто вознесен над всеми,
И отмеряет наше время,
На этом месте ставит крест
И за другой садится текст [Иртеньев].*

За явной интертекстуальной переключкой со стихотворением Пастернака „Зимняя ночь” скрывается связь с другим пастернаковским стихотворением – „Февраль. Достать чернил и плакаты!” Мотивы и образы, с одной стороны, сближают стихотворения Пастернака и Иртеньева. С другой, – благодаря иронии, стихотворение Иртеньева приобретает и другие смыслы, например, полуфилософское, полуироническое осмысление бытия „простого советского имярека”.

В одном из интервью И. Иртеньев на вопрос о стихотворном „споре” с известной строкой Е. Евтушенко ответил: „...за афоризмом всегда стоит схема. Ну написал Евтушенко эту строчку, но, будучи тысячекратно повторенной, она превратилась в штамп. А дальше начинается игра – одним из признаков современной литературы является широкое оперирование цитатами. И готовый блок „поэт в России больше чем поэт” можно вставлять в текст, можно с ним переключаться, иронически переосмыслять” [Интервью]. Действительно, такие отношения с „чужим” словом наблюдаем у Иртеньева постоянно. Многочисленные интертекстуальные связи и обыгрывание цитат, кажущаяся простота, утрированные рифмы (тетради – рифмы ради; на оси – иваси); сознательное упрощение стиля, стиха, лирического героя позволяют охарактеризовать поэтику И. Иртеньева как „причудливый

сплав традиционной возвышенно-романтико-символистской интонации с советским новоязом, блатаризмами, жаргонизмами, канцеляритом, обломками научного стиля и, наконец, с мощным пластом бытовой, разговорной фразеологии” [Скворцов].

Итак, наблюдения над идиостилем Игоря Иртеньева позволяют утверждать, что его стихи невозможно интерпретировать без обращения к огромнейшему культурному пласту. Вместе с тем, поэзия И. Иртеньева – это не только пародийные или сатирические стихи, а стихи, вбирающие в себя множество культурных, философских, социальных смыслов. Всё это позволяет говорить о поэте как сильной языковой личности, ведь языковая личность существует в пространстве культуры, отраженной в языке, в тексте, дискурсе.

В перспективах исследования – дальнейшее осмысление и описание типологических свойств современного поэтического дискурса, изучение идиостилей поэтов-современников.

Литература

Богин 1984 – Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текста : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.30 „Русское языкознание” / Г. И. Богин. – Л., 1984. – 22 с.; **Интервью** – „Когда от меня усиленно ждут шутки, я зверею”. Интервью В. Львовой с И. Иртеньевым [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу : <http://irteniev.msk.ru/mics.php3?&id=00000004>; **Иртеньев** – Иртеньев И. Сборник стихотворений [Электронный ресурс] / И. Иртеньев. – Режим доступа к ресурсу : [http:// www.irteniev.msk.ru](http://www.irteniev.msk.ru); **Караулов 1989** – Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Д. Шмелев. Язык и личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Рус. яз, 1989. – 340 с.; **Кузьмина 1999** – Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка : монография / Н. А. Кузьмина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та – Омск : Омск. гос. ун-т, 1999. – 268 с.; **Маслова 2001** – Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр „Академия”, 2001. – 208 с.; **Ожегов 1988** – Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1988. – 750 с.; **Синельникова 2005** – Синельникова Л. Н. Заметки о поэзии современного авангарда (в связи с типологическими признаками лирического сюжета) / Л. Н. Синельникова // Жизнь текста, или Текст жизни : в 3 т. – Луганск : Знание, 2005. – Т. 1. Лингвистическая поэтика. – 432 с. – С. 258 – 288; **Скворцов** – Скворцов А. Едкий лирик / А. Скворцов // Арион. – 2002 – № 4 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу : <http://www.arion.ru/mcontent.php?year=2002&number=76&idx=1096>; **Столярова 2003** – Столярова Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко,

Л. П. Попко. – Киев : Изд-во Гос. акад. руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.

Пономарьова Т. О. Сучасний поет як мовна особистість (про деякі особливості ідіостилю І. Іртенєва)

У статті розглянуто специфіку мовної особистості сучасного поета; проаналізовано деякі особливості ідіостилю І. Іртенєва.

Ключові слова: мовна особистість, сучасна поезія, ідіостиль, інтертекстуальність, іронія.

Пономарёва Т. А. Современный поэт как языковая личность (о некоторых особенностях идиостиля И. Иртеньева)

В статье рассматривается специфика языковой личности поэта-современника, анализируются некоторые особенности идиостиля И. Иртеньева.

Ключевые слова: языковая личность, современная поэзия, идиостиль, интертекстуальность, ирония.

Ponomareva T. A. Modern poet as language personality (about some are particularitys of idiostyle of I. Irteniev)

The author of the article considers some features to language personality of the poet modern; is analyse are particularitys of idiostyle of I. Irteniev.

Key words: language personality, modern poetry, idiostyle, intertextuality, irony.

К. І. Приходченко (Донецьк)

УДК 811.161.239373.2

**МОДУС ОНОМАСТИЧНИХ НАЗВ У ТВОРАХ І. Я. ФРАНКА
ЯК АВТОРСЬКА КРЕАЦІЯ**

Ономастика як наука завжди була в полі зору науковців. Чимало дослідників зосереджені на вивченні ономастичних назв певних митців слова, зокрема І. Франка.

Знайомлячись з творами каменяра, ставимо за мету якомога глибше розглянути функціонування імен та загальних назв і за походженням, і за структурним чинником. У зв'язку з цим необхідно вирішити низку завдань:

- показати роль антропонімів у творах Франка;
- виокремити персоніфікованих героїв Франкових казок;
- простежити залежність співвідношення назв персонажів із заголовками творів.

Вивчення ролі імені для розкриття вдачі героїв творів, зокрема І. Франка, займалися І. Желєзняк [Желєзняк 2001], Я. Закревська [Закревська 1966], Ю. Карпенко [Карпенко 1975], І. Ковалик [Ковалик 1977], А. Критенко [Критенко 1966], П. Сабат [Сабат 2006] та ін. Ми розглядаємо семантичні групи онімів за принципами структурної диференціації та як пізнавально-акумулюючі та художньо-естетичні етновартості України.

Не затухає зацікавленість творчою спадщиною Івана Франка, класика української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть, насиченою рясним синонімічним та антонімічним рядом, багатством діалектизмів, реалістичними описами народно-побутової звичаєвості українського народу.

Важливе місце у творчому доробку І. Франка займають віршовані казки для дітей, серед яких найбільш значущою є казка-поема „Лис Микита”. Цей твір, уперше побачивши читацький світ у 1890 році, й донині залишається самобутнім та актуальним. Автор „Лиса Микита” писав: „Я бажав не перекласти, а переробити стару повість про лиса, зробити її нашим народним добром, надати їй нашу національну подобу. Я, щоб так сказати, на чужий позичений рисунок наклав наші українські кольори”.

У другому накладі 2001 року на самому початку книги читаємо: „Міжнародна Бібліотека Молоді в Мюнхені, Німеччина, поручає Лиса Микиту для читачів від 10 – 12 років і вище як найкращу із найкращих книжок дитячої літератури у 110 країнах світу”. Спочатку розглянемо дійові особи казки І. Франка „Лис Микита” й проаналізуємо їх крізь призму українських реалій як компонентів національно-культурного контексту. Перш за все підкреслимо, що прізвиська (а не назви!) дійових осіб узяті І. Франком з українського народного тваринного епосу, первинне значення яких приховує яскраво виражену поведінку персонажів або риси їхніх характерів – *Лис Микита*, *Ведмідь Бурмило*, *Вовк Неситий* (він же *Вовцюньо*), *Кіт Мурлика* (він же *Мурицьо*), *Заєць Яць*, *Цап Базилій* (він же *Базьо*). Прізвиська дійових осіб в українській народній казці відіграють неабияку роль, особливо тоді, коли героями є звірі.

Як ми бачимо, усяке тлумачення конкретного значення „розгортається в середовищі мови”, яка словом намагається виразити ідейну суть образу.

Щодо тлумачення прізвиська Лис Микита, Хитрий Лис (у І. Франка цей образ присутній також у казці „Фарбований Лис”, де головний персонаж також Лис Микита), у „Фразеологічному тлумачному словнику” знаходимо:

Лис Микита і Лисичка-сестричка. *Фолькл.* Розумна, хитра Людина (*рос.* Лиса Патрикеевна). Щодо тлумачення прізвиська Кіт Мурлика виникає низка дискусійних моментів, спричинених самою

популярністю цієї домашньої тварини й у народній казці, і в дитячій новосучасній віршованій літературі. Принаймні згадаймо вірші про Котика Мурлику. Образ Котика Мурлики творився письменником за зразком народнопоетичної творчості. У народі котиків полюбують за їхню спокійну вдачу, схильність до гри, жвавність, крім того, людину приваблює їхнє тихе заспокійливе мурчання. Тому ці мирні друзі дому часто носять клички, похідні від дієслів. Перш за все нас цікавлять три дієслова – „муркотіти”, „мурчати”, „мурликати” та віддієслівний іменник „муркотіння”.

Серед галереї вищезгаданих дійових осіб казки-поєми І. Франка читач залишається небайдужим і до Зайця Яця (зменшувальне від імені Іван). Цей персонаж не є другорядною дійовою особою в казці „Лис Микита”. Навпаки, присутність цього образу допомагає розкривати ширше характер та розбишацьку поведінку Лиса Микити на тлі умов життя „всього звірячого царства, що дає змогу авторові зробити яскраві, зовсім недвозначні натяки на цілий ряд установ та явищ тогочасного суспільства” [Закревська 1966: 44]. Він є саме тим казковим персонажем, який добре знаний і в українському фольклорі, й у фольклорі інших країн світу. Згадаймо хоча б цикл казкових оповідей про хитромудрого Братика Кролика, видрукованого у 1880 році під назвою „Brother Rabbit, His Friends and Enemies” („Братик Кролик, його друзі та вороги”), в основі яких лежить африканський фольклор, або казкову оповідь „Аліса в країні чудес” Чарльза Лутвіджа Доджсона, краще знаного серед читацького світу під псевдонімом Льюїс Керролл. Заголовок книги звучить англійською як *Down the Rabbit – Hole*. Як бачимо, англійський світ фольклору витворив власний персонаж Зайця, а саме – *Rabbit*, тому цілком заслужено перекладач Богдан Мельник у сюжетну канву англійського варіанта вживлює образ *Rabbit Jack* (зменшувальне від імені *John*).

Цікавим з погляду ономастики є й прізвище Ведмідь Бурмило. Як ми знаємо, цей образ у казці „Лис Микита” з’являється наприкінці першої пісні. У I томі „Словника української мови” читаємо, що під поняттям „бурмило” в українській мові розуміють: 1. Жартівливе прозвісько ведмедя. 2. *перен.* Про неповоротну людину: тюхтій, вайло [СУМ 1970: 260].

Колоритним є й ім’я Цапа Базилія (він же Базьо), яке походить від чоловічого імені Василь. Варіант Базилій прижився в українській мові завдяки романо-германським впливам, адже англійською ім’я Василь – *Basil*. Завдячуючи дійовим особам казки, ми можемо твердити, що „Лис Микита” є самотнім українським національним епосом. Є на те й інші підстави, зокрема варто звернути увагу на географічну локалізацію подій, які відбуваються в сюжетній канві цієї віршованої казки. Перш за все неодноразово згадано назву старовинного міста Львова, яке є гордістю не лише Західної України, але й держави в цілому, в

одинадцятій пісні трапляється й містечко Магерів, і річка Черемош, і гора Говерла, і гірський хребет Черногора, тобто наявний уже згадуваний принцип збереження І. Франком пізнавально-акумулюючих та художньо-естетичних етновартостей України.

Казки збірки „Коли ще звірі говорили” І. Франка походять із різних західних та східних народних джерел. Загалом письменник адекватно перекладав давні світові сюжети, але адаптував їх до української ментальності. Героями Франкових казок є тварини, добре відомі українському читачеві. Характерно, що імена персонажів тваринного епосу звичні для кількох етносів. Усім відомі казкові образи Лисички-сестрички, Їжака-неборака, Вовчика-братика, Сороки-білобоки, які присутні і в тематичному циклі І. Франка. Також у нього з’являються номінації звірів, не характерні для першоджерел, але надзвичайно виразні. Ці додаткові ймення вказують на амплуа кожної тварини. Так, у казці „Ворони і Сови” промовистим є Ворон Каркайло, Сич Пугукало, цар сов Пулоокій; у казці „Війна між Псом і Вовком” – Кіт Мурко, Пес Гривко, Ведмідь Бурмило, Кабан Порилич. Етимологія імен логічно мотивована генетично-фізіологічними ознаками тварин, зокрема зовнішнім виглядом: волоока сова („Пулоока”), пес із загривком („Гривко”); дії: ворона каркає („Каркайло”), кабан риє (Порилич), кіт муркоче („Мурко”), сич гукає („Пугукало”).

М. Морозова в статті „Антропонімія російських народних казок” імена казкових персонажів за походженням поділяє на п’ять видів: запозичені, вигадані, канонічні, неканонічні та власне казкові [Морозова 1977: 231 – 242]. Наголошуючи на тому, що функціонування імен, зазвичай, залежить від типу казок, дослідниця робить висновок, що найпоширеніші серед них – канонічні. Казкам про тварин властиві загальні назви-імена (Ведмідь, Вовк); канонічні імена, утворені від загальних (на кшталт Лисиця – Ліза); спільні – також похідні від загальних (Кіт – Котофій). Авторка диференціює імена персонажів ще за структурним чинником: одночленні, двочленні й багаточленні, та за ступенем уживаності – поодинокі, з незначним поширенням та імена широкого квантативного вжитку [Там само].

Можна виокремити кілька семантичних груп номінації тварин і людей у Франковій збірці (за класифікацією М. Морозової):

- власне казкові (Осел, Вовк, Лис, Кіт, Пес, Заєць, Медвідь);
- запозичені автором, екзотичні для українців імена (Леонард, Слон, Лев, Малпа (Мавпа), Бегемот, Пава);
- вигадані (Кабан Порилич, Сич Пугукало, Ворон Каркайло, Лис Микита, Слон Чотиризуб, Заєць Довгослух, Остромисл);
- канонічні, реліктові імена канонізованих осіб (Цар Соломон, Святий Миколай).

За принципом структурної диференціації в казках І. Франка є двочленні й одночленні ймення, які відповідають своєрідності персонажів щодо їх психологічних, фізичних рис:

- двочленні – Кіт Мурко, Пес Бурко, Кабан Порилич, Лис Микита, Слон Чотиризуб, Пес Гривко, Песик Рябко (деяким надаються подвійні номінації зі сталим означенням-прикладкою: Хробачок-світлячок, Сорока-білобока, Їжак-неборак, Кобила-матуся, Вовчик-братик, Лисичка-сестричка);

- одночленні – Костогриз, Вудвуд, Королик, Ворона, Крук, Гадюка, Осел, Лев, Жук у збірці одночленних імен, які позначаються загальними фаунонімічними назвами (Медвідь, Качур, Заєць, Їжак, Журавель, Гадюка, Осел), є поодинокі казкові персонажі з найменуваннями природних явищ (Місяць, Блудний Вогник);

- багаточленних імен у казках Франка практично немає.

Персоніфіковані герої Франкових казок диференціюються і за статтю. З „чоловічих” образів найпопулярніший Вовк, з „жіночих” – лукава Лисиця, що традиційно є головною дійовою особою („Лисичка-кума”, „Лисичка-черничка”, „Вовк, Лисиця і Осел”, „Три міхи хитрощів”, „Лисичка і Рак”, „Лисичка і Журавель”), рідше – другорядною („Старе добро забувається”). До Лисиці подібний Лис („Фарбований Лис”, „Лис і Дрозд”, „Лис Микита”, „Війна між Псом і Вовком”) – вони мають тотожну вдачу: хитру, лукаву, шахрайську, підступну. Проте їхні дії не завжди послідовні й логічні, через що провокують частіше невдачі, аніж перемоги (Лисичка падає в море – „Ворони і Сови”; потрапляє в пастку – „Три міхи хитрощів”; стає мішенню для стрільця – „Лисичка-черничка”; її роздирають собаки – „Старе добро забувається”). Загалом, їх перемагають і карають слабші звірі.

„Жіночих” образів у збірці значно менше, ніж „чоловічих”. Окрім Лисички, це Ворона, Гадюка („Ворона і Гадюка”), Синиця („Байка про байку”). Деякі з них виникають епізодично: їжачиха („Заєць і їжак”), Кобила („Старе добро забувається”), Малпа („Мавпа”), Фрузя й Вовчиця („Лис Микита”), Свиня („Як звірі правувалися з людьми”), Королева – жінка птаха Королика („Королик і Медвідь”).

В ареалі казкових персонажів є чимало тварин різних країн (Медвідь, Лисиця, Вовк, Заєць, Осел, Гадюка), але вплітаються в цей ряд і назви суто галицького походження, скажімо, Бузько з казки „Фарбований Лис”.

Семантика власних найменувань відображає й „родинні стосунки” у звіриному світі, що маніфестують світ людський. У казці „Лис і Дрозд” сильні звірі – Кабан, Лис, Вовк – пов’язані кумівством, а найслабшого називають небогою (він перший із цієї компанії загинув). Життя „родини” представлене в казці „Заєць і Їжак”, де подано соціальні еквіваленти родинних стосунків жінки та чоловіка:

- Жінко, вбирайся, швиденько підеш зо мною в поле...;
- Чи ти, чоловіче, з глузду зсунувся?

У казковій історії „Королик і Медвідь” діють батьки й діти; у казці „Лис і Дрозд” – син і батько. Галерею родинних образів доповнює вуйко Бурмило, стрик Порилич („Війна між Псом і Вовком”), своячок Котик („Як звірі правувалися з людьми”), сват Гук, до якого Лисичка пестливо звертається „сватонько”, „сватуньо” („Лисичка-кума”), кума, звісно, Лисичка („Лисичка-кума”, „Лисичка і Журавель”, „Ворона і Гадюка” та ін.). В іменниках-назвах відбивається й вид „діяльності” звірів. У казках І. Франка знаходимо Лисичку-черничку, міністра Пугала, царя Пулоокого, війта Чотирозуба, царських слуг, пастухів, стрільців тощо.

Цікавим є питання співвідношення назв персонажів із заголовками творів, наприклад, у казці „Вовк, Лисиця, і Осел” назва Лисиця виступає лише в заголовку, і в сюжетній системі – у здрібніло-улесливій формі: Лисичка, або Лисичка-сестричка. Автор ігнорує первинну назву, оскільки інші відтінюють іронічно-в’їдливу сутність персонажа. У казці „Війна між Псом і Вовком” головного героя автор лише раз іменує вичерпно: Пес Гривко, в усіх інших випадках – Пес або Гривко. Аналогічний модус назви казки „Мурко й Бурко”: лише в першому реченні – Кіт Мурко і Пес Бурко, далі вони - Мурко й Бурко, як і в назві (іноді Бурко по-галицьки локалізується в Бурця), що свідчить про намагання не перевантажувати оповідь зайвим вербальним матеріалом.

Казкові персонажі, що зберігають людську сутність, у казках, здатні загалом номінативно знеособлюватися, обходяться без імені. Їх казковий статус – соціально-функціональний (ловці-молодці, чоловік, синок, хлопець, хлоп, стрілець, царівна, пастухи, баба, батько). Вони епізодичні й другорядні, у системі казки відіграють допоміжну роль, тому що „образ людини в казках про тварин... поняття широке, багатозначне і неоднорідне в історичному плані” [Крук 1989: 68]. Винятковою є лише фігура легендарного царя Соломона в казці „Як звірі правувалися з людьми” (це ім’я згадується ще у „Фарбованому Лисі”).

Цікаві моменти казок, де персоніфікуються анатомічні органи тварин, причому демінутивізовано: вушенька, оченятка, ноженька („Старе добро забувається”). Здрібніло-пестливої номінації зазнають градаційні образи неіснуючих „похресників” Лисички, імена яких представлені іменниками: Початочок, Серединка, Остаточок („Лисичка-кума”). Персонажі-тварини в казках І. Франка, як звично казковому епосу, не тільки зооморфні, але й антропоморфні. Цей симбіоз сприяє номінаційній варіантності персонажів. Так, вовк виступає в іменній іпостасі Вовка, Вовчика, Вовчика-братика, пана Вовка.

Нерідко семантика імені співвідноситься з функціями персонажа (Лисичка-кума, Хробачок-світлячок, Блудний Огник). Іноді автор поєднує назву тварини з людським ім’ям (Малпа (Мавпа), Фрузя, Лис Микита). Імена Лисичка-сестричка, Вовчик-братик – фольклорні, а ось на

імені Лиса Микити – звіра Остромисла – позначилася авторська креація. Причому етимологія імені Лиса Микити несе певні змістові асоціації, які підкреслюють ознаки характеру персонажа й локалізують образ, хоча аналогії є і в інших етносах, зокрема, цей персонаж близький до шведського фольклорного Лиса Міккеля. Таким чином, фаунонімічні та антропонімічні назви в казках І. Франка виконують важливі художньо-стильові функції й мають свою особливу специфіку. Це відобразилося і на Франковому антропоніміконі, який у збірці „Коли ще звірі говорили” є різноплановим, колоритним та варіантним. Розглянувши особливості використання ономастичних одиниць у творчості І. Франка, доходимо певних висновків.

По-перше, казки збірки „Коли ще звірі говорили” І. Франка походять з різних західних та східних народних джерел. Загалом письменник адекватно перекладав давні світові сюжети, але адаптував їх до української ментальності. Героями Франкових казок є тварини, добре відомі українському читачеві. Характерно, що імена персонажів тваринного епосу звичні для кількох етносів. Усім відомі казкові образи Лисички-сестрички, Їжака-неборака, Вовчика-братика, Сороки-білобоки, які присутні і в тематичному циклі І. Франка. Також у нього з’являються номінації звірів, не характерні для першоджерел, але надзвичайно виразні. Ці додаткові ймення вказують на амплуа кожної тварини. У казці „Ворони і Сови”, наприклад, такими промовистими є Ворон Каркайло, Сич Пугукало, цар сов Пулоокій; у казці „Війна між Псом і Вовком” – Кіт Мурко, Пес Гривко, Ведмідь Бурмило, Кабан Порилич.

„Жіночих” образів у творах значно менше, ніж „чоловічих”. Окрім Лисички, це Ворона, Гадюка („Ворона і Гадюка”), Синиця („Байка про байку”). Деякі з них виникають епізодично: їжачиха („Заєць і їжак”), Кобила („Старе добро забувається”), Малпа („Мавпа”), Фрузя й Вовчиця („Лис Микита”), Свиня („Як звірі правувалися з людьми”), Королева – жінка птаха Королика („Королик і Медвідь”).

Семантика власних найменувань відображає також „родинні стосунки” у звіриному світі, що маніфестують світ людський. У казці „Лис і Дрозд”, наприклад, сильні звірі – Кабан, Лис, Вовк – пов’язані кумівством, а найслабшого називають небогою (він перший із цієї компанії загинув). В іменниках-назвах відбито й вид „діяльності” звірів: знаходимо Лисичку-черничку, Міністра Пугала, царя Пулоокого, війта Чотирозуба, царських слуг, пастухів, стрільців та ін.

Персонажі-тварини в казках І. Франка, як звично в казковому епосі, не тільки зооморфні, але й антропоморфні. Цей симбіоз сприяє номінаційній варіантності персонажів. Нерідко семантика імені співвідноситься з функціями персонажа (Лисичка-кума, Хробачок-світлячок, Блудний Огник). Іноді автор поєднує назву тварини з людським ім’ям (Малпа (Мавпа), Фрузя, Лис Микита). Імена Лисичка-

сестричка, Вовчик-братик – фольклорні, натомість на імені Лиса Микити – звіра Остромисла – позначилася авторська креація.

Таким чином, фаунонімічні та антропонімічні назви в казках І. Франка виконують важливі художньо стильові функції й мають свою особливу специфіку. Це відобразилося й на Франковому антропоніміконі, який у збірці „Коли ще звірі говорили” є різноплановим, колоритним і варіантним. Завдячуючи дійовим особам казок „Лис Микита”, ми можемо твердити, що це самобутній український національний епос.

Література

Желєзняк 2001 – Желєзняк І. М. Про деякі лінгвістичні ознаки власних імен / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 13 – 18; **Закревська 1966** – Закревська Я. В. Казки Івана Франка (Мовно-художній аналіз) / Я. В. Закревська. – К., 1966. – 149 с.; **Карпенко 1975** – Карпенко Ю. А. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв / Ю. А. Карпенко // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46 – 50; **Ковалик 1977** – Ковалик І. І. Про власні і загальні назви в українській мові / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 11 – 18; **Критенко 1966** – Критенко А. П. До теорій власних назв / А. П. Критенко // Ономасика. – К., 1966. – С. 18 – 23; **Крук 1989** – Крук І. І. Восточнославянские сказки о животных, образы, композиция / И. И. Крук. – Мн. : Наука и техника, 1989. – 160 с.; **Морозова 1977** – Морозова М. Антропонимы русских сказок / М. Морозова // Фольклор. Поэтическая система. – М. : Наука, 1977. – 344 с.; **Сабат 2006** – Сабат Г. Красномовні імена / Г. Сабат // Укр. мова і л-ра. – 2006. – № 33 – 34(479 – 480). – С. 31 – 32; **СУМ 1970** – Словник української мови : в 11 т. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1970. – 799 с.;

Приходченко К. І. Модус ономастичних назв у творах І. Я. Франка як авторська креація

У статті порушено проблему формування назв героїв творів у спадщині І. Я. Франка. Звернено увагу на різноманітність походження та способи творення онімів. Показано, що через специфічність ономастичної лексики існує її найтісніший зв'язок з іменованими об'єктами. У творчості І. Франка вони є авторською креацією, чия лінгвістична цінність вимірюється соціальною, історичною, географічною значущістю.

Ключові слова: ономастична лексика, оніми, авторська креація, антропоніміка, семантичні властивості принцип структурної деривації.

Приходченко Е. И. Модус ономастических названий в произведениях И. Я. Франко как авторская креация

В статье рассматривается проблема формирования названий героев произведений в наследии И. Я. Франко. Обращается внимание на

разнообразие происхождения и способы образования онимов. Показывается то, что в силу специфичности ономастической лексики существует её самая тесная связь с именованными объектами. В творчестве Франка они выступают как авторская креация, чья лингвистическая ценность измеряется социальной, исторической, географической ценностью.

Ключевые слова: ономастическая лексика, онимы, авторская креация, антропонимика, семантические свойства, принцип структурной деривации.

Prikhodchenko E. I. The modus of onomastic names in I. Franko's works as author's creation

The article raises the problem of forming the names of heroes in the heritage prizvedeny IJ Franc. Attention is drawn to the diversity of origin and methods of education onim. It is shown that by virtue of the specificity of onomastic lexicon there is her most intimate connection with the named objects. In the work of Frank, they serve as an original Creation, whose linguistic value is measured by social, historical, geographical value.

Key words: vocabulary of names, names, author's Creation, anthroponimics, semantic properties, the structural principle of derivation.

Л. С. Прокопович (Дрогобич)

УДК 811.161.2'42

**ВЛАСНІ НАЗВИ
В МОВНОПРОСТОРОВОМУ ОБРАЗІ УКРАЇНИ
(на матеріалі української поезії другої половини ХХ ст.)**

Питання про функції власних назв у національному поетичному та прозовому дискурсі належать до активно розроблюваного сегмента сучасної української лінгвостилістики. Теоретико-практичні пошуки в цій царині продуктивно здійснюють Л. Белей, І. Шапошникова, О. Рудь, Л. Кравець, О. Тищенко та ін. учені. За численними джерелами дослідники простежують зафіксовані факти текстового вживання онімів, узагальнюють їх стилістичні функції в різноманітних жанрово-стильових і контекстних умовах, на рівні реалізації актуальних для окреслення цілісної мовної картини світу концептів та лексико-семантичних полів тощо. На цьому тлі окремі концептуально-поетичні фрагменти залишаються поки що не охопленими з погляду їх поглибленого лінгвостилістичного осмислення. Зокрема, до таких зараховуємо й аналіз текстотвірних, образотвірних й оцінно-аксіологічних функцій власних назв не тільки як лінгвогеографічних, але й як лінгвоестетичних маркерів простору України в мові поезії другої половини ХХ ст.

Власне номінація *Україна* – центральна в ланці поетичної парадигми 'національний простір'. Узагальнений просторовий образ цього географічного об'єкта допомагають створити насамперед

параметричні епітети, як-от: *Горить свіча – а спробуй відшукай людину на всю велику Україну* (В. Стус).

З-поміж прикметникових означень, що їх наводять у СЕУМ як найбільш частотні, поширені в національній поетичній мові, можемо виділити низку оцінних слів-поетизмів з просторовою семантикою – *крилоорлина, степова, широка, ширококрильна* [СЕУМ 1998: 369]. О. Рудь щодо співвідносних композитних епітетних означень до просторових реалій відзначає їх четвертий ступінь умотивованості ознаки [Рудь 1998: 12].

Ландшафтний простір України конкретизують такі номінації етнічних регіонів: Буковина, Волинь, Верховина, Гуцульщина, Гуцулія, Галичина, Донбас, Крим, Кубань, Луганщина, Побужжя, Поділля, Подніпров'я, Придоння, Полісся, Посулля, південь України, Підкарпаття [Шапошникова 1999: 15]. При формуванні мовно-естетичної концепції образу України в мові аналізованої поезії назви історико-етнографічних та географічних регіонів набувають підвищеної емоційності, створюють психологічний образ відчуття свого коріння та родоводу, пор: *Може бути, що мене не буде, / <...> І моєю літньою судьбою / На Поділля, Галич і на Степ / Карим оком, чорною бровою / Ти мене у серці понесеш* (М. Вінграновський); *Моя Луганщино! І мідна, й вугільна На териконах часу сивизна* (Г. Гайворонська), *Луганщино! Світанок України!* (Г. Гайворонська).

Власні назви – ороніми в поезії другої половини ХХ ст. зберігають своє символічне значення. Водночас власні назви семантичного комплексу „ландшафт країни” (*Холодна балка, Дике поле, Савур-могила, Бабин Яр, Кам'янські тераси, Карпатські гори, Тарасова гора, Черногора, Великий Луг, Чорний шлях, Карпати*) не тільки на номінативному рівні відтворюють картини географічних особливостей простору України, а й постають контекстними носіями символічних значень історичних та духовних витоків народу [пор.: Шапошникова 1999: 12].

З-поміж топонімів найбільш численну групу складають ойконіми, де переважають назви українських населених пунктів: *Стоять в жалобі схилені Лубни, / Хмара грізно суне за Бориспіль, / Навіть озиратись ми не хтіли, / Бо у нашій славній Зачіплянці / Тих батьків на пальцях ми лічили* (Б. Олійник); *Древні й молоді Богородичани, / Давнє місто княжої доби* (Б. Тихий); *Де шумлять і ліси, і жита, – / Шістсотлітні мої Бережани* (Ф. Кржечківський); *Крокую по древньому Львові, / По Стрийському парку чудовім* (Б. Тихий); *Тернопіль вечірній мене пригорта, / І серце схвильовано б'ється* (Б. Тихий); *Умань! Добра ласкава Умань, / Хмари в небі – мов сива шаль, / Я люблю у Софіївці думать, / Із минулого знявши вуаль* (В. Симоненко) і под. Як бачимо, епітетні означення систематично виконують функцію аксіологічних текстових маркерів із семами ‘час’, ‘вік’, ‘психологічне сприйняття’.

Окрім номінацій з позитивною конотацією, у мові аналізованої поезії активно вживаним є концептуальний образ *Чорнобиль*. У його структурі дослідники виділяють кілька основних ключових нових сем, з-поміж яких дві безпосередньо пов'язані з просторовим образом України:

1) назва міста (інколи в метонімічному вживанні): *важко іде споночилий від горя Чорнобиль, / Як віск прошиваючи у саркофазі бетон* (Б. Олійник);

2) назва-асоціатив України, метонімія, утворена за моделлю „країна – місто”: *І Чорнобиль болем України вічно буде мучити мене* (І. Гнатюк) [Гоцинець 2010 : 9, 11].

Більшість ойконімів, зафіксованих у мові української поезії досліджуваного періоду, – національно марковані, пов'язані з описом рідного краю чи вираженням патріотичних почуттів ліричного героя: *Це щастя, як життя, одне й безкрає, – / І в тому знак його, що сонце сяє, / Тече Дніпро і Київ наш стоїть* (Д. Павличко); *Глянь, вдалині голубою Казкою Київ встає* (Д. Луценко); *Тремтять з відбитими ногами і руками / козацькі черепи під Берестечком* (М. Вінграновський).

Чимала частка образних маркерів ландшафтного простору України – перифрази назв міст, зокрема столиці, пор.: *О місто-герою, / О серце Вкраїни, / О красеню Києве наш дорогий!* (А. Демиденко); *Київ – пісня Бояна, / Тихий плач Ярославни!* (Д. Павличко); *Київ – трепет світання, / Срібна чаша світання, / Ти – столиця кохання, / Києве юний мій!* (Д. Павличко); *Київ – казка зелена, / Легім лагідний клена, / Білих вишень знамена, / В березі плескіт хвиль* (Д. Павличко). У таких вторинних номінаціях на основне просторове значення нашаровуються семи ‘час’, ‘колір’, ‘зовнішнє сприйняття’ та ін. У сукупності вони формують цілісний семантико-оцінний ореол власної назви як одиниці поетичного тексту.

Просторовий образ України пов'язаний також з поетичними функціями гідронімів. Мікрообраз „водний простір України” в мові української поезії другої половини ХХ ст., як відзначила І. Шапошникова [Шапошникова 1999 : 14], реалізується завдяки активному побутуванню таких власних назв, як *Дніпро, Сула, Дністер, Збруч, Рось, Дунай, Ірпінь, Десна, Буг, Либідь, Ятрань, Тиса, Лугань, Інгул, Донець, Саксагань, Віта, Дін, Інгулець, Черемош, Суній, Чорне море, Карташинський лиман, Білозерський лиман*. Зафіксовано також гідроніми *Славутич, Борисфен*.

Серед гідронімів у мові розглядуваних поетичних творів переважають назви рік (здебільшого українських), через домінування яких передаються певні суб'єктивні відчуття ліричного героя, пов'язані зі сприйняттям просторових реалій: *Стільки в тебе [українського народу] очей, / Стільки рук і мозолів, / Скільки крапель в Дніпрі / І у небі зірок* (В. Симоненко); *Хай, Господи, моя душа-небога / Лишається на березі Дніпра* (М. Руденко); *На Псло, на Ворсклу, на Сулу, / На юні води*

непочаті/ Ліг золотий осінній сум... (М. Вінграновський); *Десно! Ріко моя чудесна!* (П. Дорошко); *Я народився біля Ворскли/ в низенькій-низенькій хаті* (Б. Олійник).

Центральна концептуальна номінація-поетизм *Дніпро* та інші культурно марковані назви річок підлягають емоційно-експресивній оцінці, що передають інтимізовані епітети на зразок: *над коханим своїм Дніпром* (Л. Костенко); *Кобзарський спів гримить по всьому світу,/ Широкий Дніпр вогнями засіяв* (О. Шестопад); *І співала про щастя/ Ночами прозорими Світла юність моя,/ Зачарована тиха Десна* (Д. Луценко); *У Карпатах ходить осінь/ Ген високим плаєм./ Я над рідним Черемошем/ Тебе виглядаю* (М. Сом).

Як просторова вторинна номінація України в мові сучасної української поезії функціонує гідронім *Дніпро*: *І сходить над Дніпром гірка зоря-полин* (Л. Костенко).

Водний простір у мові поезії нерідко окреслюється в одному контексті зі звуковими образами, що їх створюють дієслова відповідної семантики, пор.: *Я народивсь на Україні,/ В краю Шевченка і Франка,/ Там, де реве Дніпро-ріка,/ Там, де Карпати вічно сині* (Г. Гришко); *Тут Луна Золота шепоче мрії,/ Які в дитинстві слухав я колись* (Б. Тихий).

Мовну картину національного водного простору посилює асоціативно-образний динамізм, що його моделюють дієслова із семою:

- ‘рух’: *Котить хвилі наш Черемош,/ А куди – не знає* (В. Івасюк); *Ясний місяць повен,/ І гойдає срібний човен/ Річка Луна Золота* (Б. Гірський);

- ‘зорове сприйняття’: *Відчини віконце,/ Глянь через віконце,/ Засіяла сонцем/ Луна Золота* (В. Вихрущ); *Лине Дніпро в серце моє,/ Променистими вогнями Виграє* (І. Бердник).

Проілюстровані гідроніми *Черемош*, *Золота Луна*, *Дніпро* пов’язані з образом України, тобто „своїм” простором. Натомість назви річок інших країн асоціюються з поняттям „чужина”: *Калино, ти живи! Вві сні і наяву/ Приходжу я до тебе, прилітаю/ З-за Єнісею, Вісли, з-за Дунаю...* (І. Драч); *Знову крильми свиснем над Дунаєм* (І. Драч).

Поєднання в одному контексті назв українських та неукраїнських річок застосовується, зокрема, для вербалізації теми дружби, спільної долі сусідніх народів: *Так обсіли могили слави Понад Волгою і Дніпром* (Б. Олійник).

Тісно взаємодіючи з номінаціями рівнинного простору, гідроніми часто створюють картину єдиного, цілісного національного географічного простору. Про це свідчить, наприклад, вербалізація асоціативного зв’язку *степ – Україна*, показова для мовостилів шістдесятників. Прагнучи віднайти нові способи вираження національно значущої семантики номінації *степ*, вони ставлять її в один ряд з етнокультурно навантаженими гідронімами (*Дніпро*), пор.: *Я люблю тебе степом, Дніпром і Тарасом,/ Орлім небом в барвистості хмарних*

споруд (М. Вінграновський); *Болить Дніпро. Стени і ниви голі/ болять* (М. Руденко). У цьому, на думку сучасних дослідників, закодована історично-культурна прагматика образу *стен*: він маркує „різні епохи, сигналами яких (мовними знаками історії) виступають ... імена, назви місцевостей тощо” [Сологуб 1999 : 32].

Водний простір – це місце проживання – показник економічного, соціального й культурного середовища людини та суспільства. Географічно цей простір конкретний і чітко окреслений – Україна: *Тобі співають Ворскла і Лугань, Ряхтять Інгул, Донець і Саксагань, Дністер і Збруч блискочуть золотаво* (Яр Славутич); *Живою казкою, Теплом і ласкою За Россю цвів багрянний мак* (Д. Луценко).

Гідроніми-поетизми часто стають компонентами описових дискурсів. Національний образ географічного простору – це поєднані власні назви та етномарковані номінації рослин: *За вербами хвилюється Дніпро* (М. Руденко); асоціативно-образні зіставлення власних назв та понять рівнинного простору: *Дніпро до ніг стежиною проліг. І котить славу в сиві верболози* (І. Драч).

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що власні назви займають одне з центральних місць у просторовому словнику мови української поезії другої половини ХХ століття. Їх текстотвірна активність зумовлена не лише функціональністю позначуваних природних об'єктів, населених пунктів тощо, але й культурно-історичною традицією. Ускладненість текстової семантики онімів у мові аналізованої поезії модифікують і виявляють характерні епітетні, метафоричні, перифрастичні сполучення, а також тип ускладненого асоціативно-образного мовомислення, що робить кожну з розглянутих номінацій не лише компонентом зображальної поетичної моделі, а й елементом концептуальної моделі світу, у якій індивідуально-авторське, оригінальне превалює над стереотипним.

Література

Гоцинець 2010 – Гоцинець І. Л. Асоціативно-семантичне поле „Чорнобиль” у сучасному українському поетичному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. Л. Гоцинець. – К., 2010. – 16 с.; **Рудь 1998** – Рудь О. М. Художньо-виражальні функції складних слів в українській поетичній мові ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Рудь. – К., 1998. – 16 с.; **СЕУМ 1998** – Словник епітетів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.; **Шапошникова 1999** – Шапошникова І. В. Лінгвостилістика творення образу України в українській поезії другої половини ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. В. Шапошникова. – Запоріжжя, 1999. – 26 с.

Прокопович Л. С. Власні назви в мовнопросторовому образі України (на матеріалі української поезії другої половини ХХ ст.)

На матеріалі української поетичної мови другої половини ХХ століття простежено засоби лінгвальної репрезентації власних назв як номінативно-оцінних та лінгвоестетичних маркерів простору України. Розглянуто семантичні різновиди метафор, відзначено типи й шляхи текстової реалізації онімів, актуальних для вербалізації ЛСП „простір”.

Ключові слова: сучасний поетичний словник, лексико-семантичне поле „простір”, власні назви, метафора, пейзажний образ, емоційно-психологічний образ.

Прокопович Л. С. Собственные имена в речепространственном образе Украины (на материале украинской поэзии второй половины ХХ ст.)

На материале украинской поэтической речи второй половины ХХ века исследованы средства лингвальной репрезентации собственных имен как номинативно-оценочных и лингвоэстетических маркеров пространства Украины. Рассмотрены семантические разновидности метафор, отмечены типы и способы текстовой реализации онимов, актуальных для вербаллизации ЛСП „пространство”.

Ключевые слова: современный поэтический словарь, лексико-семантическое поле „пространство”, собственные имена, метафора, пейзажный образ, эмоционально-психологический образ.

Prokopovych L. S. Onims in language-and-space sign of Ukraine (on the material of Ukrainian poetry of the second part of XX century)

Tools of lingual representation of onims as nominative-and-connotative as so as linguo-aesthetic signs of space in contemporary Ukrainian poetic language are investigated. Different types of metaphor are analysed. Ways of textual realisation of personal nominations which are actual for the verbalisation of lexical-and-semantic field „space” has been mentioned.

Key words: contemporary poetic vocabulary, lexical-and-semantic field „space”, metaphor, onims, landscape sign, emotional-and-psychologic sign.

І. Г. Скиба (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2'374,,188/191"(043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ФІКСАЦІЇ ОМОНІМІВ
У СЛОВНИКАХ Є. ЖЕЛЕХІВСЬКОГО, С. НЕДІЛЬСЬКОГО
ТА ЗА РЕД. Б. ГРІНЧЕНКА**

Мова як система має реальне членування на елементи, що її утворюють. Найзагальнішим членуванням є виділення в складі мови підсистем (мовних рівнів): фонетичної (фонологічної) підсистеми, лексичної (фразеологічної), морфемної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної. Це основні галузі мовного механізму, атомні вузли. Між ними існують і діють могутні зв'язки й відношення, що давно стали предметом уваги лінгвістів. Лексика з численними класами, різноплановими відношеннями являє собою систему, яка, на думку М. Кочергана, не має повної структурної відповідності граматичній і фонетичній мовним системам, оскільки саме лексико-семантична система є тією ділянкою мови, яка пов'язує мову з об'єктивною дійсністю, із суспільством [Кочерган 1976: 45]. Слова в мові можуть пов'язувати відношення смислової мотивованості, протилежності, включення елемента в клас тощо. Відношення одиниць, що лежать в основі синонімії, антонімії, багатозначності, омонімії, семантичного поля пронизують лексику, організовуючи її як систему.

Омонімія як лексична категорія являє собою семантичні відношення не пов'язаних за значеннями слів, що збігаються за написанням (звучанням) і відрізняються в тексті завдяки їх різним, взаємопротиставним позиціям. Загальне явище омонімії може бути класифіковане як: власне омонімія (лексична омонімія, повна лексична омонімія), лексико-акустична омонімія, синтаксична омонімія, міжчастиномовна лексична омонімія [Солдатова 2007: 17]. Лексичні омоніми належать до однієї частини мови, виникають унаслідок внутрішніх закономірностей розвитку певної мови; серед внутрішніх чинників виділяють семантичний, фонетичний і словотворчий, що є найпродуктивнішим [Тараненко 2004: 434 – 435].

Омонімія, так само як синонімія та антонімія, найбільш повно й різноаспектно виявляється в лексиці. Дослідженню омонімії приділяти увагу І. Арнольд, В. Виноградов, М. Жовтобрюх, А. Мамрак, Л. Лисиченко, М. Кочерган, Л. Полюга, Л. Солдатова, О. Тараненко, Д. Шмельов та ін.

На відміну від багатозначних слів, омоніми – це слова, значення яких не пов'язані між собою, не виводяться одне з одного [Селіванова 2006: 425]. Залишається недослідженим питання розмежування омонімії та полісемії, яка розглядають як здатність слова мати кілька лексико-семантичних варіацій із загальною понятійною віднесеністю в результаті фразеологічної сполучуваності в синтагмі, реченні [Солдатова 2007: 6].

На фоні багатозначності омонімія нерідко сприймається як явище негативне, оскільки значення слів-омонімів легко сплутати. Головний критерій розмежування омонімів і багатозначних слів – семантичний (утрата мотивованості, властивості виявляти спільність у внутрішній формі свідчить про утворення омонімічної пари). Учені розглядають також інші критерії: утворення різних словотвірних гнізд, розвиток в омонімів характерної неспіввідносної сполучуваності (лексичної й фразеологічної), різний характер членування на морфеми, різку зміну граматичного значення.

Як зазначає Л. Солдатова, при укладанні тлумачних та інших видів словників, коли необхідно на величезному лексичному матеріалі практично визначити межі омонімії та полісемії, укладачі лексикографічних праць наштовхуються на складну проблему – як подавати однозвучні слова, що історично вийшли з одного кореня і є продуктом семантичного розвитку слова: як одну чи як кілька вокабул. Виникає необхідність вивчення динаміки розвитку омонімів і полісемів, їхньої взаємної трансформації як складової частини вивчення динаміки розвитку лексичного складу мови [Солдатова 2007: 1].

Природно, що такі великі за обсягом словники, якими є „Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського, С. Недільського і „Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка, відобразили системні зв’язки у складі лексики української мови к. ХІХ – поч. ХХ ст. Реєстри аналізованих лексикографічних праць фіксують омонімію та багатозначність, синонімічне багатство, різноманітність антонімічних відношень між словами, реально представлених в українській мові зазначеного періоду.

Актуальність дослідження полягає в тому, що омонімія ще не була предметом комплексного аналізу на матеріалі словників Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка.

Метою дослідження є розгляд особливостей фіксування омонімів у Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка.

На підставі зіставного аналізу реєстру словників за довільно обраними літерами Б, К, М, У було виявлено 174 випадки фіксації омонімів і багатозначних слів. В обох словниках укладачі використовували власні критерії розмежування багатозначних слів та омонімів. Так, в обох словниках 15 слів, зокрема, слова: *бавка, барити, безділля, біль, милити, місто, міх, міч* та ін., кваліфіковано однаково, як омоніми:

СЖ	СГ
I Бавка. Забавка.	I Бавка, -ки. <i>Развлечение. Желех.</i>
II Бавка. Балка.	II Бавка, -ки. <i>Сухая ложбина Желех.</i>
I Барити. Боронити.	Барити, -рю, -риш. <i>Замедлят, задерживать.</i>
II Барити себе; 2) ся	Баритися, -рюся, -ришся. <i>Медлит, мешкать.</i>

Безділе (-ділля). Бездоле. Безділе [-діл-]	І Безділля, ля. 1) <i>Безделие, праздность.</i> 2) <i>Лентяй, лентяйка.</i> 3) <i>Мелкие пустячные вещи, пустяки, безделица.</i> ІІ Безділля, ля. <i>Бездолье, несчастье (от слова доля).</i>
І Біль [бол-], болю – боль, страдание. ІІ Біль [бел-] – 2) <i>полотно, холст;</i>	І Біль, білі или белі. 1) <i>Белые нитки для шитья.</i> 3) <i>Часть дерева, следующая непосредственно за корой.</i> 4) <i>Белизна.</i> 5) <i>Сало.</i> ІІ Біль, лю. <i>Белая краска, белило.</i> ІІІ Біль, болю. <i>Боль, страдание.</i>
І Милити. (І). ІІ Миліти; -ся – мешать кому.	Милити, -лю, -лиш. <i>Мылить, намыливать.</i> Милитися, -люся, -лишся. 1) <i>Мылиться, намыливаться.</i> 2) <i>Ошибаться.</i>
Місто 2) Місце; 3) <i>вместо;</i> місто-б, наче-б, мовби.	І Місто, та. 1) <i>Место.</i> 2) <i>Базар, торговая площадь, рынок.</i> 3) <i>Город.</i> ІІ Місто. <i>Вместо.</i>
І Міх. Мох. ІІ Міх – мешок.	І Міх, моху. = Мох. ІІ Міх, міха. 1) <i>Мешок.</i> 2) <i>Мех для раздувания.</i>
І Міч, мочи. Міць. ІІ Міч, мочи. Моч	І Міч. См. Меч. ІІ Міч, мочи = Міць.

Серед аналізованих прикладів фіксації омонімів виявлено 10 покликань на „Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського, С. Недільського, зокрема, **бут, та.** 1) *Молодой зеленый луг.* 2) *Сапог.* 3) *Щебень Желех.;* 4) *Фундамент* 5) *Бути. Род игры у мальчиков Желех. Ум. Бүтик.; каниця, ці.* 1) *Детская игра с камешками. Желех.; крижаній, а, е. Ледяной Желех.; курій, рія.* 1) *Гермафродит куриной породы.* 2) *Еврейский мясник, режущий птицу. Желех.; майка, ки.* 1) *Шпанская муха.* 2) – олійна. *Майская букашка. Желех.; миротворний, а, е. Примиряющий. Желех.* та ін.

Окрему групу слів складають 26 вокабул, при яких у „Малоруско-німецькому словарі” не виявлено двох чи більше різних значень, порівняймо:

СЖ	СГ
Майстровий, майстрова (І).	І Майстрова, вої. <i>Жена мастера, мастерового.</i> ІІ Майстрова, вої. <i>Мастерская.</i>
Мися, -яти. Мисочка.	І Мися, сі. <i>Детск. = Миска.</i>

	<p>II Мися, сяти. = Мисчя. Желех. III Мися, сяти. Мышонок. Ум. Мисятко.</p>
<p>Морг = 0, 57546 гектаров.</p>	<p>I Морг. меж. Выражающее мигание. II Морг, га. Мигание, моргание. III Морг, га и морг. Морг, межевая мера – 0, 57546 гектаров.</p>
<p>Увернути. Звернути 1) -ся.</p>	<p>I Увертатися, таюся, ешся, сов.в. увернутися, нуся, нешся. Успевать, успеть, управляться, управиться. II Увертатися, таюся, ешся, сов. в. завертываться, -нуться.</p>

Виділено також 57 слів, при яких у „Словарі української мови” не зазначено, що слово може мати два чи більше різних значень:

СЖ	СГ
<p>I Мить – чистый лес. II Мить. Уодну, в ту –.</p>	<p>Мить, ті. Миг, мгновение.</p>
<p>I Убожати. Убожіти. II Убожати. Обожати.</p>	<p>Убожати, жаю, еш. Беднеть</p>
<p>I Углина – вугілля II Углина. Угол.</p>	<p>Углина, ни = Вуглина. Ум. Углинка.</p>
<p>I Урок – задание, работа. II Уро́к, уро́ки (уроки)</p>	<p>Уроки, ків. Сглаз. Ум. Уро́ченьки. Ув. Уро́чища.</p>

Зафіксовано випадки, коли в „Малоруско-німецькому словарі” вокабули репрезентовано як омоніми, а в „Словарі української мови” – як багатозначні слова, наприклад, СЖ: **I Бурта** – колядники. **II Бурта́** – водоворот; СГ – **бурта, ти.** 1) Груда, куча (продолговатая). 2) Насыпь, холм, бугор. 3) Насыпь из которой добываютселиру. 4) Цепь косцов та ін. або СЖ: **I Кучер** – извозчик. **II Кучер** – кучерик; СГ – **кучеръ, ря.** Употребляется преимуществ. во мн.ч. 1) Кучері. Кудри. 2) Хвостовые перья у селезня. 3) Род арнамента с завитками. 4) Украшения из загнутого металлического листа у крышки курильной трубки.

Зіставлення словникових статей демонструє творчий підхід Б. Грінченка під час роботи над „Словарем української мови”, оскільки пояснення значень багатьох слів розгорнено, доповнено; змінено порядок подання значень багатозначних слів: у СЖ: **I Коса́.** (1,2); 2) **Раст.** – богоматеріна; 3) сухожилие. **II Коса́.** 2), 6), 3) косою пліт городити – криво; у СГ: **коса́, си.** 1) Коса. 2) Коса, сплетенные волосы. 3) Только мн. ч. в некоторых местностях: Коси. Волосы вообще. 4) Луковая

плетениця, венок, в которий вплетены луковицы. 5) Селезенка. 6) Косарь. 8) Коса Богоматерина. *Раст. Ум.* Кіска, кісонька, кісочка, коска, косонька. *Ув.* Косище; СЖ: *мѣтіль* (I); СГ: *I Мѣтіль, телі.* = Метелиця. *II Метіль, ля.* 1) = Метелик. 2) *Название рубля, который дарится новобрачным на свадьбе.*

Аналіз вокабул засвідчує, що в „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка нерідко подано значення аналізованих слів як кілька значень одного слова тоді, коли в процесі розвитку лексики слово набувало переносних значень; коли слово переосмислено в складі фразеологічної одиниці; коли враховано значення слова в складі обрядового тексту, описі гри тощо, а отже, тоді, коли слово набуває культурної конотації.

Опрацьований і частково наведений матеріал підтверджує думку дослідників, зокрема Л. Солдатової, про те, що перед укладачами словників постала складна проблема практичного визначення межі омонімії та полісемії на величезному лексичному матеріалі, зафіксованому в „Малоруско-німецькому словарі” та „Словарі української мови”.

Лексикографи к. XIX – поч. XX ст. одними з перших запроваджували лексикографічну обробку омонімів. В обох аналізованих словниках закладено основи розмежування омонімії та багатозначності, проте послідовності у виділенні цих класів слів не виявлено. Укладачі словників кожен по-своєму розумів відмінності в поясненні вокабул, які є словами-омонімами, тож розв’язання зазначеної проблеми потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Література

Кочерган 1976 – Кочерган М. П. Про системність у лексиці та семантиці : (на допомогу студентів-заочників) / М. П. Кочерган // *Укр. мова і л-ра в шк.* – 1976. – № 4. – С. 38 – 45; **Лисиченко 1997** – Лисиченко Л. А. Лексико-семантична структура української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ, 1997. – 131 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістична термінологія : термінол. енцикл. / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.; **Солдатова 2007** – Солдатова Л. П. Розмежування явищ повної лексичної омонімії та полісемії (словниковий та функціональний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. П. Солдатова. – К., 2007. – 23 с.; **Тараненко 2004** – Тараненко О. О. Омоніми // *Українська мова : енцикл.* / редкол. : В. М. Русанівський та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 434 – 436.

Скиба І. Г. Особливості фіксації омонімів у словниках Є. Желехівського, С. Недільського та за ред. Б. Грінченка

Статтю присвячено дослідженню явища омонимії в „Малоруско-німецькому словарі” Є. Желехівського, С. Недільського і „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка.

Ключові слова: лексична система, лексична категорія, семантичні відношення, омонімія, полісемія, культурна конотація.

Скиба И. Г. Особенности фиксации омонимов в словарях Е. Желеховского, С. Недельского и под ред. Б. Гринченко

Статья посвящена исследованию явления омонимии в „Малорусско-німецьком словаре” Є. Желеховського, С. Недельського и „Словаре української мови” под ред. Б. Гринченко.

Ключевые слова: лексическая система, лексическая категория, семантические отношения, омонимия, полисемия, культурная коннотация.

Skyba I. G. The peculiarities of homonyms in the lexicons of E. Zhelikhovsky and S. Nedilsky, edited by B. Grinchenko

The article examines homonyms as a lexical phenomenon registered in „Malorussko-German Dictionary” by E. Zhelikhovsky, S. Nedilsky and „The Dictionary of Ukrainian Language” edited by B. Grinchenko.

Key words: lexical system, lexical category, semantic relations, homonymy, polysemantic words, polysemy, cultural connotation.

С. Б. Фоміна (Луганськ)

УДК 811.111'25

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ПРОСТІР
У ФАНТАСТИЧНИХ ДИСКУРСАХ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ**

Перспективним у вивченні мови є когнітивний напрям, оскільки мові притаманні численні значення й варіації її ситуативного застосування. Актуальність дослідження зумовлена, по-перше, суперечливістю питань, що відображають категорію простору в художньому дискурсі, по-друге, невивченістю просторовості в системі мовних засобів фантастичного дискурсу. Мета статті – дослідити когнітивно-семантичні й стилістичні особливості репрезентації концепту ПРОСТІР на матеріалі фантастичних романів В. Винниченка „Сонячна машина”, Г. Уеллса „Машина часу”, В. Обручева „Плутонія”, Ж. Верна „П'ять тижнів на повітряній кулі”. Досягнення поставленої мети передбачає розгляд стилістичних засобів концептуалізації простору у

фантастичному дискурсі досліджуваних авторів; аналіз текстових асоціативних полів просторовості.

У художньому тексті завжди присутні реальні та модельні світи, де реальний світ залежить від світогляду автора й законів жанру, а модельний зумовлений його особистісними характеристиками [Селіванова 1999: 117]. Аналіз номінативного поля концепту ПРОСТІР дозволив нам визначити спільні дискурсам авторів текстові асоціативні поля простору, виокремленні за методикою Н. Болотнової [Болотнова 2007: 76]: *географічно-топологічний, антропний, земний, небесний, світ / всесвіт, утилітарно-побутовий, обшир, часопростір*.

Географічний простір репрезентований у авторів складовими: *міста, окремо маркована територія, ландшафтний простір, країни*. У дискурсі В. Винниченка міста мають ознаки, притаманні людині: *Париж дасть землі нову, безкровну, світову революцію* [Винниченко 2005: 142], *Париж, Нью-Йорк танцюють планетарний танок миру, а Токіо, Пекін грізно вимахують старюю зброєю* [Там само: 244]. Дискурсу Ж. Верна характерне частотне й актуальне вживання лексичних одиниць на позначення міст, що надає вірогідності вигаданим подіям роману: *la ville de Zinder* (місто Зіндер) [Verne 2008: 279], *Sego, la capitale du Bambarra* (Сегу, столиця Бамбара) [Там само: 302].

На думку Л. Мацько, кожний дискурс містить у собі стилістичний колорит своєї доби, а у віддаленому від нас часом тексті колорит відчуваний чіткіше й може залежати від умов і ситуації спілкування, особистості мовця [Мацько 2003: 207]. Окремо маркована територія В. Винниченка – місто Берлін, Г. Уеллса – Лондон, В. Обручева – Плутонія, Ж. Верна – Африка. У дискурсі В. Винниченка засоби метонімізації формують персоніфікований образ Берліна: *Берлін, гримить, спішисть, кричить* [Винниченко 2005: 85]. Метою Г. Уеллса стає характеристика подій теперішнього й майбутнього на тлі простору Лондона „міста для обраних”: *London, for instance, perhaps half the prettier country is shut in against intrusion* (у Лондоні, наприклад, біля половини найкращих куточків уже недосяжні для сторонніх) [Wells 1968: 63]. Територією, окремо окресленою в дискурсі В. Обручева, стає невідома земля, названа дослідниками Плутонією: *Я предлагаю назвать светило Плутоном, а страну – Плутонией. Древние греки называли бога подземного мира Плутоном* [Обручев 1986: 76].

У романі Ж. Верна окрему увагу приділено Африці, ознаки якої стають типовими ознаками окремих її місцевостей. Спершу вона виникає як: *l'Afrique est un pays merveilleux* (Африка – чудова країна) [Verne 2008: 40], потім жахає своєю негостинністю: *les plages inhospitalières de l'Afrique* (негостинні береги Африки) [Там само: 172], а річка Нігер порівняна з *cette Caspienne de l'Afrique* (Каспійське море Африки) [Там само: 240].

Людина існує як компонент простору, її характер і утворює, і руйнує світ навколишній. Типовим для дискурсів авторів є негативне ставлення до нового образу цивілізації, яку ми бачимо крізь призму сприйняття авторів: *божевільні, моральнооголені, хижажорстокі і моторошнонещасні істоти* [Винниченко 2005: 34], що, зокрема, спрямовує людство до загибелі: *це є загибель людства, поворот у лоно звірів, із якого воно вийшло* [Там само: 470]. Людство майбутнього в Г. Уеллса зовні прекрасне, як і все навкруги, але інтелектуально загибле, зруйноване, як і весь навколишній світ: *the sunset of mankind* (кінець людства) [Wells 1968: 39]. Помічено також типове сприйняття цивілізацій на початковій стадії їх існування: *людоеды* [Обручев 1986: 275], *дикие люди* [Там само: 278], *des sauvages* (дикуни) [Verne 2008: 213].

Земний/повітряний простір вражає своєю колоритністю, епітети й порівняння типові в описі простору земного всім авторам. Ознаки поетичності спостережені в описі природи: *холодний дощ плаче рясними слізьми* [Винниченко 2005: 474]. Колоративність і образність також притаманні описам природи в дискурсі Г. Уеллса: *water shone like silver, and beyond, the land rose into blue undulating hills* (вода блищала як срібло, а вдалині земля перетворювалась у блакитний хвилеподібний пагорб) [Wells 1968: 56]. В. Обручев і Ж. Верн концентрують увагу на детальному описі флори й фауни, природа приймає ознаки міфічності, потойбічності: *Закурила наша сонка!* [Обручев 1986: 20], *des plaines jaunes, torréfiées, craquelées* (жовті рівнини, засмажені від сонця) [Verne 2008: 90]. У дискурсі В. Винниченка сад становить компонент простору земного, його ознаки переважають кількість ознак пейзажу / погоди. На думку Д. Лихачева сад відображує естетичні уявлення про світ, ставлення людини до природи, своєрідний мікросвіт [Лихачев 1991: 8]. Сад відчуває настрій героя, набуває властивостей людини: *старий* [Винниченко 2005: 148], *милий* [Там само: 25], *хитає лисо-кучерявою головою, шумить, гуде піснею* [Там само: 527].

Ознаки небесного простору чітко окреслено у фантастичних дискурсах досліджуваних авторів. О. Потебня вважає, що явища небесні можуть бути пояснені явищами земними, але все одно сприйняті сильнішими за земні [Потебня 1914: 173]. Небо відображено численною колоративною лексикою, сонце, хмари та зірки стають небесними супутниками, небо також уподібнене людині: *спухле, темно-буре, понуро н'яне лице неба* [Винниченко 2005: 220], *блимає сліпучими щілинами небо* [Там само: 218]; *a wonderful deepness of blue, a splendid luminous color* (блакитна глибина, блискучий світлий колір) [Wells 1968: 38]; *l'impassibilité de ce bleu aride du ciel* (незворушлива блакить неба) [Verne 2008: 203]; *низкие свинцовые тучи* [Обручев 1986: 23]. Небу притаманні ознаки міфічності: *le ciel lui rend en pluie ce qu'il enlève en vapeurs à ses effluents* (небо повертає у вигляді дощів те, що забирає у вигляді

випаровувань) [Verne 2008: 136], воно охарактеризоване образом психічним: *le ciel étoilé, tranquille, muet, impassible, avec la lune projetant ses paisibles rayons sur ces nuages irrités* (зіркове небо тихе й мовчазне, байдуже, з місяцем, який спрямовує свої промені на розлютовані хмари) [Там само: 122].

Світ/всесвіт поєднує земне, небесне й потойбічне, система різних образів – і позитивних, і негативних – формує різні світи авторів, одоративні (характеризують предмет за запахом, нюхом, смаком, дотиком [Мацько 2003: 347]) й емотивні (почуттєві) епітети, уживані авторами в описах світу: *Як хоробливими наростами, укрита земна планета залізно-кам'яними містами* [Винниченко 2005: 143]; *this strange new world* (цей невідомий новий світ) [Wells 1968: 51]. Тематична лінія світу / всесвіту у Ж. Верна реалізована в припущеннях образів світу планетарного й земного за допомогою емотивних епітетів та засобом гіперболізації: *Jupiter, un drôle de pays* (Юпітер – забавна країна) [Verne 2008: 55], *de vastes mares* (великі водойми) [Там само: 98].

Ознаки окреслених нами складових утилітарно-побутового простору (кімната, дім, інші споруди) виявлені в зазначених нами романах з різним ступенем частотності. Кімнаті в романі В. Винниченка притаманні ті почуття, які відчувають герої, національний колорит, її порівняно то із *затишним гніздечком* [Винниченко 2005: 384], то із *заквітчаними кошиком* [Там само: 466]. У романі Г. Уеллса кімнаті властива масштабність і комфорт, адже це типова риса сприйняття помешкання англійцями: *great dining-halls* (великі їдальні) [Wells 1968: 34].

Дім є одним з важливих понять для людини, він дає відчуття захисту й безпеки. Дім, будинок у дискурсі В. Винниченка не має ознак фантастичної споруди, він звичайний: *старомодний, присадкуватий, двоповерховий дім* [Винниченко 2005: 22], але одночасно живий, здається він усе розуміє й відчуває: *радісно сміється всіма своїми старими зубами старенький графський будинок* [Там само: 562]. Будинки й будівлі в дискурсі Г. Уеллса – це масивні, прекрасні, але мертві споруди майбутнього: *great and splendid* (великі й розкішні) [Wells 1968: 39]. У дискурсі В. Обручева роль домівки виконує юрта – житло дослідників, що являє тимчасовий притулок для представників іншої цивілізації, і здається *жилищем богів* [Обручев 1986: 262]. Домівки в дискурсі Ж. Верна – це незвичні халупи, у яких живуть представники племен, незнайомої для європейця цивілізації: *à une espèce de case entourée de talismans* (халупа, навкруги обвішана талісманами) [Verne 2008: 266]. Отже, образ будинку в дискурсах авторів стає ідентифікаційною ознакою людей.

Асоціативна лінія територія / простір / вимір чітко окреслена в досліджуваних дискурсах. Ознаки територіальності сприймаються в образах мапи землі, поверхні, частини суходолу: *underground space*

[Wells 1968: 63], *даль внутренней поверхности нашей Земли* [Обручев 1986: 99]; *dimensions of Space* (виміри простору) [Wells 1968: 26].

Нами також виокремлена асоціативна лінія часопростору в дискурсі Г. Уеллса, реалізована вживанням слова „*space*” в значенні часу: *for a little space — half a minute, perhaps, or half an hour* (деякий час — *півхвилини, або півгодини*) [Там само: 40].

Отже, аналіз просторової семантики за текстовими асоціативними полями дозволяє дослідити окремі аспекти сприйняття простору в художній картині світу, яка відображує особливості й національно-культурного, й індивідуального сприйняття простору в мовній свідомості людини, а художня картина світу, зокрема, як частина мовної, дозволяє дослідити окремі ділянки семантичної карти простору. Запропоноване дослідження, на наш погляд, становить теоретико-практичну базу для подальшого концептуального аналізу фантастичного дискурсу.

Література

Болотнова 2007 – Болотнова Н. С. О методике изучения ассоциативного слоя художественного концепта в тексте / Болотнова Н. С. // Вестн. ТомГПУ. Сер. Гуманитарные науки. – 2007. – № 2. – С. 74 – 79; **Винниченко 2005** – Винниченко В. Сонячна машина / В. Винниченко. – К. : САКЦЕНТ ПЛЮС, 2005. – 640 с.; **Лихачев 1991** – Лихачев Д. С. Поэзия садов : К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст / Д. С. Лихачев. – 2-е изд. – СПб. : Наука, 1991. – 370 с.; **Мацько 2003** – Мацько Л. І. Стилистика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.; **Обручев 1986** – Обручев В. А. Плутонія; Земля Санникова : романи / В. А. Обручев. – Минск. : Юнацтва, 1986. – 606 с.; **Потебня 1914** – Потебня А. А. О некоторых символах в славянской поэзии / А. А. Потебня. – 4-е изд. – Харьков : Мирный труд, 1914. – 245 с.; **Селіванова 1999** – Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики / О. О. Селіванова. – К. : Вид-во Укр. фіто-соціолінгвістичного центру, 1999. – 148 с.; **Verne 2008** – Verne, Jules. **Cinq semaines en ballon** / Jules Verne. – Paris : Librairie Générale Française, 2008. – 348 p.; **Wells 1968** – Wells H. G. The Time Machine. The War of the Worlds / H. G. Wells. (Introduction by Isaac Asimov). – the USA : Inc., Greenwich, Conn., 1968. – 254 p.

Фоміна С. Б. Вербалізація концепту ПРОСТІР у фантастичних дискурсах кінця XIX – початку XX сторіччя

Автор розглядає особливості концептуалізації простору на матеріалі фантастичних романів В. Винниченка „Сонячна машина”, В. Обручева „Плутонія”, Г. Уеллса „Машина часу”, Ж. Верна „П’ять тижнів на повітряній кулі”. У статті порушено низку питань, пов’язаних

зі структурою концепту й відображенням простору в авторському дискурсі.

Ключові слова: дискурс, концепт *ПРОСТІР*, фантастика, семантика.

Фомина С. Б. Вербализация концепта *ПРОСТРАНСТВО* в фантастических дискурсах конца XIX – начала XX столетия

Автор рассматривает особенности концептуализации пространства на материале фантастических романов В. Винниченко „Солнечная машина”, В. Обручева „Плутония”, Г. Уэллса „Машина времени”, Ж. Верна „Пять недель на воздушном шаре”. В статье рассматривается ряд вопросов, связанных со структурой концепта и отображением пространства в авторском дискурсе.

Ключевые слова: дискурс, концепт *ПРОСТРАНСТВО*, фантастика, семантика.

Fomina S. B. The concept *SPACE* representation in the fiction discourse of the second half of the XIX – the first half of the XX century

The author of the article deals with the peculiarities of space conceptualization on the basis of fiction novels by V. Vinnichenko „The Sun Machine”, V. Obruchev „Plutoniya”, G. Wells „The Time Machine”, J. Verne „Five Weeks in a Balloon”. Contradictory questions of space representation in fiction artwork are discussed. Approaches to the concept structure are observed.

Key words: discourse, concept *SPACE*, fiction, semantics.

И. В. Шаповалова (Луганск)

УДК 821.161.1 – 1.08 Волошин + Сельвинский

**ВОПЛОЩЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ПОЭТА
В ЛИРИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ**

**(на примере интертекстуальных переключек лирики
М. Волошина и И. Сельвинского)**

Творчество М. Волошина в настоящее время исследовано в недостаточной степени, несмотря на то, что, по замечанию С. Наровчатова, „без поэзии М. Волошина будет неполным представление о русской поэзии конца XIX – начала XX века”. Это в полной мере относится и к исследованию влияния поэта „на младшее поколение”, хотя (как отметил В. Купченко) „можно уже говорить об определенном воздействии на Г. А. Шенгелию, В. А. Рождественского, И. Л. Сельвинского, Д. Б. Кедрину” [Русские писатели 1990: 153]. Рассмотрение такого рода „воздействия” М. Волошина на И. Сельвинского – и творческого, и личностного, – понимаемого нами в

данном случае как комплекс интертекстуальных перекличек, и является целью данной статьи. Этот сравнительный аспект изучения лирического наследия, как нам кажется, поможет раскрыть новые грани в осмыслении особенностей индивидуально-творческих манер двух интереснейших представителей русской культуры XX века.

С учетом преобладания в современной лингвистике антропоцентричной парадигмы исследование интертекстуальности лирических текстов целесообразно осуществлять с опорой на категорию „языковая личность”. Необходимо отметить, что в само содержание термина „языковая личность” вкладывается прежде всего идея „получения – на основе анализа „языка” (а точнее, текстов) – выводного знания о „личности”... как индивидууме и авторе этих текстов, со своим характером, интересами, социальными и психологическими предпочтениями и установками” [Русский язык 2003: 671]. Иначе говоря, при лингвистическом интерпретировании предпринимается попытка выявить в пространстве текста (или текстов) системные средства „языка для отражения видения им [автором] окружающей действительности (картины мира)” [Там же], анализ „нацелен на выявление и описание конфигурации текстовых и внетекстовых связей, разнообразия социально-стилистических голосов определенного времени, сочетающихся с голосами (отголосками) других времен (интертекстуальные связи)” [Синельникова 2001: 13 – 14].

„Поэт-оркестр” – такую характеристику поэту И. Сельвинскому дал его старший современник, поэт, художник, художественный критик М. Волошин. При внимательном взгляде в судьбе и творчестве этих двух интереснейших личностей XX века можно обнаружить *переклички*, обуславливающие то незаметное на первый взгляд влияние, которое и создает единый художественный контекст целых эпох. У них были и огромная популярность, и годы официального замалчивания; поиск новых стихотворных форм и интерес к античным размерам и форме сонета (у обоих есть в художественном наследии одна из труднейших философских форм в поэзии – венки сонетов); обоих объединяло отношение к читателю как к *соавтору*, *сотворцу*, а также некоторые другие особенности творчества – например, сходство основополагающих принципов типизации. И конечно же – обоюдное внимание к Крыму, ставшему духовно-поэтической родиной для обоих поэтов (при этом необходимо помнить, что для Сельвинского это и фактическая родина¹). Думается, возможно именно в этом видеть причину и некоторого различия в отношении к Крыму. Сами поэты о своих взаимоотношениях с крымской землей говорят так: М. Волошин – „я усыновлен землею” („Дом поэта”), „историческая насыщенность Киммерии и строгий пейзаж Коктебеля *воспитывают* дух и мысль” (из „Автобиографии”); И. Сельвинский – „Крым! Дорогая моя Родина!.. У меня такое чувство, точно я сам *вылепил* Крым *своими руками* из гор, моря и солнца” (из

письма с фронта сестре), „Евпаторийский берег – берег муз, где занялась любовь моя и песня” (выд. мной. – И. Ш.). Волошин – киммериец, Сельвинский – по собственному определению крымлянин².

Сравнивая крымскую тему у М. Волошина и И. Сельвинского, невозможно не отметить (несмотря на явное своеобразие творчества каждого автора) общие черты в психологии восприятия и понимания Крыма. Это, прежде всего, присущий обоим поэтам геоэстетический³ принцип, в котором „отражена зависимость типа психологии, сознания человека от типа природного бытия” [Гаврилюк 2003: 4], при этом постоянное ощущение сопричастности с общечеловеческим „контекстом” Жизни человека на Земле. Для поэтического мироощущения и Волошина, и Сельвинского характерно одухотворение земли, подчеркнутое единство человека и земли, их взаимозависимость. Также во многом похож и подход к отражению и постижению истории, понимаемой всегда в развитии, личной сопричастности историческому времени и другим культурам [Гаврилюк 1999: 8]. Человек на этом историческом пути – и по Волошину, и по Сельвинскому – всегда *путник, странник*, у него натура *путешественника* [Гаврилюк 2003: 9].

Эти основные концептуальные художественные идеи лежат в основе поэтического единомыслия М. Волошина и И. Сельвинского, в чем убеждает даже фрагментарный анализ, не претендующий на полную глубину раскрытия темы, наиболее значимых тем лирического наследия поэтов, связанных с Крымом. Остановимся на одном конкретном способе отражения лирической *переклички* поэтов – использование имени собственного (далее – ИС) как наиболее частотном интертекстуальном приеме. Образ Крыма создается поэтами посредством разнообразной системы ИС и прежде всего посредством многочисленных ИС-топонимов, исторических и современных. (Именно данная группа ИС и станет материалом нашего исследования.)

ИС, являясь элементом интертекстуальной системы, понимаются исследователями как „точечная цитата” (термин М. Беляковой) или приобретают статус „прецедентного имени” (Ю. Караулов). ИС, таким образом, становятся символами, „маркирующими” ту или иную эпоху, культуру, местность и т. п. Для ИС-топонимов (как, впрочем, и для других групп ИС) характерна семантическая емкость, которая, помимо обозначения реалии в общей коммуникации, в поэтической становится особенно значимой, приобретая приращения смыслов в контексте не только творчества отдельных художников, но и культуры в целом.

Можно заметить, что М. Волошин и И. Сельвинский по-своему олицетворяют две как географические, так и историко-культурные „точки” Крымского полуострова, западную и восточную его части: Керкинитиду⁴ и Киммерию⁵, между которыми – весь Крым. На первый взгляд, в таком внешнем – географическом – противопоставлении можно предположить различие в ощущении и понимании Крыма, однако

духовно-историческое осмысление его необычайно сближает этих поэтов.

Это обусловлено в первую очередь особенностями исторического развития Крыма – многоголосие его истории, народов, его населявших и населяющих, их языков и культур и создают тот симбиоз, ту полифоничность, которая находит свое художественное отражение в творчестве Волошина и Сельвинского. Так, Крым, по Сельвинскому, весь пронизан древней историей, где „каждый камень гудит голосами эпох” („Крым”, 1945). И у Волошина Киммерия (и шире – Крымский полуостров) – плавильный котел народов и их культур, место, куда „от избытка переливались отдельные струи человеческих потоков, замирали в тихой и безвестной заводи, осаждали свой ил на мелкое дно, ложились друг на друга слоями, а потом *органически сливались*” (выд. мной. – И. Ш.) [Волошин 1990: 212].

Необходимо отметить, что для творческой манеры И. Сельвинского характерно частое использование ИС в одной из сильных позиций текста – в качестве названия лирических произведений. Это, например, стихотворения „Керчь” (1942), „Евпаторийский пляж” (1922), „Тамань” (1943), „Севастополь” (1944), „Боевая Крымская” (1943), „Крым” (1944, 1945), „Аджи-Мушкой” (1943), цикл „Крымская коллекция”. У М. Волошина же, как показывают наши наблюдения, этот прием используется не столь часто, однако ИС-топонимы, связанные с Крымом, встречаются в названиях лирических циклов (лучших, что были написаны о пейзаже восточного Крыма) „Киммерийские сумерки” и „Киммерийская весна”, а также в названиях отдельных стихотворений, входящих в них („Одиссей в Киммерии”, „Кара-Даг”, „Коктебель”). В собственно текстах лирических произведений, сильная позиция ИС, которая задает и определяет тему и развитие лирического сюжета, поддерживается целыми системами других ИС, обозначающими топографические реалии. Так, например, в стихотворении И. Сельвинского „Севастополь” встречаются такие, наверное, наиболее известные приметы Севастополя, как Графская пристань и Балаклава; у М. Волошина в лирическом тексте „Коктебель” — Киммерия и Кара-Даг, т. е. все три ИС, входящие в концептуально значимую „волошинскую триаду”. Для обоих поэтов характерно также и одновременное использование в тексте ИС-топонимов, которые в реальности „разведены” или во времени (прошлое – настоящее), или в пространстве (земное – небесное). У Сельвинского это современные и исторические названия:

...Все приморье

От Евпатории и до Керчи

Звалось Элладой. Если не случилось,

Перевалив за горную преграду,

Спуститься в степь, то называлось это

*„Поехать в Скифию”. Хотя и в шутку,
Мы называли наши города
По-гречески, как это было древле.
...и я увидел
Невдалеке перед собою Керчь, –
Мой голос прошептал: „Пантикапея...”
(„Керчь”, 1942),
...И поплыву тогда в Константинополь
(„Севастополь”, 1944).*

У Волошина – не только земная (хотя тоже часто историческая), но и небесная топография:

*Гнездо Гиад... и гроздь огней – Плеяды...
Великий Воз и зоркий Волопас...
Свой правя путь чрез темные Циклады –
Какой пловец в уме не числил вас?⁷
(„Созвездия”, 1908).*

Еще один, на наш взгляд, значимый интертекстуальный сигнал, связывающий двух поэтов, – это имя существительное, обозначающее принадлежность к народу, и прилагательное „киммерийский”, образованные от ИС „Киммерия”, ассоциативно тесно связанное с Волошиным, использовано Сельвинским в стихотворении 1945 г. „Крым”:

*Легендой туманились здесь киммерийцы
Еще на заре веков;
Но вот налетели гривастые скифы,
Засеяла степи кость –
И навсегда киммерийские мифы
Ушли, как уходит гость.*

(Возрождение киммерийского мифа в XX веке навсегда связано с именем и личностью Максимилиана Волошина.)

При исследовании подхода к осмыслению истории Крыма и его природы, ландшафта у обоих поэтов мы также отмечаем то сходное, объединяющее, что может восприниматься как несомненное влияние древней крымской земли на особенности личностного восприятия. Лик земли – это книга, в которой записана ее история:

*Но спазмами и судорогой страсти
Здесь вся земля от века сведена.
И та же страсть, и тот же мрачный гений
В борьбе племен и смене поколений.
...Здесь, в этих складках моря и земли,
Людских культур не просыхала плесень.
(М. Волошин, „Дом поэта”, 1926);
Бывают края, что недвижны веками,
Зарывшись во мглу да мох.*

*Но есть и такие, где каждый камень
Гудит голосами эпох,
Где и версты по горам не проехать,
Не обогнуть мыс,
Чтоб скальная надпись иль древнее эхо
Не пробуждали мысль,
Чтобы, пройдя сквозь туманы столетий,
Яснее дня становясь,
Вдруг величайшая тайна на свете
Не окликала нас
(И. Сельвинский, „Крым”, 1945).*

Обращает на себя внимание то, что у И. Сельвинского происходит некоторое смещение акцентов в создании портрета крымской земли и воссоздании ее истории. Для начального периода его творчества характерно больше „неустанное признание в любви к „задушевному” Крыму” [Гаврилюк 1999: 52], когда воссоздаются „типичные приметы крымских городов – их архитектуры, быта и говора горожан”, „особенности природной среды” [Там же], даже различные оттенки загара:

*Загар в Евпатории золотой,
В Алушке сизый, в Алуште рыжий,
В Гурзуфе лилово-густой,
В Ялте лиловый пожиссе;*

*Но в Севастополе даже загар
Сер, как серы его броненосцы...
(„Севастополь”, цикл „Крымская коллекция”, 1929).*

В стихах, созданных позднее, особенно во время и после Великой Отечественной войны, в них предпринимается попытка *философского* осмысления исторического пути Крыма во всей его многоликости и сложности. Смеем предположить, что это произошло не без влияния М. Волошина, творчество которого хотя и было под негласным запретом, но *крымлянину* Сельвинскому могло быть известно... На это нас наталкивает схожесть форм изложения и движения лирических сюжетов в стихотворениях, например, „Дом поэта” Волошина и „Керчь” (1942) и „Крым” (1945) Сельвинского. Таким образом, можно отметить ретроспективный взгляд на историю, характерный для творческого мышления обоих поэтов, который одновременно сочетался с „параллельным” на современность, когда сложные, трагические события сегодня осмысливались и оценивались через взгляд из прошлого с перспективой в будущее. Поэты как будто ведут диалог, который позволяет им (и нам вместе с ними) „стать грустней и зорче, чем мы есть” (М. Волошин).

Невозможно обойти вниманием еще один аспект влияния М. Волошина на И. Сельвинского, на наш взгляд, чрезвычайно значимый – собственно личностный. И. Сельвинский видел перспективу развития человека в „углублении культуры и формированием „огромного чувства природы” [Гаврилюк 2003: 3]. Все это, на его взгляд, как никому другому, было присуще М. Волошину: „Волошин был человеком, в котором чрезвычайно органически слились глубокая культура с огромным чувством природы... В этом смысле он мне был сродни... Я убежден, что люди именно такого типа будут людьми будущего...” (из письма И. Сельвинского к жене из Коктебеля от 2 июля 1937 г.) [Цит. по: там же].

Несмотря на различие литературных направлений, с которыми были в той или иной мере связаны поэты (Волошин – с символизмом, Сельвинский – один из главных идеологов конструктивизма), которые сосуществовали в культуре Серебряного века, в творчестве этих поэтов можно наблюдать как преемственность, так и взаимовлияние, что во многом обусловлено, на наш взгляд, единством духовной родины.

Таким образом, „сигналы” интертекстуальности – в данном случае это ИС-топонимы – формируют одновременно своеобразный историко-культурно-географический хронотоп между поэтами и между реальным Крымом, связывая их воедино, составляя своеобразную „энциклопедию имен и дат” (И. Сельвинский). ИС-топонимы в этой системе – идеальные носители не только обычной информации, но и культурной памяти. Объем статьи не позволяет более подробно рассмотреть и другие интертекстуальные связи, отражающие влияние и взаимосвязь творчества двух поэтов, однако даже небольшая попытка осмыслить лирическое наследие М. Волошина и И. Сельвинского в данном аспекте (конечно же, требующем еще более глубокого и детального рассмотрения) не может не показать перспективности разработки этого направления.

Литература

Волошин М. 1990 – Волошин М. Коктебельские берега: Стихи, рисунки, акварели, статьи / М. Волошин ; сост. и авт. вступ. ст. и коммент. З. Д. Давыдов. – Симферополь : Таврия, 1990. – 248 с.; **Гаврилюк 2003** – Гаврилюк В. Л. „Человек побережья” в творчестве Ильи Сельвинского / В. Л. Гаврилюк // Вестн. Крымских чтений И. Сельвинского. – Вып. 2. : Стихия истории – стихия природы в творчестве И. Л. Сельвинского : сб. науч. ст. – Симферополь : Крымский архив, 2003. – С. 3 – 17; **Гаврилюк 1999** – Гаврилюк В. Л. Черты поэзии и жизни Ильи Сельвинского : учеб. пособие / В. Л. Гаврилюк. – Симферополь : КАГН, 1999. – 224 с.; **Русские писатели 1990** – Русские писатели : библиограф. сл. : в 2 ч. – Т. 1 : А – Л / редкол. : Б. Ф. Егоров и др. / под ред. П. А. Николаева. – М. : Просвещение, 1990. – 281 с.; **Русский язык 2003** – Русский язык : энцикл. / под ред. Ю. Н. Караулова,

А. И. Ганеева. – М. : Большая Рос. энцикл., 2003. – 704 с.; **Сельвинский 1989** – Сельвинский И. Л. Избранные произведения / И. Л. Сельвинский ; сост. Ц. Воскресенская ; вступ. ст. Л. Озерова : в 2 т. – М. : Худож. лит., 1989. – Т. 1 : Стихотворения; Поэмы. – 606 с.; **Синельникова 2001** – Синельникова Л. Н. Лингвистика: настоящее время / Л. Н. Синельникова // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2001. – № 10 (42). – С. 10 – 16.

Примечания

¹ И. Сельвинский родился 24 октября 1899 г. в г. Симферополе. Как отмечает В. Гаврилюк, „ни один из отечественных поэтов масштаба Ильи Сельвинского не родился в Крыму” [Гаврилюк 1999: 3].

² Заметим, что в лирике Волошина возникает прежде всего юго-восточная – *киммерийская* – часть Крыма, ее пейзаж, цвета, запахи, культурно-исторические реалии; у Сельвинского перед нами *весь* Крым.

³ В основе этого принципа лежит „идея о том, что на мироощущение, мировоззрение, систему ценностей, идеалы человека глубокое воздействие оказывает своеобразие природной среды, в которой происходит становление личности, закладываются психологические основы деятельного, творческого отношения к действительности” [Гаврилюк 1999: 4].

⁴ Керкинитида – греческий город, на месте современной Евпатории, возникший на рубеже VI–V вв. до н. э. и просуществовавший до II в. до н. э. Современное название города „Евпатория” дано городу в честь Митридата VI Евпатора (I в. до н. э.) (от греч. *евпатрис* – рожденный славным отцом, благородный).

⁵ Киммерия – юго-восточная часть Крыма, „древняя страна, которую М. Волошин вывел из забвения и стал ее певцом” [Волошин 1990: 10]. М. Волошин выводил значение слова от „древнееврейского корня „КМР”, имеющего значение неожиданного мрака, затмения, замкнутого места, крепости, угрозы – незапамятного, баснословного” [Там же: 220]. По другой версии – от тюрк. *Кырым* – крепость.

⁶ В творчестве Сельвинского более активно представлены ИС-топонимы *всего современного* Крыма, например, Аю-Даг, Чатыр-Даг, Кореиз, Симеиз, Симферополь, Коктебель, Кача и мн. др.

⁷ Гиады, Плеяды, Великий Воз (Возничий), Волопас – созвездия северного полушария неба; Циклады – группа островов в Эгейском море.

Шаповалова І. В. Утілення мовної особистості поета в ліричному тексті (на прикладі інтертекстуальних перекличок лірики М. Волошина та І. Сельвінського)

У статті розглянуто інтертекстуальні переклички, які вказують на взаємозв'язок творчості М. Волошина та І. Сельвінського. Особливу увагу приділено власним іменам (топонімам) як найбільш частотному інтертекстуальному прийому та геоестетичному принципу, на якому

ґрунтується одна з характерних властивостей мовних особистостей поетів – постійне почуття причетності із загальнолюдським контекстом життя людини на Землі.

Ключові слова: мовна особистість, інтертекстуальність, власні імена, топоніми, геоестетичний принцип.

Шаповалова И. В. Воплощение языковой личности поэта в лирическом тексте (на примере интертекстуальных перекличек лирики М. Волошина и И. Сельвинского)

В статье рассматриваются интертекстуальные переклички, указывающие на взаимосвязь творчества М. Волошина и И. Сельвинского. Особое внимание уделено именам собственным (топонимам) как наиболее частотному интертекстуальному приему и геоестетическому принципу, лежащему в основе одной из характерных особенностей языковых личностей поэтов – постоянное ощущение причастности с общечеловеческим контекстом жизни человека на земле.

Ключевые слова: языковая личность, интертекстуальность, имена собственные, топонимы, геоестетический принцип.

Shapovalova I. V. The personification of poet's linguistic personality in lyric text

In article deals with intertextuality roll-call which show the correlation creative activity M. Voloshina and I. Selivinsky. Spasial attention is paid to the proper names (the toponims) as the most frequency intertextuality way and geoeesthetic principle, being the basis of one of the typical particularities of the language personality's poets – a constant sensation to involvements with commonhumanity context to lifes of the person on the Earth.

Key words: language personality, intertextuality, proper name, toponims, geoeesthetic principle.

Т. А. Шульга (Черкаси)

УДК 81'42; 81; 371

**МАЖОРНИЙ КОЛОРИТ ПІСЕННОЇ МОВОТВОРЧОСТІ
А. ДЕМИДЕНКА**

Пізнання стилістичної системи літературної мови повинно поглиблюватися у зв'язку з її жанрово-стильовими особливостями (С. Єрмоленко, Л. Мацько, Т. Беценко, Г. Денискіна та ін.). Тим часом тексти української поезії пісенного жанру – важлива складова української поетичної творчості – поки лишається на периферії лінгвостилістичних досліджень [Данилюк 1984]. Як відзначила С. Романчук, пісенний текст порівняно з іншим віршованим відрізняється характерною ритміко-інтонаційною будовою,

фоностилістичними властивостями, експресією, складом наскрізних тематичних груп лексики, має семантичні особливості сполучуваності слів. Структурно-семантичні якості пісенного тексту передумовлені його орієнтацією на доступність фрази слухачеві, на легке, швидке декодування метафоричних виразів, на озвученість. А це вимагає від поета створення певної звукосмислової гармонії, опертя на лексичні, семантичні, ритміко-інтонаційні повтори, використання фольклорного образотворчого потенціалу слів, словосполучень, словоформ, послуговування певними лексично-образними та емоційно-експресивними стереотипами [Романчук 2007: 2].

У цьому аспекті цілком заслуговує на оцінку пісенна палітра А. Демиденка, яка вирізняється особливою урочистістю, позитивною експресією, що дозволяє говорити про її мажорний колорит. Поет-пісняр моделює реалізацію стилістично окреслених функцій у традиційній та поетичній лексиці. У пісенній мовотворчості А. Демиденка виокремлюємо кілька образних мікропарадигм: а) мікропарадигму епітетів-кольоративів; б) мікропарадигму наскрізних мотивів (*пейзажна, музичної творчості, братання, мотив рідної землі*).

У мікропарадигмі епітетів-кольоративів виділяємо лексико-словотвірний ряд із стрижневим словом „білий”: *білий, білявий, білопінний – Всюди білі, білі оксамити, Та червоні снігурі, мов квіти; Ой зима ти білочола – Білі пера, білі грона; То квітнуть весни білопінні, То вже осінні чуть громи, – Любімо світ цей щохвилинний: Він неповторний, як і ми.*

У мікропарадигмі пейзажного мотиву домінують стереотипні поетичні образи із домінантою епітета-кольоратива „синій” та слів на позначення його відтінків: *Одягну із зір намисто, ще й вінок з квіток барвистих. Та й піду у вечір синій, де музики грають дивні; Із небесного млина Сипле [зима – Т.Ш.] борошно сповна, Стеле синє полотно На ріках; Ой несе весна відерця Блакитні та й сині. Ми ж, немов берізка з кленом При одній стежині; Але ж прийде весна з гостей додому, І задзвенить мій край в потоках голубих.*

Мікропарадигма червоного кольору стилістично розгалужена, що позначено використанням сполук *червоні снігурі, полум'я калин, полум'яна врода, полум'яна осінь, заквіта багряно*. Динаміка червоного кольору розгортається в компаративних та імпліфікованих конструкціях, що передають сему на позначення зовнішності вияву ознаки: *Всюди полум'я калин Та заграви горобин, Та червоні снігурі, Мов квіти...; Нам журлинка роздає Врода полум'яна; Шие з листя ярій дім, Заквіта багряно, Шле у вирій поїзди Осінь полум'яна...* Імпліфікація символу червоного кольору у словосполученні *червоні маки* репрезентує асоціативно-зоровий зв'язок з подіями Великої Вітчизняної війни: ... *Червоні маки на братській могилі Цвіт схиляють живий до землі.*

Оновлення семантичного функціонування жовтого кольору в мовотворчості поета-пісняра охарактеризовано наданням йому багатства образотворчих пейзажних властивостей: *Осінь!.. Осінь!.. Золотиста осінь!*; *Увійду в листоlet з позолотою, Забреду в шовк-траву повесні*. Колірна сема входить також до складу перифраз, як-от: *О Києве, ... Ти сонячна пристань братерства й добра*.

Парадигма срібного кольору акумульована в конструкціях, що мають переносне значення. З одного боку, це значення передає темп музики – *Хай танцюють навіть ріки – Не піду більш на музики. Та лиш гляне вечір синій, Кличуть знову звуки срібні*; з іншого – метафоричну епітетизацію зовнішнього вияву ознаки – *Забреду, де озера не збуджені, Де тумани й дерев срібний стан*.

У мікропарадигмі наскрізних пейзажних мотивів домінують слова-образи *весна, літо, осінь, зима*. Їх поетичні функції визначають дієслівні та компаративні метафори: *Ой несе весна відерця Квітучі та й повні. Ми з тобою два весельця У одному човні; Стоять луги, неначе вдови; Ой пішла зима в танок, Вітром дунула в ріжок*.

Символічне окреслення пір року як періодів життя людини моделюють рядки *І люблю, і сміюсь, і печалюсь... Молодію у веснах, мудрію у літі й тужу восени; Від весни і від літа – у осінь причалю, А на зиму моя не поверне душа*.

Пісенну мовотворчість А. Демиденка відзначають функціональним навантаженням поетизмів та фольклоризмів із значенням „назви музичних інструментів”, „назви танців”: *бубон, музика, музиченьки, скрипаль, сопілкар, дуда, орган, оркестр, гопак: Стоять луги, неначе вдови. За них я буду на суду. Зберу увесь оркестр природи, Кого в живих іще знайду; Гарно-гарно бубон вдарив, – З ким же будь мені у парі?; І вслухатись в тишу, як в музику – В повнозвучний і мудрий орган*.

Продуктивні в аналізованих поезіях назви музикантів, як-от: *Гей, скрипалю, цимбалісте, Ваші струни голосисті; Я – мандрівний музика, друзі, І чи я в щасті, і чи я в тузі, З струн моїх лине спів вдалину; Грали, грали не за гроші Ті музики прехороші; Ой музиченьки троїсті, Грайте музику вогнисту; Сопілкарю, вигравай, На дуді вербовій. Накукуй, зозуле, нам Ти років любові*.

Виразний публіцистичний колорит отримують поетизми-дендроніми (*береза, калина, смерека, тополя*), назви спорідненості (*сестра, брат*), топоніми (*Україна, Київ, Росія, Москва*); гідронім (*Дніпро*) у мікропарадигмі наскрізного мотиву „б р а т а н н я”: *Від карпатських смерек... Привезли ми, Росіє, привітання тобі!; Там матір твоя мене стріла, як сина... Вкраїна й Росія – моя Батьківщина; Відчиняй же, Київ, Золоті ворота, Розстеляй свої ти райдуги-мости. Чистим, ясним зорям, Тихим твоїм водам Б'ють чолом усі твої брати; До білявих беріз пригорнулась калина. На просторах Москви теплий*

вітер Дніпра. Як бачимо, у таких поетичних мікроконтекстах використана лексика із семою 'єднання' (*пригортатися, спільний, теплий, братній, любов, братська, братерські*), епітети з етнонаціональною, ареальною семантикою (*карпатський, російський, український*). Народнопісенного колориту надають таким поетичним образам компаративні та фразеологічні вирази.

Мікропарадигму наскрізного мотиву рідної землі створюють словообрази назв істот (*батько, мати, діти, онуки*) та неістот (*земля, колосся*). Так, *земля* в пісенній поезії А. Демиденка ототожнена з поняттями „мати”, „колиска” як вторинними номінаціями, а також зі словами *доля, пісня, зерно*: *Земля – то мати, Що всім багата, Земля – колиска наша назавжди. Земля – то мудрість, мудрість і освята, Від неї хліб і цвіт, і всі плоди; О як же чесно треба жити І землю цю святу любити, Щоб доля мала пісню і зерно.*

Частотною в цій мікропарадигмі є лексема *колосся*, що формує єдину смислову парадигму „зернина – колосся – коровай”, для якої характерна позитивна оцінність сполучених з її складниками епітетів-прикметників та дієслів: *Починається світ – не межєю – зерниною! А людина живе лиш тоді, як вона з Україною; Мене мудрим зростив щедрий твій колосок. Я навчивсь чистоти в зір твоїх і річок; Стою у полі, Як серед доли, Колосся грає аж під небокрай; А скільки ж треба недоспати, Свого тепла землі віддати, Щоб нас стрічав пахучий коровай.*

Отже, мажорний колорит пісенної творчості А. Демиденка сформований мікропарадигмою епітетів-кольоративів та мікропарадигмою наскрізних мотивів. У пісенних поезіях автор-пісняр використовує стилістичний і смисловий потенціал традиційної та поетичної лексики.

Література

Данилюк 1984 – Данилюк Н. О. Розвиток семантичної структури народнопісенного слова у мові української поезії другої половини ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. О. Данилюк. – К, 1984. – 20 с.;
Романчук 2007 – Лексико-стилістична парадигма української поезії пісенного жанру 60 – 80-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. М. Романчук. – К, 2007. – 20 с.

Шульга Т. А. Мажорний колорит пісенної мовотворчості А. Демиденка

У статті представлено мовний портрет поета-пісняра А. Демиденка на основі виділення наскрізних образних структур. У пісенній мовотворчості поета розрізнено мікропарадигми епітетів-кольоративів та мікропарадигми наскрізних мотивів (пейзажна, музичної

творчості, братання, мотив рідної землі). Відзначено мажорний колорит аналізованого індивідуального стилю.

Ключові слова: пісенна поезія, мікропарадигма, епітет, наскрізний мотив, індивідуальний стиль.

Шульга Т. А. Мажорний колорит песенного языкового творчества А. Демиденко

В статье представлен языковой портрет поэта-песенника А. Демиденко на основе выделения сквозных образных структур. В песенном языковом творчестве поэта выделены микропарадигмы эпитетов-кolorативов и микропарадигмы сквозных мотивов (пейзажная, музыкального творчества, братание, мотив родной земли). Отмечен мажорный колорит анализируемого индивидуального стиля.

Ключевые слова: песенная поэзия, микропарадигма, эпитет, сквозной мотив, индивидуальный стиль.

Shul'ga T. A. The Major colour of song linguistic creation of Demidenko

In the article the linguistic portrait of poet-song-book A. Demidenko is presented on the basis of selection of through vivid structures. The mikroparadigmy of epitetov-kolorativov and mikroparadigmy of through reasons are selected in song linguistic creation of poet (landscape, musical creation, fraternization, reason of native land). The major colour of analysable individual style is marked.

Key words: song poetry, mikroparadigma, epithet, through reason, individual style.

В. Б. Яковлева (Харків)

УДК 81'36-112

**ЕНЦИКЛОПЕДИЗМ ЯК РИСА
ТВОРЧОЇ МАНЕРИ О. ІЛЬЧЕНКА
(на матеріалі дендроменів роману
„Козацькому роду нема переводу”)**

Незмінний інтерес до дослідження індивідуального стилю окремого майстра слова пояснюємо органічною взаємодією низки принципів лінгвістичної науки сьогодення. Принцип антропоцентризму залучає до розгляду людський чинник – осмислення мови невід’ємно від людини й людини невід’ємно від мови; когнітивізму – трактує мову як спосіб організації і передачі знань та уявлень людини про світ; лінгвокультуралізму – установлює тісний зв’язок мови з культурою народу. Звідси вивчення ідіостилу автора постає як аналіз індивідуальної мовної картини світу на предмет своєрідних мовно-виражальних засобів

з помітною естетичною функцією, які презентують специфіку світовідчуття й світоставлення особистості як представника певної культурної традиції. Актуальність дослідження індивідуального стилю О. Ільченка визначено загальним принципом експанціоналізму лінгвістичної науки – постійним тяжінням до заповнення лакунарних зон у сфері розробки окремої проблеми. Зважаючи на відсутність комплексного аналізу ідіостилу зазначеного письменника, метою поданої розвідки є різноаспектний розгляд дендрономів у тексті роману „Козацькому роду нема переводу” для підтвердження тези про енциклопедизм як провідну рису творчої манери викладу визначеного художнього тексту. Енциклопедизм розуміємо як відтворення найістотнішого з урахуванням різнобічності аспектів – творче обігрування багатого тематично з’єданого мовного матеріалу. Для розв’язання поставленої мети необхідне вирішення таких завдань: виділення корпусу дендрономів з тексту художнього твору та їх класифікація; визначення семантики вибраних слів, їх походження, ареалу поширення; установлення лексичної сполучуваності, можливості входження до стійких сполук (традиція й новаторство); осмислення лінгвокультурного (національно-специфічного) компонента значення окремих мовних одиниць та їх функції в тексті аналізованого художнього твору. Звідси комплексне поєднання інтра- та екстралінгвального підходів дозволить дійти чітких висновків щодо висуненої гіпотези, яка є шляхом до пізнання провідних рис ідіостилу О. Ільченка.

Фітономени, або флороназви, становлять об’єкт активних лінгвістичних досліджень упродовж останніх кількох десятиліть. Історія вивчення рослинної лексики починається з перших фіксацій фітоназв у пам’ятках української писемності XIV – XVIII ст. і поступово доростає до ґрунтового аналізу в наукових та етнографічних працях і словниках. На сьогодні предметом дослідження фітономів стали: етимологія та шляхи формування групи лексики в системі нормативних і народних назв рослин (В. Махек, В. Меркулова, А. Капська, Л. Почепцов, І. Сабадош, Р. Омельковець); історія формування ботанічної номенклатури (І. Верхратський, О. Рогович, Л. Симоненко, З. Коломієць, С. Адаменко); словотвір ботанічної термінології діалектних і нормативних назв рослин (Р. Бачкур, Я. Закревська, М. Фещенко, Т. Слободянюк, А. Шамота); фразеологізми та паремії з компонентами-фітономенами з огляду на етнокультурну маркованість (Н. Петрова, В. Ужченко, О. Левченко); символічні конотації фітономів у контрастивних дослідженнях на предмет вивчення національних метафоричних картин світу (М. Маковський, О. Сімович, І. Шапошникова); символічні значення фітономів у контексті символіки рослин в етнографічних джерелах (М. Золотницький, Ш. Піняз, С. Красиков, С. Каннінгем, А. Топачевський); семантика й функції рослинних символів на матеріалі української календарної обрядовості (М. Дикарев, М. Костомаров,

Г. Булашев, В. Скуратівський, Е. Гаврилук, О. Сімович); національна специфіка семантики фітоназв у контрактивних дослідженнях (І. Подолян); семантика, ареалогія назв рослин, їх парадигматичні відношення в окремих діалектах (Я. Закревська, О. Козачук, В. Мойсієнко, Л. Фроляк, Г. Смик, Л. Москаленко, О. Миголинець, В. Пітель); група слів на позначення назв рослин у поетичних текстах (М. Епштейн, О. Дубовик, І. Коломієць, В. Галайчук, Д. Лісничий); флористичні концепти (І. Рогальська).

У результаті аналізу фітономенів, виокремлених з тексту роману О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу” методом суцільної вибірки, було здійснено їх класифікацію. З огляду на розрізнявальні характеристики рослин-денотатів їх поділяють на назви на позначення дерев, кущів та трав’янистих рослин. Назви на позначення дерев, або дендронімен (дерево – 1) багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону [СУМ II: 246]), представлені класами: а) плодові: насіннячкові (яблуня, груша, грушина) і кісточкові (вишня, вишенька, черешенька); б) хвойні (ялинка, сосна); в) некультивовані листяні: кленові (клен, явір), вербові (верба, осика, осичина, осокір, тополя, раїна), березові (береза, берізонька, берізка, вільха, вільшина), дубові (дуб, дубок), інші (горобина, жостір, черемха, черемшина).

Визначеним одиницям характерна низка особливостей. Так, з погляду ареалу поширення виділяємо слово *раїна*, подане в Словнику української мови в 11-ти т. з позначкою „діалектне”: *раїна* – діал. Пірамідальна тополя [СУМ VIII: 441], яке є ареально обмеженим синонімом до двокомпонентного терміна *пірамідальна тополя*, поданого в авторському контексті при тлумаченні одиниці *раїна* на тлі наведення історії позначуваного: *Не було тільки тополь, звичайних пірамідальних тополь, раїн, згодом привезених до нас із Італії і з половини вісімнадцятого віку таких притаманних українському пейзажеві* [Ільченко 2009: 131]. Для порівняння: *пірамідальна (італійська) тополя* – вид стрункої високої тополі, крона якої має форму піраміди [СУМ X: 198].

Щодо можливості родо-видових відношень виділених дендронімен зауважимо, що найбільш узагальнено номінацію денотатів здійснюється за допомогою слова *рослина*: *Були ж бо там не тільки чари й сулії, кущі та кубки, а й знаменитий киево-печерської гупи посуд, видуваний у вигляді всіляких птахів, тварин і рослин...* [Ільченко 2009: 218]. Видова кваліфікація реалізована в словах *дерево* / *деревинка*: *Якби заходився ліс рубати, не лишилось би, мабуть, ні деревинки, ні кущика в усій околиці* [Там само: 217]; – *Так ніде ж – ані дерева!* – *пирснув Омелько, кинувши оком на степ* [Там само: 378]. Різновиди дерев представлено окремими класами: плодові (насіннячкові (яблуня, груша, грушина) і кісточкові (вишня, вишенька, черешенька)), вічнозелені хвойні (ялинка, сосна), листяні (кленові (клен, явір), вербові (верба, осика,

осичина, осокір, тополя, раїна), березові (береза, берізка, берізонька, вільха, вільшина), дубові (дуб, дубок)).

Одиниці на позначення представників класу вербових знаходяться в родо-видових відношеннях подвійного характеру. Класотвірний характер має слово *верба*, тоді як системотвірний – *тополя*: *тополя* – дерево родини *вербових* з високим прямим стовбуром, глянцеуватими листками різної форми та одностатевими квітками у вигляді повислих сережок [СУМ X: 197]; *осика* – 1) листяне дерево родини *вербових*; **тополя тремтяча** [СУМ V: 761]; *осокір* – високе листяне дерево родини *вербових* з добре розвиненою кроною, **чорна тополя** [СУМ V: 780]. Звідси *тополя* виступає гіперономеном, а *осика*, *осокір* – гіпономенами. Подібні відношення властиві парі *клен* – *явір*, для порівняння: *клен* – дерево, що має лапате листя з гострими кінцями й гострими вирізами [СУМ IV: 179]; *явір* – дерево родини *кленових* з великим п'ятилопатовим листям; **білий клен** [СУМ XI: 620].

Окремі одиниці з аналізованого тексту вживано у формі словотвірного варіанта – у зменшено-пестливій формі з формальними показниками *-к-*, *-оньк-*, *-еньк-*, *-ок-*, причому вона постає як єдина зафіксована в тексті (у випадку зі словами *ялинка*, *черешенька*) або альтернативна (*берізка*, *берізонька*, *дубок*, *вишенька*). Особливими рисами текстового вживання поданих демінутивів є: входження до структури порівняльних конструкцій як компаратора – образу (об'єкта) порівняння; нагнітання подібних одиниць або структур з подібними елементами (демінутивів або порівняльних конструкцій з їх залученням), властивих українським фольклорним текстам (знаково, оскільки твір схарактеризований О. Ільченком як український химерний роман з народних уст). Звідси таке поєднання створює ефект стилізації, зважаючи на тотожність або відповідність схемі текстів цього роду (як традиційні порівняння з дендрономенами символічного характеру), наприклад: *Явдоха силоміць повернула його до дверей, бо на порозі саме стала в ту мить сімнадцятилітня небога превелебного Мелхиседека, одиначка його сестри, Ярина Подолянка, дівчина тоненька, як берізонька* [Ільченко 2009: 151]; *І пішла до дверей ота хутка Яринка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка, гостра, як тернинка* [Там само: 169]; – *В покоях, – кивнув архієрей, – твоя постіль готова. – Ліпше ось тут, під вишенькою, під черешенькою. Спочину трохи* [Там само: 303].

Окрім цього, наявна низка одиниць з омонімічними суфіксами *-ин-*: *грушина*, *осичина*, *черемшина*, *вільшина*, на позначення однієї осібної одиниці певного роду дерев або зі значенням збірності, наприклад: *Як водиться, стояли по кутках архієрейських покоїв, попід стінами, межі вікнами й тільки-но зрубані гілки клечання – з клена, з осичини, з черемшини...* [Там само: 179] на противагу: *Та лепські душі, кільканадцять гайдуків, накинулись на велетня, але порозлітались геть, мов з грушини перестиглі груші* [Там само: 191].

За походженням лексика на позначення рослин є однією з найдавніших за часом формування, представлена вже в праслов'янському фонді, звідси вона – як активно вживана, тісно пов'язана з побутом, виробництвом і культурою народу – є інформаційно цінною для дослідження історичних процесів української мови. Зокрема, серед аналізованих дендрономів переважна кількість одиниць засвідчена етимологічними словниками з відповідними праслов'янськими формами, однак номени *тополя* та *явір* подано як давні запозичення з латини [ЕСУМ II: 250] та давньоверхньонімецької мови (баварський діалект) [ЕСУМ: II: 465] відповідно. Пізнішим запозиченням постає й регіональна назва *раїна*, для якої засвідчений зв'язок зі словом *рай* [ЕСУМ V: 16].

Найтиповішим варіантом синтагматичних відношень дендрономів є сполучуваність з означеннями, вираженими одиничними [діє]прикметниками, займенниками: *самотня*, *срібляста* (верба); *самотня*, *старезна*, *висока*, *крислата*, *товста*, *прездорова*, *дика*, *та* (груша); *та* (осика); *старезна*, *прездорова* (яблуня); *звичайна пірамідальна*, *старезна* (тополя); *зелена* (сосна); *стара*, *височенна*, *старезна*, *висока* (вишня); *стара*, *білокора*, *цнотлива*, *білозора*, *молода*, *та* (береза); *старий*, *кремезний*, *старезний*, *Неопалимий*, *прадавній*, *Мамаєвий* (дуб); *старезний* (клен).

Атрибутивний елемент сполучень характеризує природний об'єкт, на позначення якого виступає опорне слово конструкції, в аспектах: 1) віку: *стара/ий*, *старезна/ий*, *молода*, *прадавній*; 2) зовнішнього вигляду: висоти (*висока*, *височенна*); форми (*крислата*, *пірамідальна*); враження (*прездорова*, *кремезний*); кольору (*срібляста*, *зелена*, *білокора*, *білозора*); товщини стовбура (*товста*); 3) особливостей культивування: *дика*; 4) відповідності стандарту: *звичайна*.

Дендрономени-опорні слова атрибутивних конструкцій позначені різною реалізованою валентністю в аналізованому художньому тексті. Це стосується й кількості означальних елементів (сосна, клен, осика – 1, верба, яблуня – 2, тополя – 3, вишня – 4, береза – 5, дуб – 6, груша – 7), і їх характеру. Так, слово *осика* сполучається тільки із указівним займенником *та*, *сосна* – якісним прикметником на позначення кольору *зелена* (традиційне поєднання), *клен* – якісним прикметником на позначення віку *старезний* (із суфіксом збільшеності *-езн-*): – *Неси мене, неси. І Михайлик поніс її, сам не тямлячи куди. – Аж до тої осики* [Льченко 2009: 13]; *...здається, торкнув би сь я до сосни зеленої чи до берези, то всохли б вони від горя мого, і береза, й сосна...* [Там само: 176]; *Сівши під старезним кленом трохи поснідати й перепочити, дівчата з міської сторожі стиха розмовляли про неталан...* [Там само: 576].

Іменні назви, виражені присвійним прикметником або дієприкметником, сполучаються тільки зі словом *дуб*: – *В нас же, в яру*

Скаженому: *балочка там є, а посередині – штилик... – Під Неопалимим дубом, діду?* [Там само: 368]; *Козак Мамай, тим часом скочивши на свого коня-розбишаку, прихопив за повід іще двох гнідашів, необачно прип'ятих чиєюсь рукою під тим же Мамаєвим дубом...* [Там само: 457].

Три номени – *береза, тополя, груша* – є яскравими антропоморфними символами жіночого начала, поряд з назвою *дуб*, який традиційно символізує чоловічу силу, мужність, незламність, чоловіче начало взагалі. Ця символіка проявлена в атрибутивних сполученнях образно-асоціативного плану, які не тільки характеризують означуване, а й опоетизовують (поєднання функцій атрибутивного елемента, насамперед естетичної, емоційно-експресивної, символічної, асоціативно-характеризуючої): *Сидів собі на невеличкому горбочку, під старим кремезним дубом, ніби нічого й не коїлося на ближнім моріжку, начебто не його й кликали стільки голосів* [Там само: 362]; *Замріє коли-не-коли гайок чи діброва, самотня верба чи груша або очерет, мов той ліс, понад річкою, – а то все трави й трави* [Там само: 6]; *...і пелюстки весільних квітів України, осипаючись, білою метелицею вихорились над землею та й по всьому місту, і на Соборному майдані, куди ноги самі несли його, ближче до архієрейського дому, де світили стовбурами цнотливі берези...* [Там само: 400].

З огляду на частотність використання та особливості синтагматичних відношень становить науковий інтерес антонімічна пара атрибутів *молодий – старий* (поряд з варіантом із суфіксом збільшеності *-езн- старезний*). Першому, який характеризується одиничним використанням, властивий зв'язок тільки зі словом *береза*, тоді як другий, позначений високою частотністю відтворення (як і варіант із суфіксом збільшеності), послідовно простежується в сполученні з низкою досліджуваних слів-назв дерев. Для порівняння: *Виходячи з двору, порослого старими височеними вишнями...* [Там само: 183]; *Двоє п'яленьких кумів... зустрілись на той час під старою березою...* [Там само: 199]; *Вони, всі втрьох, четвертий – Ложка, стояли між старезними тополями, насупроти корчми* [Там само: 550]; *При самій дорозі помітивши старезну грушу, всю вкриту сметанкою весняного цвіту...* [Там само: 78] поряд із: *Лосиця попаски поскубувала молоді берізки та приземну траву* [Там само: 577].

Аналізований текст містить три порівняльні конструкції, у яких дендроніменами постають у позиції компаратора або поширювача, як традиційного (*дівчинка тоненька, як берізонька* [Там само: 151]), так й індивідуально-авторських, стилізованих під народні фольклорні порівняння: *хутка Яринка, строга, як ялинка* [Там само: 169] (траурна символіка хвойних); *Та лепські душі, кільканадцять гайдуків, накинулись на велетня, але порозлітались геть, мов з грушини перестиглі груші* [Там само: 191]). Знаходимо поодинокий приклад, коли дендронімен

заміщає в порівняльній конструкції й позицію компаранта, і компаратора: *Все місто Мирослав скидалось на сад, на гай, на діброву: старезні прездорові яблуні та груші височили всюди, як дуби, – їх навіть рубали на дрова, стільки їх там було* [Там само: 131].

Лексико-семантичний клас дендронімів становить окремий фрагмент лексико-семантичного поля фітонімів і ґрунтується на сукупності мовних засобів і зв'язків, не утворюючи єдиної гомогенної структури, характеризується набором слабо пов'язаних різнорідних компонентів (сильнішими є родо-видові відношення). Центральну точку класу становить узагальнена назва *дерево*, звідси лексичне значення дендронімів за архісему містить „життєву форму рослини”. Назви дерев представлено трьома великими групами (плодові, хвойні, листяні), які підлягають подальшому внутрішньому подрібненню на мікрогрупи (як поділ плодових на насіннячкові та кісточкові). З огляду на походження переважну кількість назв дерев становить лексика праслов'янського фонду, при детальному вивченні етимології якої віднайдено зв'язки переважно з давньогрецькою та латиною. Своєрідний виняток становить діалектизм *раїна*, який зафіксовано етимологічним словником як очевидно пізнішого походження (зв'язки зі словом *рай*). Виділені одиниці проаналізовано на предмет системних зв'язків: варіативності (територіальний діалект – слобожанський говір); родо-видових відношень (визначення груп гіпонімів, їх зв'язків з гіперонімами); словотвірних варіантів (демінітиви; одиниці із суфіксами збірності та одиничності *-ин-*). При дослідженні синтагматики дендроназв встановлено моделі атрибутивної сполучуваності для окремих одиниць класу, кількість та частотність відтворення означальних компонентів сполучень, зв'язки окремих індивідуально-авторських структур з культурою українського народу (антропоморфний символізм дендроназв, що виявляється в мінімальному близькому контексті – атрибутивному сполученні, порівняльній конструкції). Встановлено, що аналізовані назви виконують у тексті твору низку функцій: номінативну – називання окремих природних об'єктів дійсності; естетичну – презентація елементів пейзажу при описах місцевої природи; номенклатурно-класифікуючу – визначення місця одиниці в існуючих системних зв'язках елементів; прототипічну – як основу для компаративного аналізу; стереотипічну – утілення традиційних, суспільно закріплених уявлень соціуму; функцію презентації етноцінностей; емоційно-експресивну; символічну – традиційне образне наповнення окремої одиниці лексичної системи мови; гендерну – асоціація за чоловічим чи жіночим началом; асоціативно-характеризуючу. Звідси підтвердження тези про енциклопедизм як характеристичну ознаку творчої манери автора аналізованого тексту роману „Козацькому роду нема переводу” – Олександра Ільченка.

До перспектив дослідження відносимо подальший аналіз лексико-семантичного поля фітономів на зазначеному матеріалі (зокрема груп на позначення кущових і трав'янистих рослин) для більшої доказовості висунутої гіпотези.

Література

Войтович 2002 – Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / [АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. : О. С. Мельничук та ін. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; **Ільченко 2009** – Ільченко О. Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця : [укр. химерний роман з народних уст] / О. Є. Ільченко. – Х. : Фоліо, 2009. – 700 с.; **Лісничий 2007** – Лісничий Д. В. Дендроніми у поетичних текстах I пол. XX ст. (семантичний і функціональний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Д. В. Лісничий. – К., 2007. – 24 с.; **Сімович 1999** – Сімович О. І. Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. І. Сімович. – Л., 1999. – 21 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / редкол. : акад. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1978 – 1980; **Філіпчук 2007** – Філіпчук М. В. Етносимволіка мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. В. Філіпчук. – К., 2007. – 20 с.

Яковлева В. Б. Енциклопедизм як риса творчої манери О. Ільченка (на матеріалі дендромів роману „Козацькому роду нема переводу”)

Розвідка становить спробу аналізу однієї з рис індивідуального стилю Олександра Ільченка – енциклопедизму як творчого обігрування багатого тематично об'єднаного мовного матеріалу, що здійснено на окремому фрагменті лексико-семантичного поля фітономів – дендроназвах.

Ключові слова: ідіостиль, енциклопедизм, фітоном, лексико-семантичне поле, дендром, лексико-семантична група.

Яковлева В. Б. Энциклопедизм как черта творческой манеры А. Ильченко (на материале дендромов романа „Козацькому роду нет перевода”)

Статья являет собой попытку анализа одной из черт индивидуального стиля Александра Ильченко – энциклопедизма как

творческого обыгрывания богатого тематически спаянного языкового материала, что осуществлено на отдельном фрагменте лексико-семантического поля фитонимов – дендроназваниях.

Ключевые слова: идиостиль, энциклопедизм, фитонимем, лексико-семантическое поле, дендронимен, лексико-семантическая группа.

Yakovleva V. B. Encyclopedism as a feature of A. Il'chenko's creative manner (on dendrinames from the novel „Kozatz'komu rodu nema perevodu”)

The article presents the analysis of a feature of A. Il'chenko's individual style – encyclopedism as creative playing up rich language facts on a topic that is researched on a fragment of the lexical-semantic field of phitonames – dendrinames.

Key words: writer's individual style, encyclopedism, phitoname, lexical-semantic field, dendrinames, lexical-semantic group.

О. А. Ясинецька (Горлівка)

УДК 811.111: 81'373.612.2: 81'253

**ЛІНГВОСТИЛІСТИКА ТА ПЕРЕКЛАД
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ АНГЛОМОВНИХ НЕОЛОГІЗМІВ
КОНЦЕПТУ ПРОСТІР**

Коли в сучасній лінгвістиці поширення набувають розуміння мови як когнітивного явища, яке відображає кореляцію між когнітивними й мовними структурами, та увага до концепту як лінгвокогнітивного, лінгвокультурного та лінгвоментального поняття, аналіз особливостей перекладу неологізмів у контексті концептуальних полів дозволяє відтворити смисл людського досвіду, який спричинив появу неологізмів у мові оригіналу та обумовлює їх адаптацію в мові перекладу. Мета статті – простежити особливості лінгвостилістики та перекладу українською мовою англомовних неологізмів концепту ПРОСТІР, які поширені в сучасних засобах масової інформації й зазнають адаптації в українській мові.

Актуальність дослідження зумовлено тим, що комплексна увага до концептуальних, стилістичних і власне мовних характеристик неологізмів сприяє здатності перекладу зберігати функціональну спроможність неологізмів на ґрунті інших мови та культури й зумовлювати адаптацію в цільовій мові неологізмів як етноспецифічних і універсальних назв певних соціальних реалій. Проблематика полягає в стилістичній неоднорідності й, водночас, частому поєднанні декількох стилістичних прийомів у окремих неологізмах, що спричинює питання, наскільки неологізми актуалізуються в мові перекладу в аналогічних стилістичних прийомах і мовних засобах їх вираження та наскільки

міжмовна адаптація неологізмів під впливом перекладу узгоджується з теорією динамічної еквівалентності, за якої текст перекладу має викликати в його реципієнтів реакцію, максимально подібну до реакції тих, хто сприймає текст оригіналу [Nida 1969: 19].

Типово переклад сприяє запозиченню неологізмів, коли форма нової лексичної одиниці передається шляхом транслітерації чи транскрипції та коли нове значення актуалізується в уже наявному лексичному відповіднику й переклад новоутворення здійснюється шляхом калькування. Якщо компоненти неологізму мають питоми чи запозичені відповідники в цільовій мові, переклад здійснюють за аналогією. Хоча спосіб концептуалізації дійсності, притаманний носіям окремої мови, формує національно-специфічну „мовну картину світу”, „аналогічність глибинних структур мов” зумовлена подібністю концептуальних картин світу й надає можливість спостерігати паралельні образи й засоби їх експлікації [Шепітько 2003: 173]. Знову ж таки, аналогія уможливорює наявність у різномовних текстах однакових стилістичних прийомів. Проте, понятійне, лексико-семантичне, морфологічне та структурне наповнення концептів у різних мовах не можуть бути тотожними. Відповідно для того, щоб оказіональні варіанти перекладу неологізмів сприймалися як комунікативно доречні та закріплювалися як усталені, типологічні особливості лінгвостилістичного наповнення концептів потребують безумовної уваги.

Лексичні й семантичні неологізми, як правило, запозичуються разом із поняттями, названими цими словами або словосполученнями [Сімонок 2001: 47]. Однак, запозичення назви поняття аж ніяк не призводить до однакового бачення в неологізмі його концептуальних характеристик носіями мови оригіналу та цільової мови. Так, наприклад, номінативна метафоричність, яка є очевидною для англійської людини, втрачається (хоча й формально збережена) для тих, хто сприймає переклад українською мовою, здійснений шляхом транскодування: наприклад, *web-browser* – *веб-браузер* „електронна програма, яка дає можливість користуватися інтернет-мережею”; *phishing* (аналогія до *fishing*) – *фішинг* „несанкціоноване отримання конфіденційної інформації користувачів Інтернету чи іншої, зазвичай електронної, мережі”; у перекладі наведених прикладів шляхом транскодування метафори павутини чи рибальства у водному просторі не простежені. Це, відповідно, свідчить про співвіднесеність зазначених лексичних одиниць в українській мові лише з простором Інтернету, без жодної видимої асоціації зі світом фауни: *Фішинг, грумінг, спамінг, віруси, кіберхуліганство, порносайти* – *важко навіть визначитися, з якої мови на яку потрібно все це перекладати* (Дзеркало тижня, 05 – 12.04.2009).

Транскодування призводить також до втрати словотвірної мотивації (наприклад, український відповідник неологізму *blog* (*web* + *log*) – *блог* „інтернет-щоденник” вже не свідчить про словотворення

шляхом телескопії) та концептуальної співвіднесеності (наприклад, в українському еквіваленті *downshifter* – *дауншифтер* „людина, яка залишає виснажливу роботу для полегшення життя” не простежено безпосередню вказівку на напрямок: *down* – *вниз*): *Українські дауншифтери – втікачі від цивілізації* (ТСН.ua, 12.11.2009).

Калькування, в свою чергу, є актуальним способом перекладу неологізмів на позначення універсальних понять, незалежно від масштабності чи конкретики їх лексико-понятійної співвіднесеності та лінгвостилістичного наповнення (метонімія, гіпербола, метафора тощо): наприклад, *global corporation* – *глобальна корпорація* „фірма, яка проводить ділові операції в багатьох країнах світу”; *European pot* – „*європейський котел*” „*європейський спільний ринок*”: ...*вже через рік ця об'єднана глобальна корпорація поглинула японську „Міцубісі моторз”* (Дзеркало тижня, 16 – 22.08.2003); *Старі члени ЄС ... протестують, заявляючи, що тоді зменшать свою частку внесків до спільного „європейського котла”* (День, 05.02.2002). Причому, концептуальні характеристики можуть мати вияв не лише стосовно сучасності, але й у діахронічній (наразі просторовій) референції за допомогою метафори-алюзії, наприклад: *Trojan horse (program)* – „*троянець*”, „*троянський кінь*”: „*Троянський кінь*” – *це програма, замаскована під комерційний продукт, але виконує зовсім не ті дії, на які можна очікувати. ...Є „трояни”, що дають змогу „підслуховувати” паролі під час підключення до Інтернету* (Хрещатик, 21.01.2010).

Проте, щодо етноспецифічних неологізмів, то калькування зазвичай варто супроводжувати стислою експлікацією або замінювати на лаконічний описовий переклад; як, наприклад, у випадку перекладацького відтворення колірних епітетів на позначення територіального розподілу США під час виборчих кампаній: *red states* „штати, які на виборах традиційно віддають перевагу республіканцям”; *blue states* „штати, які вважаються про-демократичними”; *purple state* „американський штат, у якому демократи й республіканці мають приблизно однакову підтримку”: *Америка розділилася приблизно навпіл на червоні (республіканські) штати і сині (демократичні) штати* (День, 01.01.2004). Калькування є особливо актуальним способом перекладу неологізмів, якщо воно обумовлює їх запозичення, оскільки воно зберігає структурно-лексичний і лексико-семантичний зміст новоутворення. Однак, хоча при перекладі етноспецифічних неологізмів запозичення не є пріоритетом, калькування використовують як констатацію відповідного поняття. Причому вибору цього способу перекладу замість описового значно сприяють лінгвостилістичні характеристики неологізмів, зокрема наявність у таких новоутвореннях метонімічних епітетів (співвіднесеності за суміжністю) та алюзії.

Так, вищезазначене розмежування штатів у період виборів дійсно позначено на мапі США відповідними кольорами, а тому наведені

епітети є метонімічними. Алюзія, у свою чергу, може бути як натяком на позамовний контекст (явище, подію, об'єкт), так і стосуватися попередньо вираженої мовної інформації. Відповідними прикладами є: *balkanization* – *балканізація* „поділ регіону на менші, часто ворожі одна одній громади” (алюзія до роздрібнення держав на Балканському півострові, таких як колишня Югославія, а раніше Австро-Угорщина) та *weapon of mass distraction* – *зброя масового відволікання (уваги)* „те, що відволікає багатьох людей від думок про важливі речі” (алюзія до словосполучення *зброя масового ураження (weapon of mass destruction)*): *Міністр фінансів Гордон Браун, вже майже майбутній прем'єр-міністр Великобританії, нещодавно попередив своїх співгромадян про загрозу „балканізації” країни* (Дзеркало тижня, 12 – 18.05.2007); *„Дослідіть зброю масового відволікання уваги”, закликає ця реклама, граючи словами *destruction* (знищення) і *distraction* (відволікання)* (Укр. правда, 09.05.2008).

Напівкалькування з транскодуванням при перекладі неологізмів також сприяє їх запозиченню та може стосуватися як етноспецифічних, так і універсальнозначущих мовних новоутворень. Зокрема, транскодування афікса з калькуванням кореня сприяє тому, що матеріально запозичуваний формант використовують як лаконічну вказівку на тематичну галузь, у якій питомі українські кореневі морфеми називають об'єкти референції); характерними прикладами є неологізми з англomовно-метафоричним афіксальним компонентом *web-* (*webmail* – *веб-пошта*; *web-radio* – *веб-радіо*; *web-page* – *веб-сторінка*; *web-camera* – *веб-камера* тощо) та алюзія до політичного скандалу з підслуховуванням на політичному ґрунті в готелі „Watergate” у Вашингтоні, після якого суфіксальний компонент *-gate* – *-гейт* навіть лексикалізувався зі значенням „скандал, зокрема політичний”: *...поява чергового „гейта” на колонках вищезгаданих видань буде сигналом для порушення кримінальних справ* (День, 14.11.1998); *Вотергейт, Монікагейт, Горгейт?* (День, 27.06.2000). Прикладом, коли простежується навпаки калькування афікса та транскодування кореня є неологізм *ostalgia* (*ostalgie*) – *остальгія* „ностальгія за товарами, символами і культурою колишньої Східної Німеччини”: *Туга за минулим, переважно недавнім, ще навіть не двадцятилітнім, є типовою для всього посткомуністичного світу. У Німеччині для неї навіть вигадали назву „Остальгія”* (Україна молода, 20.08.2004).

Просторова суміжність навіть сама по собі активізує увагу до стилістичного прийому метонімії. Причому вважаємо, що метонімічне підґрунтя впливає на вибір способу перекладу, зокрема, конверсійних неологізмів. Розглянемо, наприклад, термін *black hole* (*чорна діра*), який створив американський фізик Джон Вілер у 1968 (за деякими джерелами – 1967) році для позначення небесного об'єкта з такою потужною гравітаційною силою, якої ні матерія, ні енергія – зокрема світло – не

можуть уникнути. Метонімічна вербалізація *They feared lest their airplane be blackholed* потребує й уможливує в перекладі калькування з експлікацією дієслівної форми: *Вони боялися, що їх літак затягне у чорну діру*. У свою чергу нова метафорична вербалізація свідчить, що з 1996 року дієслово *black-hole* використовується й у таких значеннях, як „відрізати, спричинити роз’єднання зв’язку, перешкодити комунікації, призвести до зникнення, ізолювати”: *It was from talk radio ... that I first learned of this black-holing of the AP article that debunked the epidemic of church burnings* (Orange County Register, July 29, 1996) – *Саме по радіо ... я вперше почув про це зняття з публікації в „Асошіейтед Прес” статті, яка викривала масове спалювання церков* (переклад наш – О.Я.). Відповідний переклад вивився максимально описовим. Калькування конверсійних неологізмів свідчить про смислову й морфологічну можливість для перекладача реалізувати прагнення узгодити відтворюване значення з метонімічною формою вираження. У випадку ж дещо оказіональної образності метафоричного перенесення відмінність засобів конверсії в мовах джерела і перекладу підсилюється пріоритетністю смислу над формою вираження та спричиняє перевагу описового перекладу відповідних неологізмів.

На сучасному етапі мовного розвитку метонімічні відношення просторової суміжності особливо характерні для неологізмів електронно-комп’ютерного простору, переважно утворених шляхом афіксації (*cyberhospital* – *віртуальна лікарня*; *cyberclinic* – *віртуальна клініка*; *cyberpreneur*, *web-preneur* – *інтернет-підприємець*; *cyberscriber* – *кібер-письменник*; *digitocrat* – *технократ*; *cybermeet* – *віртуальна зустріч*; *televersity* – *телеуніверситет* тощо) та словосполучення (*electronic cash* – *електронна готівка*; *digital democracy* – *цифрова демократія*; *digital economy* – *цифрова економіка*; *digital terrorism* – *електронний тероризм*; *virtual university* – *віртуальний університет* тощо): ...*кібер-письменник враховуватиме ці дані у своїх розробках* (Друг читача, 27.08.09); „*Приховані вставки у відеопродукцію ... можна віднести до категорії „електронного тероризму”*... (Хрещатик, 15.08.2002). Зазначені приклади (як і значна кількість неологізмів у цілому) є розширеними аналогами тих, що вже існують у попередній мовленнєвій традиції (просто увагу перенесено на електронний простір, причому за допомогою синонімічних афіксальних і атрибутивних компонентів), їх перекладають за аналогією (компоненти неологізмів мають власні чи раніше запозичені відповідники в мові перекладу).

Окрім метонімії, у наведеному вище англomовному неологізмі *cyberscriber* простежується також стилістичний прийом внутрішнього римунання, умисно створеного шляхом залучення іронічно-розмовної лексеми *scriber* замість нейтральної *writer*. Проте, якщо мета перекладу – сприяти запозиченню неологізмів як нових універсальних термінів і, особливо, коли римунання зберегти не вдається, тоді доречною стає

семантична модуляція (як от *кібер-письменник*), за якої втрата римування пов'язана із частковою або повною заміною фонетико-лексичного складу таких новоутворень засобами цільової мови. Така ситуація цілком узгоджена з фактом, що „питома вага емоційно-оцінних слів і їх характер у різних мовах не збігаються” [Кочерган 2006: 332].

Окрім випадків, коли неможливість зберегти римування спонукає до нейтралізації в перекладі, втрату римування при перекладі може супроводжувати дотримання аналогії. Прикладом є неологізм *brain gain* – *приплив мізків* „збільшення кількості висококваліфікованих працівників”, утворений та перекладений за аналогією до векторно протилежного йому словосполучення *brain drain* – *відтік мізків*: „необхідно знайти кошти, які дадуть змогу фінансувати наукові розробки, дискусії вчених, розумовий процес, замінити нарешті „відтік мізків” на їх „приплив” (Дзеркало тижня, 15 – 21.03.2008).

Створенню синонімів за аналогією сприяє образне переосмислення шляхом метафоризації. Так, за аналогією до вислову *glass ceiling* – *скляна стеля* „перешкоди в досягненні кар'єрного успіху” виникли нові метафоричні словосполучення *glass wall* – *скляна стіна* „перешкоди кар'єрі всередині установи” та *glass cliff* – *скляна скеля* „складне завдання як перешкода кар'єрі”. Нова метафора, створена за аналогією до іншої метафори мови оригіналу, що вже має усталений відповідник-кальку в цільовій мові, є новим лінгвокогнітивним засобом, який потребує перекладу шляхом надання аналогічного структурно-семантичного й функціонально-комунікативного відповідника. Причому так само за аналогією, калькування сприяє запозичення цих нових метафоричних синонімів: *Квоти є компенсаторним заходом, спрямованим на подолання жінками перешкод під час їхнього входження до владної системи, уникнення „скляної стелі” або „скляної стіни”* (Віче, 11.06.2010). „*Скляна скеля*” для нових політиків та фальсифікації виборів Президента України (Укр. правда, 10.07.2009).

Зазначені метафоричні неологізми привертають увагу до ще одного лексико-семантичного стилістичного прийому – оксюморона, що „ґрунтується на поєднанні протилежних, семантично несумісних понять і створенні нового поняття” [Селіванова 2010: 510]. Так, когнітивне поєднання властивості скла бути непомітним та стіни бути просторовим бар'єром певним чином спростовує уявлення, що суттєва перешкода не може бути скляною, оскільки йдеться про навмисно „приховану” просторову перешкоду. Як бачимо, суто когнітивна суперечливість аж ніяк не спонукає перекладача відмовитися від її аналогічного відтворення в цільовій мові шляхом калькування, оскільки відповідні словосполучення цілеспрямовано відображають суспільні суперечності. Якщо ж мета полягає у відтворенні експресивно-нейтрального смислу неологізму, то наявності оксюморона можна уникнути шляхом антонімічного перекладу. Так, англomовний неологізм *telecommuter*

можна помилково сприйняти як позначення „особи, яка прибуває, зазвичай на роботу, в громадському транспорті” (аналогія до *commuter*), долаючи велику відстань. Проте, новоутворення має значення „людина, яка займається справою дистанційно, зазвичай через електронну мережу”, а тому отримало український антонімічно-конкретизований відповідник *телепрацівник*: ...По-друге, проблемою є забезпечення безперебійної роботи обладнання, яким користуються *телепрацівники* (Укр. тиждень, 05.06.2010).

Отже, увага до концептуальних, стилістичних та власне мовних характеристик неологізмів дозволила простежити специфіку перекладу й запозичення новоутворень, які є активно вживаними в публіцистичних текстах і висловлюваннях, відображають культурологічні явища, здатні впливати на інтелектуальну й емотивну сфери широкого кола реципієнтів, є цікавими в мовному розумінні й видаються перспективними для поповнення словникового складу мови перекладу. Перспективою дослідження може бути експериментальна розробка типології перекладацьких рішень щодо відтворення стилістичних прийомів у публіцистичних заголовках стосовно окремого суспільно-політичного явища, наприклад, виборчої кампанії.

Література

Кочерган 2006 – Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.; **Селіванова 2010** – Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.; **Сімонок 2001** – Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Сімонок Валентина Петрівна. – Х., 2001. – 478 с.; **Шепітько 2003** – Шепітько С. В. Механізми утворення та закономірності вторинної номінації англійської загальнонаукової дієслівної лексики : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Шепітько Світлана Віталіївна. – К., 2003. – 262 с.; **Nida 1969** – Nida E. A. The Theory and Practice of Translation / E. A. Nida, C. R. Taber. – Leiden : E. J. Brill, 1969. – 197 p.

Ясинецька О. А. Лінгвостилістика та переклад українською мовою англійських неологізмів концепту *ПРОСТІР*

У статті приділено увагу сукупності концептуальних, стилістичних та власне мовних характеристик англійських неологізмів, які за допомогою перекладу адаптовані в українських ЗМІ й запозичені українською мовою. Специфіку транскодування, калькування, напівкалькування, описового перекладу та семантичної модуляції проаналізовано на прикладах таких стилістичних прийомів, як метафора, метонімія, епітет, алюзія, римування та оксюморон.

Ключові слова: неологізм, концепт, стилістичні прийоми, переклад, запозичення.

Ясинецкая Е. А. Лингвостилистика и перевод на украинский язык англоязычных неологизмов концепта *ПРОСТРАНСТВО*

В статье уделено внимание совокупности концептуальных, стилистических и собственно языковых характеристик англоязычных неологизмов, которые посредством перевода адаптируются в украинских СМИ и заимствуются в украинский язык. Специфика транскодирования, калькирования, полукалькирования, описательного перевода и семантической модуляции анализируется на примерах таких стилистических приёмов, как метафора, метонимия, эпитет, аллюзия, рифма и оксюморон.

Ключевые слова: неологизм, концепт, стилистические приёмы, перевод, заимствование.

Yasynetska O. A. The lingual stylistics and translation into Ukrainian of English neologisms of the *SPACE* concept

The author of the article considers the conceptual, stylistic and lingual peculiarities of the English neologisms that, through translation, become assimilated in the Ukrainian mass-media and borrowed into the Ukrainian language. The peculiarities of transcoding, loan translation, semi-loan translation, descriptive translation and semantic modulation are analyzed within examples of stylistic devices, such as metaphor, metonymy, epithet, allusion, rhyme, and oxymoron.

Key words: neologism, stylistic devices, concept, translation, borrowing.

**СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ
ОДИНИЦЬ**

Л. Л. Колесникова (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.4

**МІФОЛОГІЧНІ ВИТОКИ
СИМВОЛІЧНОЇ ОДИНИЦІ „ДЕРЕВО”**

У мовознавчій науці питання про природу, виникнення й функції символу сягає ХІХ ст. і пов'язане з науковим доробком А. Белого, О. Веселовського, М. Костомарова, О. Потебні. У ХХ ст. символи були об'єктом дослідження С. Єрмоленко, В. Зорівчак, В. Калашника, Т. Космеди, О. Лосєва, М. Лановик, О. Сімович, Є. Шелестюка та ін.

Термін „символ” викликає велику кількість складних і суперечливих тлумачень у різних науках. Незважаючи на це, символ упродовж тисячоліть зберіг ясність і прозорість свого первинного, вихідного значення: „збіг, поєднання, злиття, зустріч двох начал у чомусь одному, результат цієї зустрічі й цього поєднання, указівка на них” [Пелевина 1980: 16]. Обов'язковим у розумінні поняття „символ” є співвіднесення його з міфом, який є одним з найважливіших чинників формування духовного світу людини й розвитку її найвищих психічних функцій і який постійно перебуває у взаємозв'язку з іншими чинниками. Разом з тим міф слугує вмістилищем усіх пізніших видів мислительної й духовної діяльності людини, перебуваючи, на думку О. Лосєва, у ролі характерної першоматерії [Лосєв 1994: 380].

Мета статті – спроба дослідити символічну одиницю „дерево” з позиції міфу, який є одним з важливіших чинників формування духовного світу людини й передбачає визначення його місця в житті людини й суспільства. Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати семантику лексеми „дерево” крізь призму духовного сприйняття; з огляду на значення рослинної символіки встановити її взаємозв'язок з внутрішнім станом людини; виокремити спектр семантики архетипних символів-дендронімів та простежити їх зв'язок із сакральним. Предметом дослідження є символічна одиниця „дерево” у зв'язку з міфологічними уявленнями про „початок – кінець”, „добро – зло”, „життя – смерть”.

За давньою міфологією, дерево поєднує в собі Всесвіт, закони життя й людину, створюючи єдине ціле; уособлює життя космосу як живого організму [Енциклопедія 2001: 143]. У Біблії дерево має дві форми: як дерево життя і як дерево пізнання добра і зла. У східній релігії також спостерігаємо дуалізм дерева: Дерево Істини і Дерево Життя. Дерево життя – це символ райської повноти й очікуваної повноти в кінці часів. За біблейською традицією, дерево життя – центр досконалого Божественного космосу. Як символ непорушного зв'язку з небом і

Творцем було маніфестацією безсмертя першої людини. Чотири ріки, що витікають з дерева життя в раю, розносять життєву енергію в чотирьох напрямках світу. Гносеологічний двійник дерева життя – дерево пізнання добра й зла – уособлює вторгнення людини у визначену Богом гармонію. Дерево життя й дерево смерті – це два аспекти райських дерев. Відмова від принципу єдиного, від добра, що втілене в дереві життя, породжує альтернативу добра й зла. У світовій міфології дерево пізнання – амбівалентний образ, що охоплює й добро, і зло. Спокусник, який з'явився на дереві у вигляді змія, – давній містичний знак життєвої енергії. Плоди з дерева пізнання призвели людину до смерті й до перебування у світі „боротьби протилежностей”. За однією з легенд, Єва за наказом архангела Михайла посадила гілку від дерева пізнання на могилі Адама. Дерево, що виросло, пересадили в сад біля храму; пізніше його зрубали й зробили з нього хрест для Христа. Ідея, що хрест був зроблений з дерева пізнання, широковідома в усіх релігіях ще з XII століття. Людина була відтворена за допомогою дерева, яке стало причиною падіння першої людини Адама. Тут яскраво простежуються елементи легенди про Грааля.

У християнстві встановлюється символічний зв'язок між деревом життя й хрестом: розіп'ятий на хресті й воскреслий Христос утілює в собі справжнє дерево життя. Дерево – важлива частина християнського символізму як символ життя або смерті або й першого, і другого.

Серед священних дерев дуб посідає перше місце в давніх євреїв, кельтів, суфіїв і слов'ян. Ясен уважався священним у Скандинавії, де перші люди були зроблені з ясена, липа – у Німеччині, дерево борхі й фігове дерево вважаються священними в Індії. Священним деревом Аполлона вважався лавр, а символом Ісуса Христа був ліванський кедр.

Дерево життя в його аспекті світового дерева протистоїть дереву смерті. Різні народи по-своєму уявляють світове дерево, відділяючи ним світ упорядкований від світу хаосу, включаючи його цілісність в ізоморфні елементи. Дерево життя було також метафорою народження й смерті, росту й становлення людини, яка прагла до сонця, до світла. У ньому міститься живий, нерозривний зв'язок минулого, теперішнього й майбутнього. Дерево було одним з наймогутніших символів плодючості й утілення життєвої енергії. Воно здавна сприймалось як символ рослинної свідомості. Воно ж є знаком приреченості всього живого, оскільки підпорядковане природному ритму: розквіт – плодоносність – в'янення – загибель. Щороку дерево становить у мініатюрі цикл чергування життя й смерті: воно гине – засинає кожної осені й воскресає щовесни.

Антропоморфні інтерпретації дерева виникають з ідеї відповідності мікрокосму з макрокосмом. Дерево, як і людина, вертикальне, воно підкорене природному циклу: росте, старіє й гине. Згідно з цією ідеєю дерево може втілювати ідею людського предка. Дерево життя може

розпастися на дві частини, утворюючи чоловічу й жіночу сутність. Однак існує й зворотний варіант – образ подвійних або спарованих дерев: одне відповідає чоловічому, інше – жіночому началу. Відомі також образи дерева-тварини. Олень, наприклад, у північних народів ототожнювався з деревом життя; його роги сприймалися як верхівка дерева.

Якщо вертикальна структура дерева пов'язана з міфологічними та космогонічними сферами, то горизонтальна відтворює жертвну символіку матеріального світу. Дерево сприймається як посередник між різними рівнями існування. В алхімії дерево пізнання називається „філософським деревом” і за аналогією до „філософського каменя” сприймається як утілення ідеї, культивуваці таланту тощо. Відомий образ „співаючого дерева” як такого, що разом із світлом „випромінює звук”.

Форма дерева з його корінням у землі, стовбуром і кроною уособлює три царства: хтонічне, земне й небесне, відображаючи таким чином структуру космосу. Відома символіка рівнів космічного дерева. Його коріння асоціюється з діями первинних хтонічних сил: драконів, зміїв; символізує підсвідоме. Стовбур дерева означає ідею прагнення, підйому, прориву. Крона – це сховище для птахів і хмар; означає свідомість і надсвідомість. У психоаналітичній традиції гілля з одного стовбура моделює свідомість у її категоріальному й сутнісному аспекті, відкриваючи структуру переходу до наступного, більш високого рівня пізнання світу. Така схема архетипова й виявляється в перетворених формах, які пов'язані з певними ініціаціями.

У слов'янській культурі збережена традиція членування дерева по вертикалі: крона, листя; середня частина; корінь, які семантизуються у відповідних текстах так, що верхня частина символізує позитивне, а нижня частина асоціюється з негативним [Топоров 1989: 93 – 94]. У більш значних зразках символічної творчості, як зазначив Ф. Уїлрайт, – зокрема таких, які справляли на людину найбільший релігійний і художній вплив, – „верх” і „низ” не виявляються в чистому вигляді, а завжди зливаються з іншими спорідненими ідеями й образами: зі світлом божественної мудрості, з одного боку, і з хаотичною темрявою муки, втрати й кари – з іншого. Але не можна забувати, що з поняттям низу асоціюється й інше символічне значення, яке залишило менше слідів у фразеології розмовного мовлення, але відіграло більш значну роль у міфопоетичній творчості, оскільки „низ” указує на щедre лоно землі – годувальниці всього живого [Уїлрайт 1990: 98 – 99].

Дерево має найрізноманітніші значення й асоціації. Плодоносне дерево й дерево, що дає тінь, – це символ материнства. Листяне дерево, яке щорічно змінює листя, – символ оновлення життя й образ сутності Бога; вічнозелене дерево – символ безсмертя. Дерева-довгожителі (явір, кедр) уявляються не лише як символ довголіття, а і як утілення особливого життєвого задоволення від безсмертя. Осика сприймалась як символ надлишкової життєвої сили; її листя тремтить, наче розмовляє

саме з собою. Але це тріпотіння асоціюється з неспокоєм та гарячкою: після того, як Іуда повісився на осиці, вона сприймається як дерево, яке постійно мучать докори сумління.

Дерево бере участь і в календарній символіці. Відома ялинка як знак Нового року й Різдва; верба – знак початку весни. Гілка – частина священного дерева, спрощений його символ. Часто богів зображували з гілкою в руках. У Європі існував звичай: виганяючи худобу перший раз на пасовисько, її вдаряли гілкою, щоб була сильною й молочною; кидати її на дорозі заборонялось – тварини не будуть самі ходити ввечері додому. У багатьох народів існували обряди „сікти” дітей або дорослих гілкою берези, вишні, верби тощо [Потапенко 1997: 44].

В обрядових атрибутах українців зустрічаються віха, висока палиця з колесом-сонцем, весільне гільце, Марена з верби. Тризуб також символізує світове дерево. Весільне гільце робили із сосни, прикрашали квітами, калиною, стрічками; воно символізувало наречену. Дерево в образі жінки символізує невичерпну силу, що відтворює все живе, вічне, оновлене. Саме тому в міфах, легендах, повір'ях дівчина або жінка часто перетворюється в дерево: калину, вербу, тополь.

Цікаве пояснення, чому саме дерево, а не птахи, звірі, квіти, кущі, є символом життя Космосу, його зародження, дав мовознавець В. Колесов. Він з'ясував, що лексема *здоровий* (здоров'я – це життя) походить від давньої форми *sudorro*, що дослівно означає „із гарного дерева, міцний як дерево, сильний” [Колесов 1986: 211]. Побажання здоров'я, а отже, й довголіття „Здрастуй! Здорові будьте!” утворено з побажання бути твердим і міцним, як лісове дерево.

Але швидше за все, спричиненню появи асоціації „дерево – життя” послугували практична цінність, довговічність деяких порід дерев, вічнозеленість, і, урешті-решт, їх обожнення.

Відлунням теми світового дерева в слов'янських літературах є Боянове „мисленне дерево”, пушкінський „у лукоморья дуб зелёный”, опис з повісті М. Гоголя „Майська ніч або Утоплена” [Потапенко 1997: 43].

Отже, наскільки неповторне Світове дерево в переплетінні своїх стовбурів, гілок, листя, цвіту й плодів, настільки неповторний світ у своїх виявах, а людина – у своїй душі. Дерево – багатозначний найдавніший символ, відомий практично всім народам світу. Відображає форми життя в органічних узаємозв'язках та людину – як частину Всесвіту.

Література

Колесов 1986 – Колесов В. В. Мир человека в Слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 312 с.; **Лосев 1994** – Лосев А. Самое само / А. Лосев // Миф. Число. Сущность. – М. : Мысль, 1994. – С. 299 – 526; **Пелевина 1980** – Пелевина Н. Ф. Стилистический

анализ художественного текста / Н. Ф. Пелевина. – Л. : Просвещение, 1980. – 270 с.; **Потапенко 1997** – Потапенко О. І. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.; **Топоров 1989** – Топоров А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры / А. Л. Топоров // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – М. : Наука, 1989. – С. 89 – 101; **Уилрайт 1990** – Уилрайт Ф. Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 82 – 109; **Энциклопедия 2001** – Энциклопедия символов, знаков, эмблем / авт.-сост. В. Андреева. – М. : ООО „Издательство Астрель” : „Миф” , 2001. – 576 с.

Колесникова Л. Л. Міфологічні витoki символічної одиниці „дерево”

У статті розглянуто співвіднесення символу з міфом, який є одним з найважливіших чинників формування духовного світу людини, проаналізовано семантику лексеми „дерево” крізь призму міфологічного сприйняття. Особливу увагу приділено символічній одиниці „дерево” у її зв’язку з міфологічними уявленнями про людину.

Ключові слова: міф, міфологічні асоціації, символ, духовне сприйняття, архетип, сакральний.

Колесникова Л. Л. Мифологические истоки символической единицы „дерево”

В статье рассмотрены соотношения символа с мифом, который является одним из важнейших факторов формирования духовного мира человека, проанализирована семантика лексемы „дерево” сквозь призму мифологического восприятия. Особое внимание уделено символической единице „дерево” в её связи с мифологическими представлениями о человеке.

Ключевые слова: миф, мифологические ассоциации, символ, духовное восприятие, архетип, сакральний.

Kolesnjikova L. L. Mythological origins of symbolic storage „tree”

In the article matched the character of myth, which is one of the most important factors of human spiritual world and analyzes the semantics of token „tree” through the prism of mythological perception. Special attention is paid to symbolic storage „tree” in connection with its mythological notions about the man.

Key words: myth, mythological associations, character, spiritual perception, archetype, sacred.

Т. М. Сотова (Харків)

УДК 811.161.2

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАМОЖНОСТІ
В ОПОВІДАННЯХ ІВАНА ФРАНКА**

Мова перебуває в тісному зв'язку із суспільством, і цей зв'язок обопільний. Народ – творець і носій мови, а мова – загальнонародне явище, за допомогою якої можна пізнати менталітет, культуру, досвід, традиції суспільства. Сьогодні українського мовознавства, на погляд М. Олійник, засвідчує помітне зростання „уваги до системного аналізу діалектних фразеологічних явищ, який дає змогу дослідити активні процеси в діалектах, виявити архаїчні елементи, установити зв'язки між матеріальним світом і духовною культурою” [Олійник 2002: 3].

Останнім часом з'явилося чимало мовознавчих розвідок, присвячених вивченню особливостей функціонування гуцульського діалекту, зокрема фразеологічних одиниць (ФО) у мові художньої літератури (В. Грещук, Т. Громко, М. Олійник, Мар'ян Скаб, Марія Скаб, О. Сколоздра, М. Стецик, Р. Стецюк та ін.). Дослідження семантики гуцульських діалектизмів (лексичних і фразеологічних), виявлення взаємозв'язків гуцульського говору й української літературної мови, з'ясування функції одиниць-репрезентантів гуцульського говору в текстах видатних українських письменників – ось зовсім не всі завдання, яким приділяли значну увагу та які й донині цікавлять багатьох науковців. Це все відображене в широкому спектрі й різноманітті і досліджуваного матеріалу, і підходів та напрямів до його розгляду, а також у використанні різних методів опису, адже „фіксація й системне вивчення фразеологізмів гуцульських говірок розширює інформацію про культуру (у широкому значенні цього слова) регіону, дає змогу виявити специфіку системи, з'ясувати особливості діалектогенних процесів тощо” [Олійник 2002: 3]. Власне, цим і зумовлена актуальність пропонованої розвідки.

Ім'я Івана Франка відоме і на території України, і поза її межами, проте подібна популярність, на нашу думку, означає не стільки наявність здійснених численних розвідок, скільки постійний інтерес науковців і до особистості Каменяра, і до його спадщини.

Ми звернулися лише до кількох оповідань Івана Франка – „Панщизняний хліб”, „Чиста раса”, „Як Юра Шикманюк брів Черемош”, „Терен у нозі”, „Опозиція”, „Цувакси” з метою визначення специфіки функціонування ФО на позначення заможності.

Аналізовані оповідання привертають увагу насамперед тим, що в них автор за допомогою внутрішнього світу персонажів – почуттів, переживань, емоцій – влучно описує події початку ХХ ст. у житті гуцулів – представників різних верств населення.

Майже в усіх оповіданнях зустрічаємо ФО, що засвідчують соціальне розшарування суспільства: уявлення про багатство передають ФО, наприклад: *як пани (як великі пани; великі пани); вершки нації*; про нужденне життя – *пальці гризти, а сльозами запивати; халупники без кроку поля*; про бідність, але не крайню – *мати де притулити голову*.

Аналізовані тексти оповідань Івана Франка засвідчують певне співвідношення літературних і діалектних ФО на позначення заможності (17 одиниць), серед яких узуальних одиниць – 5, як-от: *як пани (як великі пани; великі пани); мов у панночки; стояти на власних ногах; мати де притулити голову; показати фігу*; діалектних – 12: *із заможних верств; зазнати розкошів; задармо хліб їсти; власник хати й ґрунту; мати дрібку поля та халабуду; пальці гризти, а сльозами запивати; свойго не мати нічого; копнути як собаку; халупники без кроку поля; як гуцульська недоля; грошей капало чимраз більше в кишеню; вершки нації*.

Від діалектної мови літературна відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані в словниках і підручниках) норми щодо вимови, слововживання, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний зразок, еталон правильного користування мовою [Кочерган 2000: 25]. Услід за В. і В. Грещуками, ми також дотримуємося думки, що „діалектними фраземами є ті стійкі сполучення слів, які мають структурно-семантичні відповідники в літературній мові, проте відрізняються від останніх наявністю у власній структурі діалектної (-их) лексеми (-)“ [Грещук 2010: 71].

Лексичне наповнення ФО, які вербалізують уявлення про багатство і заможних людей, спонукає до виділення смислових центрів, що часто пов'язані безпосередньо зі стрижневим словом, інколи з дистрибутивним оточенням.

Стрижнєве слово *пан* – це основний сигналізатор стану заможності, оскільки актуалізує значення „той, хто мав привілейоване становище в суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції; той, хто має владу над іншими; володар, хазяїн“ [ВТСУМ 2002: 701]. Деривати *панна, панночка, панянка* так само закріпилися в лексичному наповненні ФО зі значенням „молода незаміжня дочка пана; дочка заможних батьків, хазяїв“ [ВТСУМ 2002: 701]. Автор уживає ФО *як пани (як великі пани, великі пани); мов у панночки* для називання не лише заможних людей, а й тих, хто має великий вплив у суспільстві: *Ну, а звісно, що великі пани не люблять м'якканя ще гірше, ніж лев когутячого кукурікання. Що ж великі пани шукали різних способів, щоб її підійти, укоськати та приручити, так де тобі!; Та Кішка загартований на цей крик, він не такий делікатний, як великі пани; Я тимчасом присівся до панича, котрий за встидливим, мов у панночки, усміхом, показав мені свій рисунок...; Досить нажерся, досить накривдився. Я більшу штуку вдам, як пани* [Франко 1931: 1, 5, 60, 102].

І. Франко використовує такі ФО, як *вершки нації; із заможних верств* для називання багатирів, проте в тексті яскраво виявлене зневажливе, негативне ставлення до цієї категорії населення: – *Для мене ще важніше принципіально, – промовив я, – знати, чи цей поступ доторкається тільки вершків нації, чи охоплює всі її верстви аж до споду; Більшість нашої молодіжи, особливо з заможних верств, це така гніль!...* [Франко 1931: 48, 61].

Фразеологізми *стояти на власних ногах; мати значну маєтність* не називає безпосередньо багатіїв, проте уможливають розуміння обсягів статків: *Ми довідались від нього, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази...* [Франко 1931: 47]; *Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, склеп громадський, а зате не маємо ані одного лихваря. Одним словом, стоїмо на власних ногах, оскільки то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах* [Франко 1931: 34].

В оповіданнях Івана Франка помітне місце посідають діалектні ФО, за допомогою яких автору вдається оригінально презентувати найбільшій прошарок населення: *пальці гризти, а сльозами запивати; як гуцульська недоля; копнути як собаку; мати дрібку поля та халабуду; халупники без кроку поля; свойго не мати нічого*. Цілісне значення названих одиниць – „хто-небудь живе бідно, не має мінімальних засобів для існування” – певною мірою, на нашу думку, мотивоване безпосередньо словами-компонентами (*недоля, халупник, халабуду, дрібка, нічого*), а також дистрибутивним оточенням (*гризти пальці, запивати сльозами, дрібка поля, без кроку поля, не мати свойго*): *Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а сльозами запивати ...* [Франко 1931: 85]; *... І раптом йому пригадалося все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди у верх, далеко від села на відлюдну поляну і заставило його проспати цілу божу днину від самого ранку – робочу, літню днину, довгу як гуцульська недоля* [Франко 1931: 75]; *Копнули як собаку! Викинули, як віник охаблений; Та ще то їх в очі коле, що маю дрібку поля та й оцю халабуду!* [Франко 1931: 85].

У тексті зустрічаємо узуальний ФО *показати фігу* зі значенням „нічого не дати, не отримати, позбавити щонайменших засобів для життя”: – *Я так і знала!.. – Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обтирати, а він буде тут вередувати ти вислугуватися нами, а потім покаже нам фігу* [Франко 1931: 80].

Далі фіксуємо ФО, яка характеризує певний соціальний стан лише в контексті – *задармо хліб їсти*, де прислівниковий компонент *задармо* – діалектний варіант, який опосередковано презентує кількісну характеристику багатства, тобто жити за чийсь рахунок, безкоштовно харчуватися: – *Марш старий із хати! Задармо хліб їсти!* [Франко 1931: 85].

В оповіданнях також виявляємо діалектні ФО, які називають заможних людей: *зазнати розкошів; грошей капало чимраз більше в кишеню*. Вираз *зазнати розкошів* – „жити багато, у достатку”. Розкіш – „життєва вигода, пов’язана з комфортом, багатством, пишнотою; життя в достатках, з комфортом” [ВТСУМ 2002: 1054]. Така одиниця репрезентує постійну наявність багатства. У контексті її вживають з негативною конотацією, оскільки йдеться про те, що в сина й невістки сильно не порозкошувеш, житимеш сутужно. *Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а сльозами запивати ...* [Франко 1931: 85].

Фразеологізм *грошей капало чимраз більше в кишеню* сигналізує про збільшення статків: *Але привичка до горілки почала звільня перемагати його постанови, із зароблених та зложених грошей капало чимраз більше в Мошкову кишеню* [Франко 1931: 94].

Далі виділяємо ФО *власник хати й ґрунту*. Автор уживає цю одиницю для називання не багатой, але й не бідної людини, тобто середняка, оскільки є де жити, господарювати, проте не в таких розкошах, як у багатих. Наводимо ілюстрацію: *Іще вчора він хоч про людське око був господарем, власником хати й ґрунту отам унизу над Черемошем – маленької хати й трьох прутів ґрунту...* [Франко 1931: 75].

Цікаве й уживання фразеологізму *мати де притулити голову* „не бути бездомним, мати яке-небудь власне приміщення”. Уважаємо, що наведена одиниця взагалі дуже розмито вказує на стан заможності, оскільки так можна сказати і про бідняка, і про середняка, і про багату людину, наприклад: *Іще вчора він хоч про людське око був господарем, власником хати й ґрунту отам унизу над Черемошем – маленької хати й трьох прутів ґрунту, – а все таки мав де притулити голову* [Франко 1931: 75].

В аналізованих оповіданнях Івана Франка в тексті зустрічаємо і літературні форми, і діалектні, проте літературні переважають. Припускаємо, що це є підтвердженням прагнення письменника пропагувати українську літературну мову.

Проаналізовані оповідання Івана Франка насичені фразеологізмами, що завжди сприймаються як органічні, невід’ємні складові тексту. Ми розглянули лише окремі оповідання й виявили 17 ФО, серед яких зафіксовано літературних 5 і діалектних 12 висловів. Цілісне значення ФО здебільшого мотивоване словами-компонентами як смисловими центрами, а також дистрибутивним оточенням, що створює виразне тло для актуалізації значень компонентів лексичного наповнення ФО. Проте цим не вичерпується тема нашого дослідження, тому перспективним напрямом наступних розвідок може бути подальший комплексний структурно-семантичний та ідеографічний аналіз ФО на позначення різного стану заможності.

Література

ВТСУМ 2002 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.; **Грещук 2010** – Грещук В. Фраземіка у словнику „Гуцульська діалектна лексика української мови” / Василь Грещук, Валентина Грещук // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і словнику : за матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар’яна Демського – Вип. 2. – Дрогобич, 2010. – С. 70 – 79; **Кочерган 2000** – Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підруч. для студ. філол. спец. вищ. закл. освіти. – К. : Вид. центр „Академія”, 2000. – 368 с.; **Олійник 2002** – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. Я. Олійник. – Л., 2002. – 17 с.; **Франко 1931** – Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 9 : Оповідання. – Х. : Кооп. вид-во „Рух”, 1931. – 250 с.

Сотова Т. М. Фразеологізми на позначення заможності в оповіданнях Івана Франка

На матеріалі оповідань Івана Франка визначено специфіку функціонування фразеологічних одиниць на позначення заможності. Виявлено використання і літературних, і діалектних стійких виразів на позначення заможності.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, заможність, багатство, бідність, гуцульський діалект.

Сотова Т. Н. Фразеологизмы, обозначающие состоятельность в рассказах Ивана Франка

На материале рассказов Ивана Франка определена специфика функционирования фразеологических единиц, обозначающих состоятельность. Виявлено использование как литературных, так и диалектных устойчивых выражений, которые обозначают состоятельность.

Ключевые слова: фразеологическая единица, состоятельность, богатство, бедность, гуцульский диалект.

Sotova T. M. The phraseological units which denote the prosperity state in the Ivan Franco's short stories

The article deals with the problem of determining specific functioning of phraseological units which denote the prosperity state on the material of short stories written by an Ukrainian writer Ivan Franko. The using of both literary and dialect units has been defined as well.

Key words: phraseological units, prosperity, poverty, richness, Gutsul dialect.

О. Г. Тараненко (Луганськ)

УДК 81' 1 + 811.161.2

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОТИВНИХ СЕМ
У СТРУКТУРІ КОНЦЕПТУ „МУДРІСТЬ”
(на матеріалі українських паремій)**

У пропонованій розвідці ми ставимо за мету проаналізувати співвідношення денотативних та конотативних сем у структурі концепту „мудрість” на основі аналізу паремій. Перш ніж це зробити, з метою уточнення значення матеріалу для дослідження подамо деякі важливі факти з історії виникнення та формування паремій, до яких відносимо прислів'я та приказки.

Образність прислів'їв неодноразово відзначали та досліджували. Серед видатних українських пареміологів назвемо І. Франка, М. Номиса, М. Пазяка, серед російських – В. Даля, В. Анікіна, В. Проппа, О. Афанасьєва.

В. Анікін та Ю. Круглов дають таке визначення цього явища: „прислів'я – це короткий, стійкий, у мовленні ритмічно організований вислів, що має здатність бути часто вживаним у мовленні за аналогією”. Ознаками паремій дослідники називають короткість, стійкість, ритмічність, багатозначність, повчальність, категоричність ствердження чи заперечення [Анікин 1983: 116 – 117].

Відомий фольклорист М. Пазяк підкреслив, що „прислів'я та приказки – один з найдавніших жанрів усної народної творчості. Протягом багатьох століть вони виявляли здатність народу відбирати й осмислювати найхарактерніші, найтиповіші сторони явищ природи, праці, побуту, родинного й суспільного життя і в результаті ставали конденсатором багатовікового життєвого досвіду, взаємин людей між собою, між людиною та навколишньою дійсністю” [Пазяк 1989: 9]. Дослідник підкреслив, що „прислів'я та приказки є енциклопедією народного життя. Немає такої ділянки побуту, взаємостосунків між людьми, які б не знайшли відображення в народній мудрості ... у прислів'ях народ знаходив відповідь на всі випадки буття” [Там само: 21].

Прислів'я узагальнюють та класифікують життєвий досвід народу насамперед у наївній, конкретно-образній, повсякденно-побутовій картині світу. Їх часто називають життєвою мудрістю народу, його душею, що відображає основні елементи концептосфери носія певних етнічних ознак. На думку З. Коцюби, „разом із фольклором інших народів національні паремійні корпуси стали частиною загальнолюдської культури, утверджуючись водночас у ролі етнічного субстрату” [Коцюба 2008: 104]. Зазначимо, що в прислів'ях співіснують не тільки суто національні, але й універсальні категорії, що особливо важливо для зіставного аналізу певного мовного матеріалу. Дослідниця З. Коцюба

зауважує, що „чимало нових прислів'їв позначені іронією, насмішкою й сарказмом. Вони лаконічніші, рясніють просторіччям, а іноді й лайливою лексикою” [Там само: 103]. Для нашого дослідження це актуально, бо в наведених конотативних оцінках ми маємо змогу спостерігати великий спектр емоцій. Це робить паремійний матеріал плідним для аналізу. Для України цінним джерелом поповнення паремійного фонду була духовна спадщина греків та римлян. Її активно поширювало шкільництво (братські школи, колегії та Києво-Могилянська академія) [Там само]. Імовірно, що за цих обставин деякі паремії мають універсальний характер.

Прислів'я завжди пов'язані з побутом, навіть на сучасному етапі розвитку мови. Вони є надзвичайно цікавим матеріалом для дослідження концепту „мудрість”, бо саме її вони відображають як свою основну функцію [Аникин 1983: 116 – 117]. М. Пазяк зауважив, що „паремійна творчість характеризується багатими асоціативними зв'язками, образністю та семантичним наповненням. Раціональне й художнє мислення відбилося в самій мові, в утворенні конкретних й абстрактних понять, а найбільше – в здатності надавати словам переносних значень ” [Пазяк 1989: 37].

Образність – це основа утворення метафори. У свою чергу, метафора містить у собі насамперед конотацію. Саме конотативні семи та їх емотивне забарвлення ми аналізуємо в пропонованій розвідці.

Конотативні семи у складі концепту „мудрість” на паремійному матеріалі виявилися поширеними. Почнемо аналіз з маргінальної семи ‘філософське ставлення до життя’, яку представлено такими пареміями: *узнай самого себе, тоді й говори про другого* (УПП: 182), *чоловік не знає, де згубить, а де добудить* (УПП: 183), *людей багато, а чоловіка трудно знайти* (УПП: 183), *хто за чим ходить, те й знайде* (УПП: 184), *не знайшов у себе – не шукай в других* (УПП: 184), *не міряй усього на свій аришин* (УПП: 184), *пізнай самого себе, і цього буде досить для тебе* (УПП: 184). Конотація позитивна. Мудра людина не засуджує інших, а шукає шляхи до самовдосконалення.

Відомо, що Біблія з давніх-давен була джерелом мудрості, а її заповіді, що відображають основні положення християнської моралі, значною мірою розкрито в пареміях. Це ілюструє маргінальна сема ‘ремінісценція біблійних істин’, представлена широко: *чого сам не хочеш, того другому не бажай* (УПП: 182), *не рий другому яму, бо сам у неї попадеш* (УПП: 182), *що посієш, те й пожнеш, з чим прийдеш, з тим і підеш* (УПП: 182), *проси – дадуть; стукай – відчинять* (УПП: 182), *ніколи живого не рахуй мертвим* (УПП: 182), *все на світі – до пори до часу* (УПП: 183), *на чужий коровай очей не поривай, а раніш уставай, та свій затівай* (УПП: 184), *шукай собі прибилі, а другому не бажай погібелі* (УПП: 184), *ладан для чортів, а тюрма – для злодіїв* (УПП: 190), *душой кривить – чортові служить* (УПП: 190), *милость велика, та не*

стоїть вона лиха (УПП: 190), хто старе згадує, тому око геть (УПП: 190), не будуй церкви, а вигодуй сироту (УПП: 187), в чужім оці порошину бачить, а в своєму пенька не замічає (УПП: 189), живи так, щоб тобі було добре, а другим ще краще (УПП: 186), хочеш собі добра – не роби нікому зла (УПП: 186), не бажай того другому, чого собі не хочеш (УПП: 186). Ця сема є позитивно забарвленою, з аксіологічним, дидактичним характером. В. Жайворонок при аналізі етнічного психотипу українця зазначає, що „характерними для українського етносу... є споконвічні чесноти свободи, честі, сумління” [Жайворонок 2009: 109]. Імовірно, що саме тому біблійні істини широко відображені в паремійному фонді української мови.

Маргінальну сему ‘вчасність дій’ проілюстровано таким чином: *є каюття, та нема воріття (УПП: 182), умієш помиляться, умій і поправляється (УПП: 182), хто спішить, той людей смішить (УПП: 184), куй залізо, поки гаряче (УПП: 184), коли ликом не прив’яжеш, то після й зізвездом не приб’єш (УПП: 190), зачиняй ворота, поки вулиця пуста (УПП: 190), коли дрова горять, тоді й кашу вари (УПП: 190), хоч опізниться, та від людей не відбитися (УПП: 190), згаяного часу й конем не доженеш (УПП: 190), семеро одного не ждуть (УПП: 183), не хватайся поперед батька в пекло лізти, бо не знайдеш, де сісти (УПП: 190), як піде кому зранку, то й до вечора (УПП: 190).* Конотація повчальна, спрямована на дотримання суспільних норм та гармонізацію особистого й соціального життя.

Маргінальну сему ‘важливі життєві спостереження’ широко представлено такими пареміями: *за спрос грошей не беруть (УПП: 182), відказ – не обух, гулі не буде (УПП: 182), бережи честь змолоду, а здоров’я під старість (УПП: 183), знай, бабо, своє криве веретено (УПП: 184), не твоя чашка, не тобі й пить (УПП: 184), з хвоста хомути не надівай (УПП: 184), візнику мало, а коняці хватить (УПП: 184), хвали день увечері, а життя перед смертю (УПП: 184), свого не забувай, а чужого не займай (УПП: 184), на чьому возі їдеш, того й пісню співай (УПП: 188), не силою треба боротись, а вмінням (УПП: 188), торгуй правдою – більши бариша буде (УПП: 189), на чийй землі стоїш, ту й воду пий (УПП: 152), на чийй землі живеш, того народу й закони шануй (УПП: 152), без розсуду не твори суду (УПП: 152), робиш добре – не роби докорів (УПП: 187), у мудрих уста в серці, а у дурачків серце в устах (УПП: 110), хто дбає, той й має (УПП: 187), чужу біду руками розведу, а до своєї ума не приберу (УПП: 184), голка мала, а коле дуже (УПП: 184), де свербить, там і чухають (УПП: 190), тікають не від калача, а від бича (УПП: 182).* Конотація повчальна, позитивна. У наведених пареміях наголошено, що люди мають бути уважними й далекоглядними у своїй поведінці, це допоможе уникнути багатьох життєвих негараздів, пов’язаних із різними сферами життя.

Маргінальну сему 'поради щодо подорожі' проілюстровано такими пареміями: *їдеш на день, а хліба бери на тиждень* (УПП: 188), *язик до Києва доведе* (УПП: 188) *не бійся дороги, аби були коні здорові* (УПП: 188), *тише їдеш – далі будеш* (УПП: 187), *не спросивши броду, не сунься в воду* (УПП: 187), *коли їдеш у путь – обережним будь* (УПП: 187), *скоро поїдеш – біду наженеш* (УПП: 187), *їдь тихо – обминеш лихо* (УПП: 182), *їздить морем – воювати з горем* (УПП: 187), *на воді смекай, де берег, де край* (УПП: 187), *минай гори, минеться горе* (УПП: 187), *краще вернись, чим блудити* (УПП: 189), *як підеши навпростець, то дома не ночуватимеш* (УПП: 190), *дома рука й нога спить, а в дорозі й голова не дримає* (УПП: 188). Цю сему виділено окремо, бо подорож у далекі країни була важливим та небезпечним кроком для більшості людей, тому поради щодо подорожі були на той час актуальними. Подорож завжди містить елемент несподіваності, а інколи й небезпеки, тому наявна конотація застереження та повчальності.

Сему 'гендерні стосунки' представлено вузько: *чоловік та жінка – одна спілка* (УПП: 152). Конотація позитивна, схвальна. Гармонійні сімейні стосунки – це те, що потрібно для щастя кожної людини.

Заслугує на особливу увагу маргінальна сема 'мовчання – золото', широко представлена такими пареміями: *знаєш – кажи; не знаєш – мовчи* (УПП: 182), *менше базікай, а більше слухай* (УПП: 183), *не спіши язиком, поспішай ділом* (УПП: 183), *їж тиріг з грибами, та держи язик за зубами* (УПП: 183), *не верти язиком, як корова хвостом* (УПП: 183), *мовчи, глуха, менше гріха* (УПП: 183), *не тобі б говорить, не мені б слухать* (УПП: 183), *порожній млин і без вітру меле* (УПП: 183), *не стидно мовчати, коли нема чого казати* (УПП: 183), *хто мовчить, той двох навчить* (УПП: 183), *будь нижче трави, тихше води* (УПП: 190), *не балакай зайвого, а тільки те, що треба* (УПП: 190), *не слухай того, хто багато говорить* (УПП: 187), *чоловік має двоє вух, щоб більше слухав, а один язик, щоб мені говорив* (УПП: 186), *хто лишень говорить, той собі шкодить* (УПП: 186), *більше їж, менше говори* (УПП: 186), *знай більше, а говори менше* (УПП: 186), *дурень умним буває, коли мовчить* (УПП: 114). Конотація позитивна щодо тих, хто вміє тримати язика за зубами.

Нерідко синонімом мудрості є лексема *розум* як головна складова цього концепту. Маргінальна сема 'без розуму немає мудрості' підкреслює це такими прикладами: *хто хоче багато знати, тому треба мало спати* (УПП: 183), *розумну річ приємно й слухать* (УПП: 184), *багато на світі розумного, а хитрого ще більше* (УПП: 184), *бачить око далеко, а розум ще дальше* (УПП: 184), *всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім* (УПП: 184), *у сусіда ума не позичиши* (УПП: 184), *не лякайся умного ворога, бійся дурного товариша* (УПП: 184), *всяке діло починай з голови* (УПП: 186), *у кого в голові капуста розсада, тому не дасть ума й посада* (УПП: 186), *азбука – до мудрості драбина* (УПП: 161), *шануй учителя краще родителя* (УПП: 162), *який зріст, така й*

сила, які літа, такий і розум (УПП: 188). Конотація позитивна. Це природно, бо мудра людина завжди має розвинуті розумові здібності, а здатність до навчання українці завжди шанували більше, ніж гроші чи високі посади. Той, хто не може вчитися, викликає лише жалість та іронічне ставлення.

Отже, емотивне наповнення в українському паремійному матеріалі представлено широким спектром конотацій (позитивна, негативна, повчальна, іронічна, дидактична тощо). Це дозволяє розширити та продовжити горизонти дослідження в цьому напрямку. Нам здається перспективним подальший аналіз емотивних складових концепту „мудрість” з погляду досліджень у галузі когнітології та семасіології.

Джерела

УПП – Багмет А. Збірка українських приказок та прислів'їв : репр. відтворення вид. 1929 р. / А. Багмет, М. Дашенко, К. Андрущенко. – К. : Техніка, 2002. – 224 с.

Література

Аникин 1983 – Аникин В. П. Русское устное народное творчество : пособие для студентов нац. отд-ний пед. ин-тов по спец. № 2101 „Рус. яз. и лит. в нац. шк.” и „Рус. яз. и лит. с доп. спец. „Педагогика” / В. П. Аникин, Ю. Г. Круглов. – Л. : Просвещение, 1983. – 416 с.; **Жайворонок 2009** – Жайворонок В. В. Український психотип у творчості Тараса Шевченка / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2009. – № 3/4. – С. 104 – 112; **Коцюба 2008** – Коцюба З. Г. Паремійні фонди мов як контамінація різночасових міжкультурних світоглядних нашарувань / З. Г. Коцюба // Мовознавство. – 2008. – № 4/5. – С. 101 – 118; **Пазяк 1989** – Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.

Тараненко О. Г. Дослідження емотивних сем у структурі концепту „мудрість” (на матеріалі українських паремій)

У розвідці досліджено емотивні компоненти, що входять до семної структури концепту „мудрість”. Аналіз здійснено на матеріалі українських народних прислів'їв як плідного джерела конотації. За основу було обрано методику семного аналізу вищезазначеного концепту в контексті когнітивної наукової парадигми.

Ключові слова: емотивна сема, концепт, конотація, паремія, когнітивна лінгвістика.

Тараненко О. Г. Исследование эмотивных сем в структуре концепта „мудрость” (на материале украинских паремий)

В статье рассматривается исследование эмотивных сем в структуре концепта „мудрость”, проведенное на материале паремий украинского языка. За основу выбрана методика семного анализа

рассматриваемого концепта и ее отображение в контексте когнитивной научной парадигмы.

Ключевые слова: эмотивная сема, концепт, коннотация, когнитивная лингвистика, паремия.

Taranenko O. G. Emotional semes' analysis in the structure of the concept „wisdom” (on the Ukrainian proverbs material)

In the above article we deal with connotative component analysis of concept „wisdom” in the structure of lexical meaning by means of semantic analysis using the data of the Ukrainian proverbs in the context of cognitive linguistic paradigm.

Key words: emotional seme, concept, proverb, connotation, cognitive linguistics.

М. М. Торчинський (Хмельницький)

УДК 811.116.2

ЕТИМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

Етимологічне вивчення власних назв є закономірним і полягає у вивченні мовного генезису кожної назви й пошуках паралелей у споріднених мовних утвореннях. При етимологічних дослідженнях користуються методами виявлення первинних морфологічних змін складників кожної окремо обраної назви та виявлення певних тенденцій у процесі еволюції мови та її носіїв [Купач 2008: 41].

Етимологічні студії власних найменувань мають „специфічні риси, що впливають із суттєвих відмінностей ономастичної лексики, однією з ознак якої є відсутність семантики” [Желєзняк 1987: 9]. Звичайно, кожен пропріатив характеризується певним способом творення, який включає і твірну лексему, і власне спосіб трансформації твірної лексики в похідну. Маючи таку інформацію, можна відносно легко з'ясувати й етимологію оніма, а це означає, що етимологічна класифікація власних назв характеризувалася би стрункністю, якби були відомі шляхи їх виникнення. Проте насправді, навіть протягом відносно нетривалого періоду зв'язок між твірним і похідним словами втрачається. Як зазначав Ю. Карпенко, причиною втрати початкового змісту назв є їхня схильність до деетимологізації, оскільки семантична одноманітність онімів не потребує підтримки від їхньої внутрішньої форми. Будучи „від народження” чимось іншим і більшим, назва швидко стає просто диференційним знаком, а вся інша супроводжуюча її інформація виявляється надлишковою й губиться [Карпенко 1972: 8 – 9], тому реконструкція лексем, які лежать в основі того чи іншого оніма, – процес надзвичайно довготривалий і копіткий.

Аналогічну думку висловлював й А. Білецький, який також виділяв основні етапи етимологічного дослідження: атрибуцію матеріалу, локалізацію, періодизацію, квантитативне (або статистичне) опрацювання, окремі спеціальні етимологічні операції (сприятливими умовами для такого дослідження ономастикону вважають його зв'язок з апелятивною лексикою, структурний характер та наявність певної кількості варіантів досліджуваного елемента), відновлення основних рис „біографії” або реконструкцію схем історії пропріативів [Белецкий 1972: 10 – 12].

Власне етимологія пропріальної одиниці може мати ономастичний і доономастичний рівні. „Етимологічна класифікація власних назв обов'язково виводить їх на доономастичний рівень, доводить до рубежу, коли загальна назва стала власною. Це єдина ланка, на якій етимологія як така може бути підключена до ономастики” [Суперанская 1973: 248]. Указана процедура можлива через те, що ономастичні елементи є „вторинними (або похідними) стосовно загальних елементів (апелятивів, або генонімів) тієї чи іншої мови” [Белецкий 1972: 10].

На нашу думку, доономастичний рівень обов'язково необхідний, коли визначається етимологія власної назви як специфічної мовної одиниці. При з'ясуванні етимології оніма як представника окремого розряду онімії, можливо, слід визначити лише його найближчу етимологію, навіть якщо вона пов'язана не з апелятивом, а з іншою власною назвою [Торчинський 2008: 290].

Історія ономастичних систематизацій свідчить, що окремих етимологічних студій власних назв раніше практично не існувало, а у структурі інших типологій з'ясування походження пропріальних одиниць було не зовсім точним і недостатньо повним, оскільки не завжди можна було дізнатися про історію виникнення оніма, його етимологію й навіть мову, до якої він належить. Численні переходи власних назв з однієї мови в іншу й відповідна адаптація назв у мовах різних груп значно видозмінили їхнє первісне обличчя і пристосували до ономастичної системи тієї території, де онім функціонує [Суперанская 1973: 159].

Названі проблеми і складнощі не сприяли поширенню етимологічних структур в ономастичних словниках. Так, В. Німчук виділяє два такі різновиди онімів: псевдоправильні (надправильні, гіперичні) форми власних назв та псевдозближені імена [Німчук 1966: 29, 41].

У загальнослов'янському словнику ономастичних термінів наявна лише одна словникова стаття про „реконструйовану назву”: це „власна назва, зникла з мови або значно перекинена у результаті випадковостей чи мовних перетворень і відновлена дослідником у її первісній формі” [ОСТСО 1983: 224].

Досить детально етимологічну структуру ономастикону характеризує Н. Подольська, передусім пропонує визначення етимології,

етимологізації та етимону; звертає також увагу на деетимологізацію та десемантизацію (водночас слід застерегти від включення до цієї групи термінів на кшталт „деетнонімізація”, „детопонімізація” і подібних, оскільки мова там іде не про виникнення таких власних назв, а про перехід їх в інші класи онімів або апелятивів); певне відношення до проблеми мають і терміни „етимологічний словник”, „етимологічний метод”, „метод реконструкції” та „реконструйована назва” [Подольская 1988: 53 – 56, 81, 115, 151 – 153].

Структурування онімного простору на основі власне етимологічного принципу стосується лише статей „прозора етимологія”, „хибна етимологія” та „народна етимологія”, а також певною мірою „назва-характеристика” з варіантами „ім'я, яке „говорить”, „значаща” назва”, „прізвище, яке „говорить”, „антропонім, який „говорить”, „топонім, який „говорить” [Подольская 1988: 109, 152].

Таким чином, засвідчено недостатнє опрацювання принципів етимологічної класифікації власних назв і відповідно – структурування онімного простору української мови на їхній основі. На нашу думку, для виконання такого завдання потрібно звертати увагу на можливість / неможливість етимологізування оніма, а також на наявність певних різновидів етимологій. На цих принципах можна кваліфікувати групи власних назв із відомою, невідомою та гіпотетичною етимологією, а також відзначити прозору, непрозору, хибну та народну етимології. Для архаїчних і давніх онімів бажаним є визначення етимона [Торчинський 2008: 293].

Перша градація онімів ґрунтується на можливості / неможливості визначення їхнього походження.

До назв із відомою етимологією (яку легко простежити або відшукати в процесі лінгвістичних студій), належить більша частина українського ономастикону.

Відому етимологію мають антропоніми (прізвище *Василук*), зооніми (кінонім *Рябко*), міфоніми (міфозоонім *Сірий Вовк*), топоніми (батіонім *Маріанська западина*), космоніми (зодіонім *Терези*), прагматоніми (коньяк *„Асканія”*), ергоніми (*ФК „Шахтар”*), ідеоніми (поема *„Катерина”*).

Окремо слід виділити поетоніми, з-поміж яких до назв із відомою етимологією відносимо передусім секундарні й терціальні власні назви, тобто запозичені авторами або з реального життя, або з інших творів [Белей 1996: 62, 66], напр., антропонім *Корнілов*, топонім *Новоросійськ* [Немировская 2005: 187 – 188], а також первинні назви-характеристики, напр., топопоетонім *М. Лескова Твердиземне море* та артіфрагментопоетонім *Аполлон піввіддерський* [Мудрова 2005: 184].

Аналогічна ситуація й з артіфрагментонімами, абсолютна більшість яких має відоме походження (напр., у фільмі В. Бортка *„Тарас Бульба”* – фільмоантропоніми *Тарас Бульба, Андрій, Остап, козак Шило* тощо).

Характеристичні найменування (а це в основному імена й прізвища персонажів, які стають елементом їхньої характеристики) виникають завдяки наявності асоціацій із колишнім апелятивним значенням назви [Реформатский 1967: 67]. Часто власне характеристичний зміст антропоніма „переміщувався” з гумористичним (комічним), особливо в сатиричних творах (напр., чеховські прізвища *Запойкін*, *Єхидов*, а у ХХ ст. – *Шкафолубов*, *Октябрюхов* (В. Маяковський) [Карпенко 1970: 30, 33 – 35]). М. Карпенко такі найменування літературних персонажів розділяє на прямо та опосередковано характеристичні [Там само: 21], проте практично розрізнити ці дві групи власних назв досить складно.

До назв із невідомою етимологією (коли немає навіть якихось більш-менш правдоподібних варіантів) належать окремі оніми передусім із таких онімних полів, як вітоніми й топоніми, а також найменування, мотив виникнення яких пов'язаний з оказіональними ситуаціями та обставинами, і назви, форма яких протягом часу їх існування з різних причин була перекручена до невпізнанності.

Невідому етимологію можуть мати: антропоніми (етнонім *обр*), зооніми (кінонім *Ресора*), міфоніми (теонім *Венера*), територіоніми (суверенонім *Андорра*), ойконіми (село *Бездочка* на Хмельниччині), ороніми (гора *Шкодер*), гідроніми (потамонім *Ворскла*), окремі прагматоніми, ідеоніми й ергоніми (напр., кінофільмонім „*Аватар*” – фільм Дж. Х. Кура).

Гіпотетичну етимологію мають окремі найменування, в основі створення яких теж перебувають ситуації чи обставини, нетрадиційні, незвичайні в зіставленні з основною кількістю власних назв певного розряду, однак таку етимологію все-таки можна вважати реальною за певних умов.

Гіпотетична етимологія засвідчена насамперед в таких пропріативів, як антропоніми (ім'я *Графіна*), міфоніми (теонім *Перун*), територіоніми (натуралонім *Сибір*), ойконіми (м. *Кілія*), ороніми (*Джомолунгма*), гідроніми (*Світязь*), космоніми (*Місяць*), окремі прагматоніми, ідеоніми та ергоніми (напр., кінофільмонім „*Міф*”, альбомонім Ані Лорак „*15*”).

Друга градація передбачає поділ власних назв на дві групи на основі певної „зрозумілості” їхньої сутності (проте додатково можуть бути кваліфіковані й пропріативи з хибною та народною етимологіями).

До назв із прозорою етимологією (тобто зі зрозумілою внутрішньою формою) належать окремі групи вітонімів, топонімів і космонімів (при цьому слід зазначити, що рівень „прозорості” значною мірою визначається індивідуальними особливостями користувачів власних назв і передусім залежить від освіти, професії, захоплень тощо), а також абсолютна більшість прагматонімів, ідеонімів та ергонімів. Так, прозору етимологію мають: антропоніми (прізвисько *Гладкий*), зооніми (корова *Сивуля*), міфоніми (*Світлобог*), топоніми (*Індійський океан*),

космоніми (констелонім *Риб*), прагматоніми (фірмовий поїзд „*Карпати*”), ідеоніми (*Зелені свята*), ергоніми (пресулатонім *Адміністрація Президента України*).

До назв із непрозорою, затемненою етимологією (тобто із незрозумілою внутрішньою формою) належить значна частина вітонімів, топонімів та космонімів (обсяг такого сектора знову ж таки визначають освітньо-професійним рівнем мовців), а також окремі прагматоніми, ідеоніми та ергоніми. Це антропоніми (ім'я іншомовного походження *Артем*), зооніми (пес *Дрексі*), міфоніми (теонім *Зевс*), топоніми (оронім *Говерла*), космоніми (астронім *Антарес*), прагматоніми (дзвін „*Полілей*”), ідеоніми (телепередача „*Картама потата*”), ергоніми (фірма „*Торі*”).

Різновидами вказаної групи власних назв є оніми з народною етимологією (тлумачення незрозумілих назв на основі смислових асоціацій, що виникають через звукову подібність між власною й загальною назвами та супроводжуються зміною звукового вигляду назви та її словотвірної структури [див.: Подольская 1988: 152]) та хибною (неправильне тлумачення походження онімів).

Народну етимологію можуть мати передусім антропоніми (етнонім *німець*), топоніми (гідронім *Єнісей* – нар. етимологія *Єлисей*), космоніми (констелонім *Близнята*), прагматоніми (комерціонім „*Океан*” – нар. етимологія „*Окаян*”) [Подольская 1988: 106, 152].

Детально охарактеризовано народну етимологію в однойменному посібнику, де вказано, що „ніде народна етимологія не отримала такого широкого поширення, як у тлумаченні власних назв ... Намагання пояснити незрозумілі назви часто призводило до появи безглузвих „етимологій” і навіть цілих легенд, які часто „підкріплювалися” посиланням на дійсно історичні факти” [Етимологія 2005: 88].

З'ясування походження власних назв є досить поширеним явищем і в художній літературі. „Найчастіше в центрі таких поетичних етимологій, які здебільшого не збігаються з науковою, а близькі до так званої „народної етимології”, стоять топоніми” [Хлистун 2006: 100]: *Дівички он, де діви в хороводі пливли... Придумав назву, певно, дівич, – в його очах дівчата гордопишні – себто: діви ... Стовп'яги он... ступай за стовп Яги – от і Стовп'яги. Чи, мо', козак Стовп'яга то, міцний, як стовп, поставив першу хату понад ярм ...* (В. Коломієць). „Етимологізація антропонімів у поетичних творах рідша, зате має не тільки більшу глибину експресії поетичних узагальнень, а й ширше коло художніх завдань, поставлених автором” [Хлистун 2006: 102]. Це стосується й особових імен: ... я – *Жадан!* Я виростаю з пороку дідів, які століттями *жадали* (Ю. Завгородній), і прізвищ: *А жаль – не втямить більше й Бондарчук: Ой бондаре, бондаріку, набий мені бочку* (В. Базилевський).

Впливом народної етимології зумовлена зміна звукового складу більшості запозичених власних особових імен: *Агафон* → *Гапон*,

Ігнатій → *Гнат*, *Костянтин* → *Кость*, *Лаврентій* → *Лаврін*, *Лука* → *Лукіліан* [Скрипник 1996], а також окремих зоонімів (пес *Джувльбарс* → *Барсик*).

Хибна етимологія передусім зафіксована в антропоніміці (особова назва *Віль* – від *Вільгельм*; насправді – скор. від *Володимир Ілліч Ленін*; *Маркел* – від *Марко*; насправді – від імені бога війни *Марса* (букв.: войовничий) [Там само: 47, 75]; етнонім *ібери* – „це перекручене слово *упери*, оскільки вони за своїм географічним положенням з усіх сторін уперті морями”. О. Пономарів вважає ці приклади зразками народної етимології [Пономарів 1992: 119]; на нашу думку, такі пояснення, зроблені на академічному рівні В. Тредіаковським, є типовим зразком хибної етимології, хоча й спричиненої тогочасним рівнем розвитку лінгвістики) і топоніміці (хоронім *Британія* – „це зіпсоване *Братанія*” [Там само]; гідронім *Киргус*, сквалентіонім *Устюрт* [Подольская 1988: 152], ойконім *Цвіклівці* – від флоролексеми „цвікла” [Бабишин 1962: 46] замість ОН *Цвікло*) тощо.

Таким чином, структурування ономастикону за етимологічними особливостями власних назв передбачає розрізнення онімів із відомою, невідомою та гіпотетичною етимологіями. Окремо виділяють пропріальні одиниці з прозорою, непрозорою, хибною та народною етимологіями. Указані атрибути мають стати невід’ємним складником комплексної характеристики власних назв.

У перспективі передбачаємо більш детальну характеристику й інших особливостей онімів, пов’язаних з їх творенням.

Література

Бабишин 1962 – Бабишин С. Д. Топоніміка в школі : на матеріалах Хмельницької області / С. Д. Бабишин. – К. : Рад. шк., 1962. – 122 с.; **Белей 1996** – Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст. : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Белей Любомир Омелянович. – Ужгород, 1996. – 394 с.; **Белецкий 1972** – Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания: ономастика / А. А. Белецкий. – К. : Изд-во КГУ, 1972. – 227 с.; **Етимологія 2005** – Етимологія української мови / за ред. О. І. Потапенка. – К. : Мілленіум, 2005. – 205 с.; **Железняк 1987** – Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Побережжя / І. М. Железняк. – К. : Наук. думка, 1987. – 204 с.; **Карпенко 1970** – Карпенко М. В. Русская антропонимика : конспект лекций спецкурса / М. В. Карпенко. – Одесса : Изд-во Одесс. ун-та, 1970. – 41 с.; **Карпенко, 1972** – Карпенко Ю. А. Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии / Ю. А. Карпенко // XI Congress international des sciences onomastiques: Résumés des communications. – Sofia, 1972. – S. 1 – 12; **Купач 2008** – Купач Т. Г. Методика географо-топонімічного аналізу території України (на прикладі ойконімів) : дис. ... канд. геогр.

наук : 11.00.11 / Купач Тетяна Григорівна. – К., 2008. – 193 с.; **Мудрова 2005** – Мудрова Н. В. К вопросу о создании комического эффекта в художественном произведении (на материале поэтонимии Н. С. Лескова // Традиційне і нове у вивченні власних імен : тези доп. конф. – Горлівка : ГДПШМ, 2005. – С. 183 – 186; **Немировская 2005** – Немировская А. Ф. Ономастические приёмы художественного письма в эпосе М. А. Шолохова „Тихий Дон” // Традиційне і нове у вивченні власних імен : тези доп. конф. – Горлівка : ГДПШМ, 2005. – С. 187 – 189; **Німчук 1966** – Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) / В. В. Німчук // Повідомлення УОК. – К. : Наук. думка, 1966. – Вип. 1. – С. 24 – 43; **ОТСО 1983** – Основная система и терминология славянской ономастики (Основен систем й терминологија на словенската ономастика). – Скопье, 1983. – 414 с.; **Подольская 1988** – Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.; **Пономарів 1992** – Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1992. – 247 с.; **Реформатский 1967** – Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – М. : Просвещение, 1967. – 544 с.; **Скрипник 1996** – Скрипник Л. Г. Власні імена людей : слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наук. думка, 1996. – 335 с.; **Суперанская 1973** – Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.; **Торчинський 2008** – Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.; **Хлистун 2006** – Хлистун І. В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Хлистун Ірина Валентинівна. – К., 2006. – 236 с.

Торчинський М. М. Етимологічні особливості власних назв

У статті охарактеризовано етимологічні особливості власних назв. На основі вказаних ознак розрізняємо оніми з відомою, невідомою та гіпотетичною етимологією. Окремо виділено власні назви із прозорою, непрозорою та народною етимологією. Зазначено, що для давніх найменувань бажаним є встановлення етимона. Такі ознаки повинні стати невід’ємним складником комплексної характеристики власних назв.

Ключові слова: етимологічні особливості онімів; відома, невідома і гіпотетична етимологія; прозора, непрозора та народна етимологія.

Торчинский М. М. Этимологические особенности имен собственных

В статье характеризуются этимологические особенности имен собственных. На основе указанных признаков различаются онимы с

известной, неизвестной и гипотетической этимологией. Особо выделяются имена собственные с прозрачной, непрозрачной и народной этимологией. Отмечено, что для давних наименований желательно установление этимона. Такие признаки должны стать неотъемлемой составляющей частью комплексной характеристики имен собственных.

Ключевые слова: этимологические особенности онимов; известная, неизвестная и гипотетическая этимология; прозрачная, непрозрачная и народная этимология.

Torchyns'kyi M. M. Etymologic features of the names own

The etymologic features of the names own are characterized in the article. On the basis of the indicated signs onyms differentiate with the unknown and hypothetical etymology known. The names own are separately selected with transparent, opaque and folk etymology. It is marked that the old names desired is establishment of etymon. Such signs must become inalienable making part of complex description of the names own.

Key words: etymologic features onyms; with, unknown and hypothetical etymology; transparent, opaque and hypothetical etymology.

ГРАМАТИКА

Н. В. Дьячок, Ю. А. Ермоленко (Горловка)

УДК 811.161.1=81'373.611

**К ВОПРОСУ О СИНКРЕТИЗМЕ НЕКОТОРЫХ
ОТАББРЕВИАТУРНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ**

Целью данной статьи является анализ и определение статуса так называемых отаббревиатурных производных типа *обэжэшник*, *НКВДшник*, *ЛТОшник*, *фээсбэшник*, *дэпээсник* и т.п.

Общепринятым является мнение относительно того, что „влияние глобализации, которое испытывает на себе русский язык начала XXI века, определенным образом отражается на его структуре: появляются новые элементы, стремящиеся „вписаться” в систему; развиваются новые семантические отношения; устанавливаются и изменяются синтагматические и парадигматические связи” [Харченко 2009: 139]. Необходимость сохранить собственную индивидуальность провоцирует язык активизировать свои ресурсы, искать и находить новые возможности ставших традиционными средств.

Традиционная лингвистика относит ряд достаточно новых образований типа *генералка* (*генеральная репетиция*), *прогрессивка* (*прогрессивная зарплата*), *зачетка* (*зачетная книжка*), *генеральша* (*жена генерала*), в том числе и *фээсбэшник* (*служащий ФСБ – фээсбэшный служащий*), *дэпээсник* (*служащий ДПС – дэпээсный служащий*) к компрессивному словообразованию (Е. Земская, Е. Кубрякова, В. Лопатин, Н. Янко-Триницкая), считают результатом вторичной номинации (А. Брагина), либо рассматривают их как проявление „общего закона утраты формальной и семантической расчлененности наименования” [Сидоренко 1992: 42], либо называют суффиксальными универбами (Л. Осипова), либо определяют их как один из случаев „лексической конденсации” [Кудрявцева 2004: 121]. И. Милославский, например, видит в данной ситуации процесс синтеза словосочетания в производное слово: „...в ряде случаев семантические структуры словообразовательного и синтаксического наименований при различии собственно языковых значений совпадают” [Милославский 1977: 53].

Так или иначе, все лингвисты, когда-либо занимавшиеся этой проблемой, едины в одном: перед нами явление деривационного характера, хотя тождественность семантики словосочетания и соответствующего ему слова дает нам право предположить, что между словосочетанием и словом реализуются отношения отнюдь не словообразовательные, например: *зачетная книжка* и *зачетка*, *бытовое помещение* и *бытовка*, *место для ожидания* – *ожидалка*, *жилища*,

подселенная в одной квартире к кому-то, жившему здесь раньше – подселенка и т.п.

В связи с этим естественно желание дать единый и наиболее точный терминологический эквивалент приведенным „словообразовательным” процессам и тем единицам, которые в результате этих процессов возникли. В. Теркулов, например, рассматривает такие дериваты как универбализованный (вербальный) эквивалент словосочетания, „то есть слово, которое возникло в результате словесной интерпретации словосочетания, имеет абсолютно тождественные словосочетанию лексическое и грамматическое значение и синтаксическую функцию” [Теркулов 2006: 134], а данная словесная интерпретация возникла благодаря процессу эллиптической универбации. В целом же каждая конкретная исследуемая нами единица носит название номинатема типа „словосочетание + универб”, входит в разряд структурных разновидностей номинатемы с доминантой-словосочетанием, то есть является семантически тождественной единицей, которая отождествляется на уровне словосочетания. Номинатема вообще – это некая абстрактная языковая единица, реализующаяся в вербальных формах (глоссах, вариантах), причем в данном конкретном случае вариантами одной номинатемы выступают словосочетание и семантически и грамматически тождественное ему слово, стилистически отличающееся от эквивалентного словосочетания чертами разговорности, сленговости, например, *капитальный ремонт* и *капиталка*, *коммунальная квартира* и *коммуналка*, *дочь царя* и *царевна*, *настойка валерианы* и *валерьянка*, *что-либо объемом в триста единиц* и *трехсотка*, *заметка информационного характера* и *информашка*. Предложенная В. Теркуловым концепция „не определяет того, какая из реально отмечаемых в речи структурных единиц является основной для языка. Она снимает противоречия в атрибуции разных структурных единиц путем выведения родовой, языковой единицы, системная значимость которой предполагает возможность любой структурной речевой реализации выразителя моделируемого тождественного значения. Такая единица и является основой номинативности – номинатемой” [Там же: 135]. Так, под универбом нами понимается грамматически тождественное определенному словосочетанию слово, стилистически отличающееся от этого самого (эквивалентного) словосочетания чертами разговорности, сленговости, являющееся наряду с ним вариантом одной номинатемы.

Как уже было сказано, особый интерес представляют образования типа *НВПшник*, *НКВДшник*, *ДПСшник* (а также – *дэпээсшник*), *ЛТОшник*, *ППСшник*, *фээсбэшшник*, *обэжэшшник*, *ФАСшник* и т.д.

Следует заметить, что аббревиатуры по природе своего возникновения и функционирования являются образованиями, подобными универбам. Они также являются универбализованными

(вербальными) эквивалентами соответствующих словосочетаний. Данные же словесные интерпретации возникают благодаря процессу аббревиации. Абстрактная языковая единица, вербальной реализацией которой является аббревиатура, носит название номинатемы типа „словосочетание + аббревиатура” и входит, как и универб, в разряд структурных разновидностей номинатемы с доминантой-словосочетанием. По мнению В. Теркулова, словесный дублет (аббревиатура) номинатемы с коллокативной доминантой создается путем композитной компрессии словосочетания.

Существует несколько классификаций аббревиатур, базирующихся на различных принципах. Одна из таких классификаций касается лексикализованных аббревиатур и основана на словообразовательном принципе производности. Согласно данному принципу лексикализованные аббревиатуры делятся на следующие группы.

1. Производные аббревиатуры. Таковыми являются все лексикализованные аббревиатуры, поскольку они получены в результате семантического словообразования от омонимичных форм исходных номинатем (*ЮМЗ, россельмаш* и пр.).

2. Производящие аббревиатуры, которые в словообразовательном плане могут являться словообразовательной базой для соответствующих им дериватов (*НКВД – НКВДишный, НВП – НВПишный* и т.п.).

Представляют интерес словообразовательные пары типа *НВП – НВПишник, ДПС – ДПСник* и т.д. Традиционно считается, что данные слова образованы посредством суффа. *-ник-* со значением лица от соответствующих аббревиатур.

Мы понимаем словообразование как процесс в рамках системы, то есть не как статичное состояние языка. Это предполагает, по нашему мнению, присоединение только одного словообразовательного форманта (часто соответствующего словообразовательному средству) к производящей основе. В связи с этим считаем, что структура таких словообразовательных пар некорректна: потеряно промежуточное звено – прилагательное (*НКВД – НКВДишный – НКВДишник*). Хотя и данный тип требует внесения существенных поправок.

Нам представляется, что каждое из данных слов (*НВПишник, НКВДишник, ДПСник* и т.п.) является универбатом, имеющим соответствующий эквивалент-словосочетание, определяющий элемент которого (имя прилагательное) образован от соответствующей аббревиатуры посредством суффикса прилагательного *-н-* со значением отношения к чему-либо, а имитация словообразовательного акта производится благодаря суффиксу *-ик-*: *сотрудник НКВД – НКВДишный сотрудник – НКВДишник*.

Данная модель является синкретичной, поскольку представляет собой процесс перехода от формообразования к словообразованию и

снова к формообразованию. Схематично этот процесс выглядит следующим образом.

1. *Народный комиссариат
внутренних дел*
номинатема
*(Народный комиссариат
внутренних дел)*
НКВД.

2. *НКВД – НКВДишный* (относящийся к НКВД); данная модель является распространенной морфонологической моделью с интерфиксацией.

3. *НКВДишный сотрудник*
номинатема
(НКВДишный сотрудник)
НКВДишник.

И еще:

1. *Дорожная патрульная служба*
номинатема
(Дорожная патрульная служба)
ДПС.

2. *ДПС – дэпээс* (буквенная интерпретация аббревиатуры) – *дэпээсный* (относящийся к дорожной патрульной службе); данная модель является распространенной моделью без интерфиксации.

3. *дэпээсный сотрудник*
номинатема
(дэпээсный сотрудник)
дэпээсник.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: 1) под универбом нами понимается грамматически тождественное определенному словосочетанию слово, являющееся наряду с ним вариантом одной номинатемы, стилистически отличающееся от эквивалентного словосочетания чертами разговорности, сленговости; 2) речевые и текстовые представители номинатемы – словосочетание и универб одной номинатемы – по отношению друг к другу и соответствующей номинатеме являются вариантами; 3) что аббревиатуры по природе своего возникновения и функционирования являются образованиями, подобными универбам; 4) каждое из исследуемых образований (*НВПишник, НКВДишник, ДПСник* и т.п.) является универбатом, имеющим соответствующий эквивалент-словосочетание, определяющий элемент которого (имя прилагательное) образован от соответствующей аббревиатуры посредством суффикса прилагательного *-н-* со значением отношения к чему-либо, а имитация словообразовательного акта производится благодаря суффиксу *-ик-*; 5) предложенная модель является синкретичной, поскольку представляет

собой процесс перехода от формообразования к словообразованию и снова к формообразованию.

Литература

Кудрявцева 2004 – Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка / Кудрявцева Людмила Алексеевна. – Киев : Киев. ун-т, 2004. – 208 с.; **Милославский 1977** – Милославский И. Г. Синтез словосочетания и производного слова / И. Г. Милославский // *Вопр. языкознания*. – 1977. – № 5. – С. 53 – 61; **Сидоренко 1992** – Сидоренко О. М. Про поняття універбізації в сучасному слов'янському мовознавстві / О. М. Сидоренко // *Мовознавство*. – 1992. – № 4. – С. 42 – 47; **Теркулов 2006** – Теркулов В. И. Еще раз об основной единице языка / В. И. Теркулов // *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. – 2006. – № 11 (106). – С. 127 – 136; **Харченко 2009** – Харченко С. Ю. Реализация активных словообразовательных типов и моделей в лексических новообразованиях начала XXI века / С. Ю. Харченко // *Язык региона: Лексика. Грамматика. Функциональное пространство*. – Волгоград, 2009. – С. 139 – 158.

Дьячок Н. В., Єрмоленко Ю. О. До питання про синкретичність деяких відаббревіатурних похідних

Статтю присвячено визначенню статусу та аналізу так званих відаббревіатурних похідних. Запропоновано параметри визначення аббревіатур, з одного боку, та універбів – з іншого. Зроблено висновки щодо синкретичності моделі формування відаббревіатурних універбів: подана модель є процесом переходу від формотворення до словотворення й навпаки.

Ключові слова: універб, аббревіатура, номінатема, синкретична модель.

Дьячок Н. В., Ермоленко Ю. А. К вопросу о синкретизме некоторых отаббревиатурных производных

Статья посвящена определению статуса и анализу так называемых отаббревиатурных производных. Предложены параметры определения аббревиатур, с одной стороны, и универбов – с другой. Сделаны выводы относительно синкретичности модели формирования отаббревиатурных универбов: данная модель представляет собой процесс перехода от формообразования к словообразованию и снова к формообразованию.

Ключевые слова: универб, аббревиатура, номинатема, синкретичная модель.

Dyachok N. V., Yermolenko J. A. The question of abbreviational derivatives' definition

The article is about status definition and derivatives' (from abbreviation) analysis. The parameters of abbreviation definition and univerbs are proposed. The conclusions about univerbs' sincretical models are done.

Key words: univerb, abbreviation, nominatheam, sincretical model.

М. І. Калько (Черкаси)

УДК 811.161.2.'366.587

**ВИДОВІ КОРЕЛЯЦІЇ ІЗ ПО-ПЕРФЕКТИВАМИ КРИЗЬ
ПРИЗМУ КОМПЛЕКСНОЇ АСПЕКТУАЛЬНОЇ ДІАГНОСТИКИ**

Конфлікт між „індивідуалізмом” лексики і „всеосяжністю” грамматики – неодмінний наслідок обов’язкового характеру граматичних протиставлень, але, імовірно, що „саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти” [Плунгян 1998: 30]. Це і є, на нашу думку, чи не основною причиною того, що попри пильну увагу до виду й аспектуальності, давню традицію, величезний доробок цілої когорти аспектологів, проблема адекватного опису слов’янського виду не втратила гостроти й актуальності. Це констатували відповіді тридцяти п’яти лінгвістів із тринадцяти країн світу на анкету аспектологічного семінару філологічного факультету Московського державного університету імені Михайла Ломоносова. З-поміж найважливіших завдань, на думку авторитетних мовознавців, основне – створення динамічної моделі аспекту, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім вивчення взаємодії лексичного й видового значень, ролі контексту для опису виду, зв’язку виду з універсальним набором акціональних значень, репрезентованих у часткововидових функціях [Ответы 1997: 125 – 129]. Саме таку модель категорії аспектуальності як динамічного багатопланового феномена, який, виконуючи функцію лінгвального відображення внутрішнього часу позамовних процесуальних виявів буття, позначуваних дієсловами, інтегрує чинники різних рівнів: екстралінгвального, онтологічного, прихованограматичного, парадигматичного, синтагматичного, прагматичного, епідигматичного та граматичного, представлено в статті.

Одним із чільних засадничих принципів, на які спирається репрезентована модель, є об’єктивістський підхід до опису аспектуальності, що неодмінно передбачає розмежування граматичного аспекту (категорії виду), лексико-граматичного аспекту (аспектуальних класів) та морфолого-словотвірного аспекту (акціональних класів) [Калько 2008].

Метою нашої розвідки є дослідження можливостей застосування комплексної аспектуальної діагностики в процесі розв’язання дискусійних питань сучасної аспектології, зокрема щодо видової специфіки дієслів, що належать до так званих „проблемних” видових кореляцій [Ответы 1997]. Завдання встановити належність дієслів, що утворюють кореляції на кшталт *жартувати vs пожартувати* та *бігти vs побігти*, з одного боку, до відповідних аспектуальних класів, а з іншого – до акціональних класів, а отже, і визначити тип аспектуального (видового, акціонального чи акціонально-аспектуального) партнерства [Калько 2009: 341 – 344], передбачає застосування різних методик

комплексної аспектуальної діагностики, зокрема „тесту Маслова” [Маслов 1948: 307], кореляційно-діалогічного тестування, методики інгерентно-кореляційних контекстів, транспозиційних прийомів тощо [Калько 2009: 95 – 133].

Аспектуальний аналіз часто супроводжує проблема семантичного розрізнення різнокатегорійних перфективних кореляцій, що мають однакою формальну модель вираження. Найбільш широка прикоренева валентність властива префіксові *по-*, який має здатність приєднуватися до імперфективів більшості аспектуальних класів: термінативів, евентивів, активітивів, стативів, формуючи семантичний ґрунт суто видового, акціонального чи акціонально-аспектуального партнерства. Так, перфективні партнери, утворені за допомогою префікса *по-*, можуть означати:

1) термінативну подію пантивного характеру, напр.: *Вкрив кольоровою черепицею, пофарбував затулки в колір неба і... всім стало не по собі. Пнулися одне вперед одного, завозили ліс і будували дерев'яні будинки, фарбували яскравими кольорами ринви і оббивали залізом димарі* (М. Циба);

2) термінативну подію тотивного характеру, напр.: *І все ж я наважився потелефонувати до нього додому, ризикований і неввічливий крок. Пан Микита міг холодно нагадати, що вікенди існують для відпочинку, під час вихідних додому телефонують найближчі або задля невідкладних справ* (С. Процюк);

3) евентивну подію, напр.: *Порвалися струни на арфі... І арфа сумує німа* (О. Олесь); vs *Пряла Марія, задумана й стривожена. І все їй чомусь рвалась нитка* (А. Головка);

4) делімітативну подію, напр.: *Ні, я вже їм оголосив, що хочу попрацювати з новими людьми. Не тому, що моя команда погано працює, а просто мені самому потрібне щось нове* (З газети);

5) інгресивну подію, напр.: *Полетіла бідна сиротинка, Пострічав її маленький соловейко. „Ой, куди летиш, маленька перепілко...”* (І. Кочерга);

6) інцептивну подію, напр.: *Вражений цим напливом чудернацьких думок, Карасик запитав себе: „Та невже ж тільки тепер, коли вона вже одружена, я покохав її, чи я кохав її в раніш? Тоді чому ж я цього сам досі не знав?”* (Б. Антоненко-Давидович);

7) інцесивну подію, напр.: *Срібляста биндочка Прута кривульками порізала зелені береги* (М. Коцюбинський); vs *Поміж хвилястими пагорбами та глинищами зміївся протитанковий рів. Праворуч різала річку навкис розмита кам'яна гребля давно зруйнованого млина* (В. Козаченко);

8) дистрибутивну подію, напр.: *Але так, щоб нас не половили. А міліціонер нехай ловить Навіть не втікати мемо* (П. Запаренко).

Визначення аспектуального класу й, відповідно, типу аспектуального партнерства передбачає застосування комплексної діагностики, яка охоплює тестування на видове партнерство як транспозицію в теперішній історичний, теперішній сценічний чи ітеративації, добір інгерентних контекстів, інсталяційне моделювання, тести-діалоги тощо [Калько 2009: 95 – 147].

Так, *пожартувати* „сказати що-небудь дотепне, смішне або зробити щось задля жарту” перебуває у відношенні термінативного партнерства (у його тотивному різновиді) із *жартувати* „говорити або робити що-небудь дотепно”. Це засвідчено:

1) інгерентними контекстами, напр.: – *Отче, нині осінь тільки починається, а ми ж не такі й старі, – хотів **пожартувати**, а вийшло не зовсім весело. – **Жартуєш?*** (Б. Левін); – *Здається, приїхали, – **пожартував** Котляревський. Стефан, який встиг проїнятися щирою симпатією до штабс-капітана, мимохіть знизав плечима: офіцер **жартує**, а чи до цього за таких обставин?* (Б. Левін); – *Здоров був, отамане, коли не **жартуєш!** – одказали козаки, котрі чатували біля брами. – Еге, з вами **пожартуєш!** – похитав головою Остряниця. – Таку фортецю запопали!* (В. Чемерис);

2) зворотною транспозицією чи ітеративацією: – *Ми тебе тут і оженимо, – **жартує** Ярьсько. – Вкраїночку таку висватаємо, що ну!* (О. Гончар) – *Ми тебе тут і оженимо, – **пожартував** Ярьсько. – Вкраїночку таку висватаємо, що ну! Ярьсько вже не раз так **жартував**, але і досі так нікого й не висватав; – Загоїться, поки весілля скоїться, – **пожартував** він. – Полеж із тиждень і забудеш, що впав* (З. Гулуб) – *Загоїться, поки весілля скоїться, – **жартує** він. – Полеж із тиждень і забудеш, що впав;*

3) інсталяційним моделюванням, зокрема, інсталяцією імперфектива та перфектива в контекстуальну модель, що поєднує два часові плани: теперішній історичний і минулий, напр.: *У пам'яті спливають всі вчорашні події: ось він підходить до неї, **жартує**, що дуже маленька. **Пожартував** – і ось уже бере її руку, цілує і соромливо опускає очі.*

Пожартувати зі значенням „жартувати якийсь час”: *Молодий я, молодий, Повний сили та одваги. Гей, життя, виходь на бій, – **Пожартуєм** для розваги!* (П. Тичина); *Ляшків-панків почастуєм, З панянками **пожартуєм**. Ой гоп таки так!* (Т. Шевченко); *...**пожартували** ми та й розійшлися* (Ю. Мушкетик), означаючи делімітативну подію, функціонує як акціональний партнер активітивного дієслова *жартувати* „веселитися, смішити когось”, „приваблювати до себе когось веселими розмовами; залицятися”, „бавитися з ким-небудь”, пор.: *Шахай почав **жартувати** з малою* (Ю. Яновський). Це підтверджують інгерентні контексти з діагностичними обставинами. На відміну від тотивів, активітиви та делімітативи допускають

сполучуваність із темпоративами, що означають кінцеву межу часового відрізка, напр.: *Жартували до зорі, доки стало виднесенько на дворі* (Народна пісня); *Доки схочу, доти пожартую, а докучить – далі помандрую...* (Марко Вовчок). Крім того, діагностичним для делімітативів є темпоратив „трохи”, напр.: – *Мої сестриці кохані! – промовила найстарша сестра Люцина. – Давайте пожартуємо трохи з тим чудовим мужиком!* (І. Нечуй-Левицький). Відмінності синтагматичної поведінки аналізованих дієслів засвідчують інсталяційні моделі. Неприйнятною як для видового (тотивного), так і для акціонального (активітивно-делімітативного) партнерства є модель: „довго – нарешті” (**Він довго жартував – і нарешті пожартував*), що відрізняє такі семантичні кореляції від пантивного різновиду термінативного партнерства. Проте абсолютизація окремих її компонентів уможливило розмежування аспектуальних характеристик. Сполучуваність vs несполучуваність із „довго” діагностує відповідно активітиви й тотивні імперфективи, а сполучуваність vs несполучуваність із „нарешті” є диференційною ознакою тотивних перфективів і делімітативів. Запитання: *Ну що, ти нарешті пожартував?* може стосуватися лише термінативної ситуації (пресупозиція – знання адресанта про намір адресата сказати чи зробити щось дотепне). У можливій поліпредикатній делімітативній ситуації: *Нарешті вони пожартували і розійшлися* – темпоратив залежить від термінативного дієслова *розійтися*. Це підтверджує транспозиція в теперішній історичній: **Нарешті вони жартують і розходяться*, але *Нарешті вони, пожартувавши, розходяться*. Неможлива в цьому разі й трансформація поліпредикатної ситуації в монопредикатну: **Нарешті вони пожартували*.

Досить виразно репрезентує суттєву відмінність онтологічної природи аналізованих значень *жартувати* „вживлення” їх у квантифіковані ситуації. Так, у загальнофактичному контексті: *Він давно вже так не жартував*, можливому для обох значень, термінатив виражає повторювану подію, а активітив – повторюваний процес. В обох випадках – це процес чи подія, що відбувалися хоча б один раз у минулому, а через тривалий проміжок часу повторилися. Характерно, що трансформація цього контексту в кореляційний можлива тільки для термінативів, пор.: *Він давно вже так не жартував, а сьогодні пожартував*.

Контексти, де *пожартувати* функціонує як погроза, засвідчують, що аспектуальної значущості можуть набувати й прагматичні семи, наявність яких уможливило інтерпретацію дієслівного факту лише як події, не пов’язаної з розчленованим у часі процесом, що готує її настання. Такі експресивні значеннєві варіанти належать до *perfectiva tantum*, напр.: – *Ну, ну, ну! Он як прийде батько, то він з тобою пожартує!* (У. Самчук). Унаслідок зсуву семантики в бік евентивності

семантема *пожартувати* втрачає здатність до видового партнерства з *жартувати*.

Одним із дискусійних питань сучасної аспектології є статус так званих „проблемних” видових кореляцій, до яких зараховують цілу низку кореляцій, формальною моделлю яких є „імперфектив – по-перфектив”, напр.: *бігти vs побігти, іти – ніти, їсти vs поїсти, бачити vs побачити, вірити vs повірити, любити vs полюбити* тощо. Аспектологічний аналіз, здійснюваний на основі комплексної діагностики, дає змогу виявити аспектуальний клас відповідних дієслів, наявність видового чи акціонального партнерства та його різновид.

Інгерентні корелятивні контексти, які поєднують часові площини минулого та теперішнього історичного, засвідчують позитивний результат тесту на видове партнерство *бігти vs побігти*, що описують рух у якомусь напрямку, до кого-небудь, із якоюсь метою, за межі якого-небудь місця, з якогось приміщення. Оптимальною для реалізації таких значень є ситуація з експлікованим директивом, напр.: *Ти чуєш? Максє, голубчику, **побіжить** зателефонуйте ви, я хочу ще невеличку порцію хліба накрутити собі... Іншим разом Клара такого егоїзму, розуміється, не стерпіла б, але тепер вона нічого не чує; вона витрушує хліб на Йозефову тарілку, так само, як він, пальцем вимазує з шухлядки всі рештки, обсмоктує палець і з тарілкою **біжить** у сад – вона не хоче, щоб на неї дивились (В. Винниченко); Олена Іванівна встає і **йде до своєї кімнати**. Іра плаче. Раптом вона звертає увагу на годинник. Минуло дві години, відколи бабуня **пішла до своєї кімнати**, а Іра не пригадує жодних звуків звідтіля (А. Хома). Різновид видового партнерства визначають тести-діалоги. На запитання: – Ну що, вона нарешті **пішла до своєї кімнати**? неможливо відповісти: – *Довго йшла, але нарешті **пішла**, але можливо: – Довго збиралася, але вже **йде**. – Якраз **іде**. Це засвідчує репрезентацію на рівні конкретної ситуації мотивного різновиду термінативного партнерства.*

Отже, у таких ситуаціях інгресивний компонент „початок руху” значною мірою деактуалізований, натомість домінують такі важливі для створення фону термінативної семантики компоненти, як директивність (спрямованість руху в бік якогось об’єкта, кінцевого пункту) та фінитивність (цілеспрямованість руху, його мета, призначення). Тому діагностування термінативності відповідних значень допомагають мовні засоби реалізації директивів та фінитивів, напр.: – **Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи**. – **Йди**, доню, та не барись (М. Коцюбинський). Зазвичай, лише такі контексти відкриті для транспозиції в теперішній історичний чи сценічний, напр.: – Я трохи полежу, а ти **побіжи на місто та купи хліба**... (М. Коцюбинський) vs *Він **біжить** у місто, купляє хліба і повертається додому; Уранці ухопила [Оксана] відра і **пішла по воду** (Г. Квітка-Основ’яненко) vs *Оксана хапає відра і **йде по воду**; Уляна, плачучи, **пішла в сіни** (Г. Тютюнник) vs *Уляна,***

плачучи, йде в сіни, бере відро, повертається. В інших контекстуальних умовах домінує інгресивний компонент, що унеможлиблює термінативне видове партнерство, створюючи семантичні умови для акціонального партнерства активітивів та інгресивів, пор.: *Оришка побігла, ляпаючи босими ногами* (Г. Хоткевич) і *І пронизав жах серця всіх людей, – страшно було дивитися, як біжить перед ними й вис високий сивий дід* (Г. Хоткевич); *Каламутними крапками розсипалась по стерні наша лава. Пішли, пішли... Десь бадьоро, по-ранішньому, заторохкотів кулемет, перегукнувся з лісом, і відти гахнула перша гармата* (Б. Антоненко-Давидович) і *І дівчина, обсипана квітками, Іде, немов пливе лебедонька в воді* (М. Рильський). Транспозиція контекстів із перфективом у теперішній історичний із імперфективом неможлива без семантичних утрат: *бігти* втрачає значення термінативної події, відображаючи активітивний процес, пор.: *Гуркіт наростає, роблячись дедалі нестерпнішим. Я побіг. Усі побігли* (М. Рябчук) – *Гуркіт наростає, роблячись дедалі нестерпнішим. Я біжу. Усі біжать*.

Розбіжність між видовим і акціональним партнерством *бігти* vs *побігти* увиразнена в інгерентних корелятивних контекстах, пор.:

(1) *Всі метнулися до водянки, начерпнули якогось хузу і полили Володька. Після цього батько схопив малого на руки й, обліплюючись кров'ю, що змішувалася з курявою, ніби навіжений побіг з ним до хати. За ним, спотикаючись, біжить мати* (У. Самчук).

(2) *Люди вже перебігли, й вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила, – біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли. – Галько! – гукнула вона до неї* (Б. Грінченко).

(3) *Якось ішли аж за Дніпро в слободу відспівувати суддю полкового, й саме тоді рушив лід, і двоє співаків утопилося, а ми бігли по кризі, й раптом стала переді мною дибки крижина, і я закричав з жаху, одначе не зупинився, а побіг убік слідом за іншими хлопцями* (Ю. Мушкетик).

(4) *Левантина кинулась з хижки, вискочила з двору й побігла аж на другий кінець села. Бігла, нічого не тямлячи, не бачачи, серед темряви* (Б. Грінченко).

(5) *Бур'янами, а далі городами, повз соняшники, побігли вгору до вулиці. Вже були біля тину, як раптом Оксана, що бігла попереду, зупинилась і великими очима оглянулася до дівчат: – Гляньте, козаки он ведуть когось* (А. Головка).

У контексті (1), який поєднує два часові плани, *бігти* vs *побігти* – видові партнери, що означають термінативну подію, правда, не позбавлена відтінку інгресивності як залишкового значення інгресивного префікса *по-*. Видове партнерство підтверджує тест на можливість „вирівнювання” часових планів: зворотну транспозицію речення з теперішнім історичним у минулий, пор.: *Всі метнулися до водянки, начерпнули якогось хузу і полили Володька. Після цього батько схопив*

*малога на руки й, обліплюючись кров'ю, що змішувалася з курявою, ніби навіжений **побіг** з ним до хати. За ним, спотикаючись, **побігла** мати.* Імплицитний спостерігач „вихоплює” як цілісну подію не тільки сам момент початку руху в напрямку до об'єкта, а й наступну фазу, що засвідчує поєднання і перфектива, й імперфектива з дієприслівником *спотикаючись*.

У контексті (2) міжкатегорійна взаємодія аспектуальності та локативності набуває особливої конфігурації: у поле зору експліцитного спостерігача, що має статичну просторову локалізацію, потрапляє конкретно-часове здійснення процесу *бігти*. Дієслово *біжить* описує активітивну ситуацію, оскільки реципієнт, хоч і споглядає рух у певному напрямку, але кінцевий пункт йому невідомий. Із попередніх спостережень випливає тільки те, що в цьому самому напрямку рухалися й інші суб'єкти, які здійснювали аналогічний процес. Поки вони не перетинали місця локалізації спостерігача, він сприймав їхній рух як активітивний процес. Проте з погляду самих виконавців цей процес термінативний, тобто спрямований на досягнення просторової межі. Однак, коли суб'єкти, порівнявшись зі спостерігачем, продовжують свій рух у тому самому напрямку, його свідомість „вирізає” з дійсності подію: *Порівнявшись із ним, вони **побігли** далі – Порівнявшись із ним, вони **біжать** далі*. Отже, у контексті (2) контаміновано дві різні категорійні ситуації: *бігти* категоризовано як активітивний процес, а *побігти* – як термінативну подію, хоч термінативне видове партнерство *побігти* і *бігти* в цій ситуації увиразнене лише за умови її вилучення й інтерпретації як окремої. Очевидно, така аспектуальна гра значень переконує в тому, що порівняння теорії виду з теорією відносності, яке побутує в сучасній аспектології, не позбавлене підстав.

У контексті (3) *бігти*, як і в попередньому, описує актуальний активітивний процес, а *побігти* – термінативну подію, але межею, що уможливорює „вихоплення” такої події, є часовий момент зміни напрямку руху. Видове партнерство підтверджене тестом на транспозицію в теперішній історичний, пор.: ... *раптом переді мною стає дибки крижина, і я кричу з жаху, однак не зупиняюся, а **біжу** убік слідом за іншими хлопцями*.

Контексти (4) і (5) виражають „природну” для аналізованих дієслівних фактів внутрішньочасову конфігурацію ситуації: активітивному процесові *бігти* передують інгресивна подія *побігти*. Такі контексти – яскрава ілюстрація акціонального партнерства. Їхня транспозиція в теперішній історичний є принаймні стилістично невинуватою, а то й зовсім неможливою, оскільки нівелює подійність значення імперфектива, напр.: *Левантина кидається з хижки, вискакує з двору й **біжить** аж на другий кінець села. **Біжить**, нічого не тямлячи, не бачачи, серед темряви*.

Якщо тотиви належать до периферійної семантичної зони термінативів, то описані вище дієслова руху наповнюють периферію мотивів. „Прорив” у сферу видового партнерства зумовлений, очевидно, процесом аналогізації, „дорівнювання” до гіперонімічної кореляції *вирушати vs вирушити*, де наявність тотивного видового партнерства не викликає сумнівів. Підтвердження тотожності семантики *ити vs піти*, *бігти vs побігти* та *вирушати vs вирушити* – діалогічні кореляційні тести, напр.: – *Він уже **пішов** на роботу?* – *Ще ні, але вже **йде***; – *Він уже **побіг** за лікарем?* – *Ще ні, але вже **біжить***; – *Він уже **вирушив** у дорогу?* – *Ще ні, але вже **вирушає***; пор.: *Що в цьому світі для тебе дорожче – Звага свободи чи леза відчаю? Чуєш? На битву! Я вже **вирушаю!*** (Яр Славутич).

Спостерігач може зробити висновок про те, що відбувся перехід від попереднього стану до наступного, лише після того, як суб’єкт, зрушивши з місця, зробить хоча б кілька кроків. Тому цей інтервал категоризовано як короткотривалий (тотивний) процес, виражений імперфективом. У діалогових відповідях: – *Уже **біжу*** чи: – *Уже **вирушаю*** зафіксовано істинність деякого (хоча б і незначного) передподійного інтервалу – ознаки прогресивної функції. Однак психологічно відчутний і модальний відтінок наміру, властивий функції запланованого майбутнього. Тому контекстам з *уже* притаманний процесно-подійний синкретизм, хоч психологічно домінантним є все-таки процес. В аналогічних контекстах із темпоративом *зараз* домінує, навпаки, подія, напр.: *Мирон глянув на годинника. Пів на п’яту. – Я **зараз іду**, можете сховати свого годинника* (В. Винниченко), пор.: *Він уже **пішов?*** – ***Зараз іде***; – *Він уже **побіг?*** – ***Зараз (через хвилину) біжить***; – *Ти ще **не вирушив?*** – ***Зараз (через п’ять хвилин) вирушаю***. Але як *уже* (у контексті прогресивного значення), так і *зараз* (у контексті запланованого майбутнього) є діагностичними обставинами, сполучуваність *vs* несполучуваність з якими розрізняє відповідно тотиви й евентиви.

В. Русанівський зараховує вид до найскладніших категорій, оскільки вона належить водночас і до граматичного, і до словотвірного рівнів мови. На його думку, переплетіння у видовій парі взаємозалежності словотвору й морфології засвідчує незавершеність процесу граматикизації виду [Русанівський 1993: 193 – 194]. Досвід застосування комплексної аспектуальної діагностики як сукупності методик, спрямованих на ідентифікування аспектуально вагомих характеристик, переконує в тому, що вона є ефективним інструментом аспектологічного аналізу, що уможливорює не спрощений, схематичний, а інтегративний та багатоаспектний підхід до дослідження видової поведінки дієслівної лексеми, а це відкриває перспективи вирішення окремих дискусійних проблем теорії виду як одного з багатогранних і суперечливих поняттєвих та граматичних феноменів.

Література

Калько 2008 – Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : монографія / М. І. Калько. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.; **Калько 2009** – Калько М. І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера / М.І. Калько // Укр. мова. – 2009. – № 3. – С. 17 – 27; **Маслов 1948** – Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке / Ю. С. Маслов // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303 – 316; **Ответы 1997** – Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / Черткова М. Ю., Плунгян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О. // Вопр. языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125 – 136; **Плунгян 1998** – Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 „Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика” / В. А. Плунгян. – М., 1998. – 48 с.; **Русанівський 1993** – Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Либідь, 1993. – С. 157 – 243.

Калько М. І. Видові кореляції із *no*-перфективами крізь призму комплексної аспектуальної діагностики

У статті репрезентовано методологічні засади аспектологічного аналізу і описано досвід застосування комплексної аспектуальної діагностики щодо „проблемних” видових кореляцій, перфективний член яких утворений за допомогою префікса *no-*. Виявлено належність окремих значень аналізованих дієслів до відповідних аспектуальних чи акціональних класів та схарактеризовано специфіку їхньої видової поведінки.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, комплексна аспектуальна діагностика, аспектуальний клас, акціональний клас, видова поведінка, термінатив, активітив, інгерентно-кореляційний контекст.

Калько Н. И. Видовые корреляции с *no*-перфективами сквозь призму комплексной аспектуальной диагностики

В статье представлены методологические предпосылки аспектологического анализа и описан опыт применения комплексной аспектуальной диагностики к „проблемным” видовым корреляциям, перфективный член которых образован при помощи приставки *no-*. Определена принадлежность отдельных значений анализируемых глаголов к соответствующим аспектуальным или акциональным классам и охарактеризована специфика их видового поведения.

Ключевые слова: глагол, вид, аспектуальность, комплексная аспектуальная диагностика, аспектуальный класс, акциональный класс, видовое поведение, терминатив, активитив, інгерентно-кореляционный контекст.

Kalko M. I. Aspect correlations with the *no*-perfective through the prism of complex aspectual diagnosis

The article provides methodological basis of aspectual analysis and describes complex aspectual diagnosis of "problem" aspect correlations, the perfective component of which is formed by means of the prefix „по-“. The article analyzes relation of certain meanings of the verbs in question to aspect or actional classes and gives characteristics as to their aspect behaviour.

Key words: verb, aspect, aspectuality, complex aspectual diagnosis, aspectual class, actional class, aspect behaviour, terminative, activities, inherent-correlation context.

О. Л. Путіліна (Донецьк)

УДК 81371+81367.625=811.112.2=811.161.2

**ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ГЛИБИННОГО ОБ'ЄКТА В
УКРАЇНСЬКОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ
(у зіставленні з англійським)**

З 50-х рр. ХХ ст. однією з найактуальніших стає проблема співвідношення компонентів глибинної структури речення із відповідним набором поверхневих структур, насамперед відмінків [Тестелец 2001]. Водночас важливим постає виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення [Bierwisch 1967]. Розв'язання проблеми взаємозв'язків і взаємовідношення глибинно-семантичного й формально-поверхневого рівнів у досліджуваних мовах неможливе без попереднього з'ясування особливостей реалізації відповідних компонентів окремо в кожній з мов з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Мета статті полягає в з'ясуванні специфіки репрезентації об'єктного значення на глибинному та поверхневому рівнях в українській та англійській мовах, а безпосереднє завдання полягає у виявленні системи засобів, що є репрезентантами глибинної об'єктної семантики в поверхневій структурі сучасного складного, передусім складнопідрядного (або такого, що наближене за своєю формальною / семантичною структурою до складнопідрядного), речення в сучасних українській та англійській мовах. З цією метою були обрані тексти українською та англійською мовами. Базовим для аналізу складних речень української мови став роман В. Підмогильного „Місто“, а в англійській складні речення

досліджувано переважно на матеріалі роману Е. Хемінгуея „Прощавай, зброе!”.

В українській і в англійській мовах глибинне об’єктне значення може бути виражене на формально-поверхневому рівні складного речення [Croft 1990]. В обох мовах діють ті самі правила, що й на рівні простого речення, зокрема в межах однієї або кількох частин складного речення: на рівні формально простого речення в його складі можливе вираження об’єктної семантики за допомогою форм певних відмінків (з прийменником / без прийменника) при семантично повних дієсловах, аналітичних дієсловах, прислівниках з інфінітивом або предикативних формах на **-но**, **-то** в українській мові, а також відмінковою формою іменника / особового займенника: безприйменниковою з транзитивним дієсловом чи з прийменниковою з нетранзитивним, при модальних дієсловах, за допомогою спеціалізованих комплексів з інфінітивом, герундієм і дієприкметниками в англійській мові: (1) *Він йому виламував ребра* (Зн.в.) *в скаженій люті, він йому повивертав суглоби* (Зн.в.) ... [Багрянний: 38]; (2) *Gasping for breath, he woke in a cold sweat terrified, that it* (the Common Case) *was real, that he had already killed his brother* (the Common Case) *and his king* (the Common Case) [Kurtz: 165] ‘Затамувавши подих, він прокинувся у холоднім поту, вжахнувшись, що це насправді, що він уже вбив свого брата і короля’.

З-поміж складних речень української мови на особливу увагу заслуговують складнопідрядні речення (782 од. – 13,44%), оскільки об’єктне значення в них може бути виражене не тільки в межах головної або підрядної частин (96 од. – 1,65%), але й бути поширеним на всю підрядну частину або частини, якщо вони підпорядковані тому самому члену головної частини: (3) *І радісно почував, що ця кривність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем* [Підмогильний: 9]; (4) *I only write about what a beautiful place we live in and how brave the Italians are* [Hemingway: 16] ‘Я тільки писав про те, в якому чудовому місці ми живемо і якими хоробрими є італійці’. Мова йде про складнопідрядні речення з підрядними додатковими (за логіко-граматичною класифікацією [Загнітко 2001: 366 – 383]), у яких підрядна частина постає у функції об’єктного визначника при дієслові, прикметнику, віддієслівному іменнику, прислівнику або ж конкретизує додаток головної частини, виражений займенником [Там само: 370], що загалом характерне і для українських, і для англійських складнопідрядних речень: (5) *Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю* [Підмогильний: 18]; (6) *I made sure (that) he was dead* [Hemingway: 47] ‘Я був перекоаний, що він помер’. Це можливе завдяки тому, що у складнопідрядному реченні одна з підрядних частин (насамперед додаткова) заміщає позицію додатка, дублюючи разом із головною частиною структуру простого речення. У складнопідрядному реченнєвому утворенні підрядна частина перебуває в семантично

акцентованій позиції, указуючи на напрямок семантико-синтаксичних відношень від підпорядкованого компонента (підрядної) до головної частини, тому підґрунтям для вияву об'єкта в складнопідрядному реченні є відкриття правобічної валентної позиції – позиції об'єкта – опорним дієсловом-присудком, яка у формально-граматичному плані є позицією додатка, а в структурі речення заповнена підрядною частиною.

Синтаксична сполучуваність підрядних додаткових обмежена певними семантичними групами дієслів-предикатів, які своєю правобічною валентністю передбачають заповнення об'єктної позиції [Там само: 370 – 371]. Речення цього типу (211 од. – 3,63%) побудовані на основі опорних слів у головній частині, які мають розповідну модальність і не забарвлені спонукальним відтінком, а найпридатнішим сполучником для приєднання таких частин до опорних слів є **що**, оскільки він семантично неспеціалізований і стилістично нейтральний. До найголовніших опорних слів належать лексеми зі значенням:

1) повідомлення, передачі інформації (переважно можуть бути зведені до дієслів мовлення) (*аргументувати, відповідати, говорити, зазначати, зауважувати, інформувати, нагадувати, підкреслювати, пояснювати* тощо): (7) *Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього: – Мабуть, торбу віршів приносить [Підмогильний: 6]; (8) *Аналізуючи минулі тривожні події, можна з упевненістю сказати, що ... ситуація у фінансовій системі України стабілізується* [Швець: 11] (82 од. – 1,41%);*

2) процесів психічного стану і процесів розумової діяльності (*вирішувати, установлювати, дізнаватись, здаватися, обґрунтовувати, прогнозувати, розгадувати* тощо): (9) *І Степан подумав, що легко переламати такі ноги* [Підмогильний: 6]; (10) *Археолог Чарльз Еванс довів, що лабіринт Мінотавра знаходився саме у підвалах грандіозного Кносського палацу* [Каминіна: 87] (129 од. – 2,22%).

Досить поширеною є модель складного речення, у якій у синтаксичній ролі головної частини складнопідрядного речення постають так звані модальні фрази – вільні двоскладні непоширені речення типу *я думаю, я вважаю*, безособові конструкції *не віриться, як здається* тощо (потрактовані як конектори [Путіліна 2006]), хоча основну частину оформлюють як пояснювальну підрядну, що приєднана до головної за допомогою сполучників: *Я думаю, він вийшов* [Шинкарук 2002: 44 – 45]. Саме це дозволяє кваліфікувати такі речення і як речення зі вставними словами, що дорівнюють словам автора): (12) *Це прикро, але справедливо, треба визнати!* [Підмогильний: 9] (59 од. – 1,01%).

За тими самими принципами побудовані й речення з прямою мовою (416 од. – 7,15%) (в українській і в англійській мовах), тому що конструкції прямої мови уподібнені до підрядних додаткових, приєднуючись або а) до дієслів розумової діяльності: (13) *„Я тут житиму”, – подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною...*

[Підмогильний: 5]; (14) „*If I fail?*”, *He thought and regarded her for a moment as though the thought she had uttered was unthinkable* [London: 288] „Якщо я зазнаю невдачі?” – він подумав і подивився на неї якусь мить, наче думка, яку вона висловила, була неймовірною’ (109 од. – 1,87%); або б) до дієслів значенням повідомлення: (15) *Другий каже: „О, я на гарній роботі, монтую сюжети”* [Коскін: 14]; (16) „*That’s true, in theory*”, *he said, watching Dhugal lie down on the kilt to bell it around his narrow waist* [Kurtz: 54] „Теоретично, це правда”, – сказав він, дивлячись, як Дюгаль ліг на кілт, що оперізував його тонку талію’ (307 од. – 5,28%). Цілком слушною щодо цих конструкцій є думка Л. Кадомцевої, яка розглядає слова автора й речення, що безпосередньо відтворюють чуже мовлення як такі, що перебувають навіть не стільки в граматичному, скільки насамперед у загально-змістовому зв’язку, причому останній впливає з того факту, що у складі слів автора зазвичай наявні дієслова на позначення процесів мовлення або мислення, які обов’язково потребують конкретизації свого значення – поширення іншими повнозначно-лексичними одиницями з об’єктним значенням (у межах простого речення) або ж підрядною частиною з таким самим (об’єктним) значенням (у межах складного речення) [Сучасна 1972: 429].

До групи дієслів, якими вводять або коментують чуже мовлення, відносять такі: *вирішувати, вітати, говорити, доводити, зазначати, запитувати, згадувати, казати, наголошувати, наказувати, натякати, оголошувати, пам’ятати, підкреслювати, повідомляти, покликати, розуміти* тощо: (17) *‘Priest to-day with girls’*, *the captain said looking at the priest and at me* [Hemingway: 8] „Панотець сьо-год-ні з дівчатами, – сказав капітан, поглянувши на священика і на мене”; (18) *Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала: – О, ви одержите стипендію!* [Підмогильний: 4].

Подібною є ситуація в реченнях з непрямою мовою, оскільки в зв’язку між словами автора й реченнями, що відтворюють чуже мовлення, закладена можливість структурно-функціональних перетворень, кінцевим результатом яких і є конструкції з репродукованим, непрямо відтвореним мовленням, що із синтаксичного погляду є складними реченнями з підрядними додатковими (за логіко-граматичною класифікацією [Загнітко 2001: 370 – 372]): (19) *Біограф поета М. Ковалінський говорить* (слова автора), що цей конфлікт з переяславським єпископом для Сквороди був першою пробою твердості його духу (чуже мовлення) [Батюк: 6]; (20) *He said* (слова автора) that the agents would send us a telegram as soon as the steamer arrived (чуже мовлення) [London: 170] ‘Він сказав, що агенти надішлють нам телеграму, як тільки прибуде пароплав’.

Наявні поодинокі випадки трансформування складного речення з прямою мовою в просте, де формально виражена непряма мова, зокрема в англійській мові, але при перекладі вона може втрачатися разом із

експліцитно вираженим об'єктним значенням: (21) *The stretcher-bearers saluted and said thank you* [Hemingway: 105] 'Санітари віддали честь (відсалютували) і подякували' (букв. 'сказали спасибі') (пор.: '*Thank you*', *said the stretcher-bearers and saluted* – „Спасибі”, – сказали санітари й віддали честь’).

Іноді можливе перетворення складного речення з прямою мовою й словами автора не на складнопідрядне речення, а на просте зі вставною конструкцією, якою стає той фрагмент речення, що демонструє перехід від слів автора до чужого мовлення: (22) *У п'ятницю Центральна виборча комісія опрацювала всі 100 відсотків протоколів виборчих комісій, які надійшли в електронному вигляді (чуже мовлення), повідомляє Укрінформ (слова автора)* [Попередні підсумки виборів: 1]. Відхід від традиційної структури речення зі словами автора і власномовленням спостерігаємо й в англійській мові, що допускає формальну видозміну складнопідрядного речення на безсполучникове складне з обов'язковим у таких випадках опущенням формального показника – сполучника підрядності *that*: (23) *Mr. Banks said yesterday (that) he had no idea what Mr. Lewis' plans were* (приклад з [Дубенец 2003: 170]) 'Містер Бенкс сказав учора, (що) не має жодного уявлення щодо креслень містера Левіса’.

Отже, в сучасній українській мові (як і в англійській) семантика об'єкта може бути виражена на поверхневому рівні складного речення і в межах однієї з його частин, і всією підрядною частиною (додатковою). Об'єктне значення виражає й прямою мовою або конструкцією чужої мови в складнопідрядному реченні та у трансформованій підрядній частині зі вставною конструкцією в українській і безсполучниковому складному реченні в англійській мові.

Отримані результати репрезентують особливості становлення відмінкової граматики як окремого лінгвістичного напрямку й можуть бути використані для подальшого повноцінного комплексного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур, досліджуваних у його межах, передусім у зіставному аспекті.

Література

Дубенец 2003 – Дубенец Э. М. Лингвистические изменения в современном английском языке : монография / Э. М. Дубенец. – М. : Глосса-Пресс, 2003. – 256 с.; **Загнітко 2001** – Загнітко А. П. Теоретична грамика української мови : Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; **Путіліна 2006** – Путіліна О. Л. Складні та ускладнені конструкції як реалізатори глибинного об'єктного значення на поверхневому рівні сучасного англійського речення у зіставленні з українським / О. Л. Путіліна // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 14. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 167 – 174; **Сучасна 1972** – Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред.

І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.; **Тестелец 2001** – Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис : монографія / Я. Г. Тестелец. – М. : Изд-во РГГУ, 2001. – 798 с.; **Шинкарук 2002** – Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.; **Bierwisch 1967** – Bierwisch M. Some Semantic Universals of German Adjectivals / M. Bierwisch // Foundations of Language. 3.1. – 1967. – P. 1 – 36; **Croft 1990** – Croft W. Typology and Universals / W. Croft. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 352 p.

Джерела

Багрянний – Багрянний І. Тигролови ; Морітурі / І. Багрянний. – К. : Наук. думка, 2000. – 368 с.; **Батюк** – Батюк Н.О. Поетичне втілення мудрості народної / Н. О. Батюк // Сковорода Г. С., Котляревський І. П. Вибране. – Х. : Прапор, 1990. – С. 5 – 10; **Каминіна** – Каминіна Н. Греція. Космос і логос / Н. Каминіна // Міжнар. туризм. – 2007. – № 2. – С. 86 – 92; **Коскін** – Коскін В. Лесь Сердюк : „Український кінематограф...” / В. Коскін // Слово Просвіти. – 2007. – № 16. – С. 14; **Підмогильний** – Підмогильний В. П. Місто : Роман, оповідання / В. Підмогильний / упоряд. Р. Мовчан та В. Шевчука; вст. ст. В. Шевчука; приміт. Р. Мовчан. – К. : Молодь, 1989. – 448 с.; **Попередні підсумки виборів** – Попередні підсумки виборів // Урядовий Кур'єр. – 2007. – № 185. – С. 1; **Швець** – Швець Т. Банки приборкали ажіотаж / Т. Швець // Дзеркало тижня. 2004. – № 52. – С. 11; **Hemingway** – Hemingway E. A Farewell to Arms / E. Hemingway; авт. вступ. ст. та комент. Є. В. Бондаренко. – Харків : Ранок-НТ, 2003. – 384 с.; **Kurtz** – Kurtz K. The Bishop's Heir : Volume I of the Histories of King Kelson / K. Kurtz. – New York : A Del Rey Book (Ballantine Boors), 1984. – 363 p.; **London** – London J. Martin Eden / J. London. – Oxford : Clarendon Press, 1986. – 389 p.

Путіліна О. Л. Особливості вияву глибинного об'єкта в українському складному реченні (у зіставленні з англійським)

Стаття входить до загального циклу публікацій, присвячених аналізу специфіки взаємодії глибинного й поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема встановленню закономірностей репрезентації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні семантико-синтаксичної організації сучасного українського складного речення у зіставленні з англійським: складнопідрядного речення, речення з прямою й непрямою мовою.

Ключові слова: глибинний об'єкт, глибинний рівень, об'єктне значення, поверхневий рівень, складнопідрядне речення, пряма мова.

Путилина О. Л. Особенности проявления глубинного объекта в украинском сложном предложении (в сопоставлении с английским)

Статья входит в общий цикл публикаций, посвященных анализу специфики взаимодействия глубинного и поверхностного уровней предложения с позиций падежной грамматики, в частности установлению закономерностей репрезентации глубинной объектной семантики на поверхностном уровне семантико-синтаксической организации современного украинского сложного предложения в сопоставлении с английским: сложноподчиненного предложения, предложения с прямой и непрямой речью.

Ключевые слова: глубинный объект, глубинный уровень, объектное значение, поверхностный уровень, сложноподчиненное предложение, прямая речь.

Putilina O. L. Peculiarities of deep object manifestation in the Ukrainian composite sentence (in comparison with English one)

The article is the part of the cycle of publications devoted to the observations of the specifics of interaction between deep and surface levels of sentence in the opinion of the theory of case grammar, in particular regularities of representation of deep Objective meanings on the level of surface structure of semantic and syntactic organization of present-day Ukrainian composite sentence (the complex sentence, sentence with direct and indirect speech) in comparison with English one are settled.

Key words: deep object, deep level, objective meaning, surface level, complex sentence, direct speech.

Н. М. Пославська (Івано-Франківськ)

УДК 811. 161. 2'373. 611

КВАНТИТАТИВНІ МОДИФІКАЦІЇ ДІЄСЛІВ ДЕСТРУКЦІЇ

Характерною особливістю сучасних досліджень зі словотвору є посилена увага до питань ролі твірної основи в процесах деривації. Словотворчий потенціал різних класів базем вивчає основоцентричний напрям дериватології, кінцевим результатом якого повинна стати типологія словотвору, в основі якої лежало б функціональне навантаження твірної основи в актах словотворення [Грещук 1995: 8]. На сьогодні в україністиці є чимало праць, присвячених опису структури й семантики словотвірних парадигм різних угруповань твірних слів (В. Грещук, Н. Тишківська, О. Микитин, І. Джочка, Р. Бачкур та ін.). Мета нашої розвідки – з'ясувати внутрішньодієслівний дериваційний потенціал вербативів деструкції, зокрема їх квантитативні модифікації.

Дієслова деструкції – це вербативи конкретної фізичної дії (КФД), що позначають руйнівний вплив на предмет, унаслідок якого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікроструктури. Вони делімітовані та ідентифіковані в лексико-семантичне поле, яке налічує 522 одиниці, на основі архісеми руйнування, що узагальнено репрезентує ситуацію руйнування. Конкретизують категоріально-лексичний компонент диференційні семи (об'єкт, мета, спосіб, знаряддя (засіб), інтенсивність, результат дії), які вказують на специфіку руйнівної ситуації та її елементів-учасників. Дериваційно значуща таксономія дієслів деструкції здійснена з огляду на результативний мікрокомпонент значення, який займає центральну позицію в семантиці твірних. З огляду на характер передбачуваного результату, вербативи в межах аналізованого континууму поділено на дві макрогрупи. У перше угруповання – „Припиняти існування кого-, чого-небудь” – об'єднано лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), які репрезентують ситуацію повної деструкції, знищення предмета дії. Другу групу – „Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь” – становлять ЛСВ, які позначають фрагмент часткового руйнування, пошкодження об'єкта дії, його частин. У межах названих макросистем виокремлено лексико-семантичні групи (ЛСГ). Так, угруповання „Припиняти існування кого-, чого-небудь” диференційовано на дві ЛСГ: „Убивати, умертвляти кого-небудь” та „Знищувати що-небудь, перетворювати на руїну”. Першу групу формують ЛСВ, які репрезентують ситуацію знищення істот (пор.: *душити* „Умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло й насильно припиняючи дихання”, *стріляти* „Убивати з вогнепальної зброї (тварин, птахів) // Розстрілювати кого-небудь, позбавляти життя стрілянням”, *труїти* „Умертвляти когось отрутою”, *вішати, давити, забивати / забити, мертвити, страчувати, топити* тощо). Другу – ЛСВ, що позначають знищення неістот (*валити* „Руйнувати, розламувати”, *розбивати / розбити* „1. Ударяючи чим-небудь об щось чи упускаючи на землю, підлогу, порушувати його цілісність”, *громити* „Руйнувати, розбивати, знищувати що-небудь”, *бомбити, крушити, ламати, нищити, підривати / підірвати, плюндрувати, палити, троцити* тощо).

У межах макросистеми „Пошкоджувати, псувати кого-, що-небудь” розрізняємо такі ЛСГ: 1. „*Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм*”, конституенти якої відображають ситуацію пошкодження організму істот: *батожити* „Бити батогами, сікти”, *ранити* „Заподіювати, робити кому-небудь рану, рани”, *сліпити* „Позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати”, *калічити, карати, катувати, лупцювати, травмувати, шмагати* тощо. 2. „*Ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь*”, яку формують ЛСВ, що позначають поділ предмета на одно- або різнорідні частки: *різати* „Чим-небудь, перев. гострим, розділяти на частини, подрібнювати або

відокремлювати частину від цілого”, *рубати* „Розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху”, *дрібнити* „Різати, ламати, рубати й т. ін. що-небудь на дрібні куски, невеликі частини // Ділити на частини; розчленовувати”, *кришити, паювати, пиляти, шаткувати, шматувати* тощо. 3. „Пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо” становлять ЛСВ на зразок *дوبати* „Ударяючи по чому-небудь, колупаючи щось, робити отвір, заглиблення й т. ін.”, *дірявити* „Робити в чому-небудь дірки”, *колупати, копати, копирсати, решетити, щербити* тощо. 4. „Псувати, завдавати шкоди чому-небудь; деформувати” об’єднує дві групи ЛСВ. Перші позначають порушення об’єкта узагальнено, безвідносно до конкретних проявів пошкодження (*глумити* (розм.) „Нищити, псувати”, *смалити* „Пошкоджувати вогнем що-небудь”), другі – указують на зміну форми предмета (*гнути* „Надавати чому-небудь зігнутої, дугоподібної форми; згинати”, *плющити* „Натискаючи на що-небудь, б’ючи по чомусь, робити його плоским, тонким”).

Лексико-семантичне поле деструкції є структурним сегментом макрополя вербативів КФД, у зв’язку з чим дієслова на позначення руйнівного впливу на предмет марковані семами активності, цілеспрямованості, каузації та перехідності.

Установлені семантичні ознаки дієслів деструкції дали змогу сформулювати їх валентну рамку, релевантну щодо дериваційної поведінки досліджуваних твірних. Валентність – домінуючий детермінант словотворчої спроможності дієслів. Вона дериваційно реалізована в похідних, континуум словотвірних значень (СЗ) яких визначають актантна та сирконстантна рамки твірного.

Актантна рамка має такий вигляд: суб’єкт, що здійснює деструктивний вплив, – деструктивна дія, спрямована на руйнацію когось, чого-небудь, – об’єкт-результат, тобто об’єкт, на який поширено руйнівний вплив і який виникає внаслідок реалізації дії як її результат, – інструмент, знаряддя, яким здійснюється руйнування. *Він вмів вправно відрізувати шматки навіть від черстої хлібини своїм ножем* (П. Гірник). Виявлені субстанційні валентності дієслів із семою руйнування об’єкта детермінують їхню словотворчу активність у породженні похідних іменників, прикметників та вербативів із результативним значенням.

Здатність руйнівного впливу розгортатися в часі та просторі, здійснюватися з різною інтенсивністю маніфестує сирконстантна рамка твірних, пор.: *руйнувати* → *знизу, зверху, збоку; сильно, легко, ледве; всередині, довкола; трохи, частково, додатково; почати, закінчити* тощо. Сирконстантна рамка вербативів поля деструкції вказує на властиві їм векторно-об’єктну, темпоральну, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентності, які визначають появу похідних дієслів, що актуалізують локативні, часові та кількісно-якісні трансформації дії.

Конкретний фізичний вплив на предмет може здійснюватися з різною напругою та силою, у зв'язку з чим конституентам макрополя КФД властива валентність ступеня інтенсивності й міри виконання дії, яка на формально-граматичному рівні репрезентовано поєднанням дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності на зразок *сильно, легко, ледве* тощо або міри *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* тощо, а на дериваційному – реалізовано в девербативах, які маніфестують квантитативні модифікації дії.

Квантитативна трансформація деструктивного змісту неоднорідна, у ній виділяємо три групи: 1) кількісно-дистрибутивний вияв дії; 2) інтенсивний вияв дії; 3) кратний вияв дії.

Першу групу становлять похідні зі СЗ „кількісний вияв дії” та „дистрибутивність дії”.

Девербативи семантичної позиції „**кількісний вияв дії**” формуються на основі дериваційної редукації синтагми на зразок „частина, декілька, багато, все + твірне дієслово” [Карпіловська 1984: 64] і позначають численність, масив, обсяг реалізації деструктивного впливу на предмет. Більшість вторинних одиниць маніфестує кількісний вияв деструктивної дії в „чистому” вигляді, наприклад: *набатувати* „Нарізати багато чого-небудь великими шматками”, *надрібнити* „Подрібнити певну кількість чого-небудь”, *накришувати / накришити* „Подрібнювати щось у якій-небудь кількості”. Частина дериватів маркована локативною семою, пор: *сколювати / сколоти* „Заподіювати собі рани гострим предметом у багатьох місцях”, *посікти* „1. Заподіяти багато глибоких ран шаблею, сокирою тощо, пробити в багатьох місцях”, *пороздирати* „1. Роздерти, розірвати все або багато чого-небудь, у багатьох місцях // Подряпати в багатьох місцях”. Однак, незважаючи на наявність у вказаних дериватів просторових компонентів, їх відносять до квантитативних модифікацій дії, оскільки кількісно-якісні ознаки в них превалюють, на що вказує те, що поряд із вказівкою „у багатьох місцях”, як правило, акцентовано також і на розподільності дії.

Похідних зі СЗ „**кількісний вияв дії**” зафіксовано 130. Вони утворені від 116 (22,1 %) твірних, з яких 11 утворили по два дієслова, 1 – чотири, напр.: *набивати / набити; наглушити; нагрізати / нагрізти; надирати / надерти, надрати; надробити; наколупувати / наколупати; накраювати / накраяти; наламувати / наламати; напсувати; нарізати; настрілювати / настріляти; потовкти; натроцити* (розм.); *нашаткувати; нашкрябувати / нашкрябати* тощо.

Похідні зі СЗ „**дистрибутивність дії**” репрезентують спрямованість руйнівного впливу на множину об'єктів. „Особливістю їх значення є специфічне вираження дії як [...] розподільної між багатьома особами, іншими істотами або предметами в певній послідовності – один за одним” [Мединська 2000: 6]. Вторинні найменування такої

семантичної позиції є найчисленнішими репрезентантами дериваційної реалізації валентності ступеня інтенсивності й міри виконання дії деструктивів. Вони зафіксовані від більшості твірних та потенційні від інших, що зумовлено, здатністю руйнівної дії поширюватися на різноманітні предмети.

Загальна кількість похідних зі СЗ „дистрибутивність дії” становить 247 одиниць, які утворені від 190 (36,2 %) дієслів, з яких 33 мотивує два деривати, 12 – три, напр.: *переборознити; повалити; вивішати, повішати; познищувати; перекалічувати / перекалічити; переколювати / переколоти, перекарбовувати / перекарбувати; перемезжувати / перемезжувати; перенівечити; поосліплювати; попиляти; поплюндрувати; поспалювати; почавити* тощо.

Руйнівний вплив може здійснюватися з різною напругою, силою – більшою або меншою. У зв’язку з цим з-поміж девербативів-актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності й міри виконання досліджуваних твірних виокремлюються похідні зі СЗ „виконувати дію з надмірною інтенсивністю” та „виконувати дію недостатньо інтенсивно”, які формують другу групу репрезентантів квантитативних модифікацій деструктивного процесу – інтенсивний вияв дії.

Деривати семантичної позиції „**виконувати дію з надмірною інтенсивністю**” виникли на базі редукції синтагми „дієслово + прислівник *дуже (сильно, украй, старанно і т. под.)*”: *вибатожити* „Дуже побити батогом; відшмагати”, *нашмагати* „Шмагаючи, сильно побити”, *вимучувати / вимучити* „Украй знесилювати кого-небудь; завдавати фізичних або душевних мук”. До окресленого підтипу похідних нами також зараховано вторинні найменування, що позначають умертвляння живих істот, осіб на зразок *зажалити* „Жалячи, довести до тяжкого стану або загибелі”, *замордовувати / замордувати* „Мордуваням, тортурами, доводити до загибелі, смерті; замучити на смерть”. Така ідентифікація стосується лише тих дериватів, які мотивовані конститuentами ЛСГ „*Бити кого-небудь, завдавати фізичних травм*”, що маніфестують ситуацію, яка не передбачає своїм результатом знищення об’єкта впливу. Умертвіння відбувається за умови надмірної інтенсивності дії.

Загальна кількість похідних зі СЗ „виконувати дію з надмірною інтенсивністю” становить 52 одиниці. Вони зафіксовані від 30 (5,7 %) базем, напр.: *відлупити* (розм.); *відлупцювати* (розм.), *налупцювати* (розм.); *розпанахувати / розпанахати; засікати / засікти; заскубити; розшматовувати / розшматовувати* тощо.

Похідні зі СЗ „**виконувати дію недостатньо інтенсивно**” сформувалися на основі згортання синтагми „*легко, ледве + дієслово*”. Їх зафіксовано 4: *подряпати; примучити* (розм.); *підранювати / підранити* (мисл., розм.); *поцьвохкувати*.

Деструктивна ситуація може мати разовий характер або повторюватися, пор.: „Він, в котрий уже раз, **перестругував** глину, раніш розмочену й збиту дерев'яною довбешкою, щоб роздрібнити грудки, потім розмочував і довго місив” (О. Ільченко), „Матвій підвівся, навпомацки знайшов весло, **стругнув** держало дідовим ножем” (М. Стельмах). У зв'язку з цим з-поміж девербативів-репрезентантів квантитативної модифікації руйнівного впливу виокремлюємо групу похідних, які позначають кратність вияву самої дії. До неї входять вторинні одиниці зі СЗ „однократність дії”, „виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому”, „виконувати дію час від часу”.

Деривати семантичної позиції „**однократність дії**” вказують на разовість, моментальність, недовготривалість процесу: „– А ти не втерпів і **гаратнув** його каменюкою по маківці?” (І. Вільде). У лінгвістиці немає єдиного погляду на специфіку однократності [Див. детальний аналіз проблеми: Клименко 1982: 195 – 229]. З погляду осмислення процесів внутрішньодієслівної деривації відкритим залишається питання, до якого типу модифікацій – темпоральної чи квантитативної – належать похідні зі значенням одноразовості дії. Наприклад, С. Соколова, однократність дії розглядає у фазових родах дієслівної дії [Соколова 2003]. І. Вихованець, К. Городенська – у кількісних [Вихованець 2004: 238 – 239]. У зв'язку з тим, що „утворення однократності часто супроводжується вказівкою на інтенсивність і експресивність дії” [Клименко 1982: 229], і вона корелює з поняттям багатократності дії, ми за І. Вихованцем та К. Городенською похідні зі значенням одноразовості кваліфікуємо як виразники квантитативних модифікацій дії. Загальна кількість девербативів окресленої семантичної позиції становить 74 одиниці, напр.: *довбнути; колупнути; кольнути; рвонуть; різнути; рубнути; сікнути; стругнути; хльоснути; цюкнути; шарпнути; шмагнути; шпигнути; штрикнути* тощо.

На багатократний вияв деструктивної дії вказують девербативи зі СЗ „виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому” та „виконувати дію час від часу”.

Похідні зі значенням „**виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому**” позначають повторне виконання дії. Девербативів окресленої семантичної позиції зафіксовано від 16 твірних, напр.: *переділяти / переділити, перекарбовувати / перекарбувати; перемучити, перекомпостувати; перекраювати / перекраяти; перестругувати / перестругати; перетовкти* тощо.

Похідні зі СЗ „**виконувати дію час від часу**” позначають повторюваність дії через певні інтервали часу, пор.: „Лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і **пощипує** бабу” (М. Коцюбиський), „Він **настьобував** коней і оглядався на всі боки” (Ю. Смолич). Девербативи на позначення

періодичного вияву деструктивного впливу зафіксовано від 10 твірних: *вихльоскувати; подряпувати; прискубувати* (рідко); *пошпигувати* (розм.); *пощипувати* тощо.

З-поміж актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності й міри виконання дії вербативів поля деструкції виокремлюємо похідні зі СЗ „**виконувати дію трохи, злегка або додатково**”, які складно однозначно зарахувати до одного із диференційованих нами квантитативних угруповань. З одного боку, девербативи названої семантичної позиції вказують на повторне виконання дії з метою збільшення кількості об'єктів або надання предметові впливу необхідних властивостей, пор.: *підтовкти* „Натовкти ще трохи, додатково”, *підривати*² / *підрити* „Риючи додатково, робити ширшим, глибшим // (розм.) Наривати, накопувати ще трохи, додатково”. З іншого – окремі деривати в лексикографічному тлумаченні, окрім ідентифікатора *додатково*, містять також *злегка*, тобто вказують на виконання дії з незначною інтенсивністю, пор.: *підскубувати, підскубати / підскубати* „Скубати, скубти злегка або додатково”, *піддовбувати / піддовбати* „Злегка або додатково довбати”. З огляду на відзначене, похідні окресленої семантичної позиції не відносимо до жодної з диференційованих квантитативних об'єднань, а розглядаємо як такі, що становлять собою проміжну ланку між континуумами „інтенсивний вияв дії” та „кратний вияв дії”. Вторинних одиниць зі СЗ „**виконувати дію трохи, злегка або додатково**” зафіксовано 19, напр.: *розбуравлювати / розбуравити; розвірчувати / розвертати; дорізувати / дорізати, підкопувати / підкопати; підрізувати, підрізати / підрізати* (розм.); *підрубувати / підрубати, прирубувати / прирубати; підтісувати / підтесати; підтовкти; розсвердлювати / розсвердлити* тощо.

Серед дериваційних маніфестаторів валентності ступеня інтенсивності й міри виконання дії вербативів поля деструкції найбільше засвідчено похідних на позначення кількісно-дистрибутивного вияву дії, що зумовлено відсутністю будь-якого обмеження на репрезентацію квантитативно-дистрибутивних сирконстантів досліджуваних базем, іншими словами, руйнівний вплив може поширюватися на багатьох і мати багато об'єктивацій. Щодо похідних, які реалізують інтенсивний і кратний вияв дії, то існують обмеження на їх появу. Так, вагомим чинником, що визначає неактуалізацію похідних вказаних семантичних позицій, є лексичне значення твірних, окремі з яких у своєму змісті мають семи інтенсивності, пор.: *дубасити* „Сильно бити кого-небудь”, *катувати* „Сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань”. Окрім того, значний масив вихідних дієслів позначають ситуацію, яка не може бути повтореною, здійсненою заново, тобто знищивши предмет, ще раз це зробити неможливо. Обмежують появу дериватів також асистемні чинники, зокрема складна словотвірна структура твірного. Вторинні

дієслова, які виконують роль базем, надаються лише до кількісно-дистрибутивних модифікацій дії.

Таким чином, характерною особливістю дієслів із семою руйнування об'єкта як твірної бази є активне продукування похідних вербативів, що зумовлено насамперед специфікою позначуваної ними акціональної ситуації, здатної поширюватися в просторі, розгортатися в часі, здійснюватися з різною інтенсивністю. Внутрішньодієслівне словотворення деструктивів становить собою результат дериваційних актуалізацій субстанційної, векторно-об'єктної, темпоральної, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентностей, остання з яких уможливорює квантитативні модифікації дії.

Література

Грещук 1995 – Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.; **Вихованець 2004** – Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.; **Карпіловська 1984** – Карпіловська Є. А. Спроба формалізованого аналізу лексичної семантики (на матеріалі дієслів з префіксом *на-* / Є. А. Карпіловська // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 63 – 68.; **Клименко 1982** – Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Клименко Н. Ф., Пешак М. М., Савченко І. Ф. – К. : Наук. думка, 1982. – 252 с.; **Мединська 2000** – Мединська Н. М. Структура семантичного поля дієслів багатократної дистрибутивної і розподільної дії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. М. Мединська – К., 2000. – 19 с.; **Соколова 2003** – Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / Світлана Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 285 с.

Пославська Н. М. Квантитативні модифікації дієслів деструкції

У статті описано внутрішньодієслівний словотворчий потенціал дієслів деструкції, зокрема їхні квантитативні модифікації. Проаналізовано лексико-семантичне поле вербативів із семою руйнування об'єкта, охарактеризовано семантико-валентні ознаки твірних, релевантні щодо дериваційних трансформацій, з'ясовано континуум словотвірних значень, реалізованих похідними дієсловами.

Ключові слова: дієслово, деструкція, твірне слово, дериват, словотвірне значення, валентність, модифікація.

Пославская Н. М. Квантитативные модификации глаголов деструкции

В статье описан внутриглагольный словообразовательный потенциал глаголов деструкции, их квантитативные модификации. Проанализировано лексико-семантическое поле вербатов с семой разрушения объекта, охарактеризованы словообразовательно-релевантные семантико-валентные признаки производящих, выяснен континуум словообразовательных значений, реализованных производными глаголами.

Ключевые слова: глагол, деструкция, производящее слово, дериват, словообразовательное значение, валентность, модификация.

Poslavska N. M. Quantitative modifications of verbs of destruction

Inside-verbal world-formation potential of verbs of destruction was described in the article, in particular them quantitative modifications. The lexical-semantic field of verbs with the meaning of object destruction was analyzed, the continuum of the world-building meaning realized by the derivatives was outlined.

Key words: verb, destruction, derivative, world-building meaning.

О. А. Семенюк (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'367

**СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ
ПРЕДИКАТИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ**

Представлення внутрішнього світу особистості в мові є предметом активного вивчення в сучасній лінгвістиці. Актуальність цієї проблематики та посилення інтересу до неї зумовлені антропоцентризмом лінгвістичного пізнання кінця ХХ – початку ХХІ ст. Психіку людини в мові репрезентує окремий клас ознакових імен – предикати емоційного стану (далі використовуємо скорочення ЕС – емоційний стан). Вони стали об'єктом дослідження в цій статті, мета якої – установити набір семантичних ознак емоційно-статальних предикатів. При цьому розглядаємо предикати, виражені предикативами⁵ (на зразок *радісно, страшно, сумно*), оскільки вони складають ядро цього різновиду предикатних імен [Вихованець 1992: 98].

⁵ Разом з терміном „предикатив” у мовознавстві на позначення слів із семантикою стану використовують терміни „слова категорії стану”, „предикативні прислівники”, „аналітичні дієслова”. Ми обрали запропонований О. Ісаченком термін „предикатив”, оскільки він мотивований синтаксичною функцією слів, що виражають стан, і дає змогу розглядати їх як предикати з певним набором семантичних характеристик, валентним потенціалом тощо.

Таке дослідження пов'язане з актуальною для семантико-синтаксичних досліджень проблемою універсальної класифікації предикатів, яка, незважаючи на численні спроби вирішення, продовжує викликати інтерес сучасної лінгвістики. Воно ґрунтується на працях, у яких запропоновано варіанти таксономії предикатів і тести, що дають змогу виявити наявність чи відсутність релевантних ознак, на основі яких дослідники класифікують предикатні імена [Бульгіна 1982; Селиверстова 1982; Вихованець 1992], на дослідженнях семантичної структури речень з предикатами стану, вихідною точкою яких є вивчення цього класу ознакових слів [Леута 1988; Смирнова 1986], а також на розвідках, присвячених репрезентації емоційних станів у мові [Вольф 1982; Вольф 1989; Зализняк 1992].

Предикати ЕС мають семантичні ознаки, які об'єднують їх з іншими предикатами внутрішнього стану особового суб'єкта.

За характером відношення до осі часу предикати ЕС належать до класу явищ, які описують якийсь момент або проміжок існування об'єкта, характеризуючи при цьому не світ як такий, а певний „стан світу” [Бульгіна 1982: 17].

ЕС як різновид явищ безпосередньо пов'язані з часом. Вони є непостійними ознаками особи, що наявні в певні періоди її існування. На це вказують темпоральні поширювачі в реченнях, організованих предикатами ЕС, наприклад: *На мить стало Іванові трохи відрадніше* (Р. Іваничук); *І мені на хвилину стало сумно* (О. Довженко); *Невесело було їм цього вечора* (З. Тулуб); *Нам весело нині* (М. Коцюбинський).

Будучи змінною характеристикою суб'єкта, ЕС передбачає, що той самий суб'єкт може бути носієм іншої тимчасової ознаки. „Коли говорять *йому скучно...* мають на думці, що йому може бути не скучно... , тобто що суб'єкт може перебувати в іншому стані. Інакше кажучи, позначення станів орієнтовані на різні можливі стани одного й того самого суб'єкта, на його психологічні чи інші „фази”” [Вольф 1982: 321]. Пор., приміром, висловлення: *І було солодко...* *Спочатку...* (Г. Хоткевич); *... се мені важко тільки отсю годину, а то і нічого* (Г. Квітка-Основ'яненко), де *спочатку, тільки отсю годину* акцентують увагу на тому, що стани є тимчасовими явищами і триватимуть лише певний період, а далі їх змінять інші стани.

ЕС безпосередньо лежить на осі часу й тому реально наявний у будь-якій точці того темпорального відрізка, з яким він співвідносний. Наприклад, у реченні *... і обом стає на мить ніяково – і тому, на чю честь кричать, і його супутникові...* (О. Гончар) предикат *стає ніяково* приписує двом суб'єктам ознаку, актуальну для короткого відрізка часу АВ (*миті*) на темпоральній осі Т. Для будь-якої точки (А₁, А₂, А₃, ... А_Н) відрізка АВ ця характеристика суб'єкта буде істинною. Про цю властивість ЕС свідчить нездатність відповідних предикатів поєднуватися зі словом *взагалі-то*, яке надає висловленню узагальнено-

часового значення [Селиверстова 1982: 121], пор.: **Взагалі-то їм ніяково, але в цю хвилину їм не ніяково*. З цієї ж причини досліджувані предикати не сполучаються з темпоральним прислівником *раніше*, який також надає висловленню невизначеної часової співвіднесеності: **Усім раніше було якось ніяково, а тепер дуже весело; *То тільки раніше страшно*. Натомість нормативними є висловлення на зразок *Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало* (В. Винниченко); *То тільки на початку страшно, а далі звикаєш* (Григорій Тютюнник), у яких прислівники з темпоральним значенням указують на зміну станів.

ЕС займає саме відрізок, а не точку (чи точки) на часовій осі. Охоплюючи цей відрізок, він триває упродовж усього проміжку часу й не членується на окремі випадки. Тому *Цілий вечір мені було сумно* не можна інтерпретувати як **Кожну хвилину протягом цього вечора мені було сумно*.

ЕС тривають, „стоять”, а не протікають і не можуть змінюватися в часі. Незмінність, або статичність, у мовознавчій літературі вважають обов'язковою характеристикою предиката, що має значення стану, її виділяють практично всі лінгвісти, які займаються цією проблематикою [Див.: Вихованець 1992: 98; Агуреева 1988: 108; Селиверстова 1982: 123; Бульгіна 1982: 39; Леута 1988: 8]. На думку дослідників, ознака „+статичність” відокремлює стани від динамічних явищ (процесів і подій) [Бульгіна 1982: 39].

Незмінність ЕС виявлено в тому, що відповідні предикати не сполучаються з прислівниками на зразок *раптово, раптом, несподівано, повільно, швидко*, пор.: **Їй раптом лячно; *Йому нараз жаль свого тата*. Проте названі прислівники цілком нормативно сполучаються з предикатами, які позначають виникнення ЕС: *Їй раптом зробилося лячно* (А. Шиян); *І йому нараз стало жаль свого тата* (Б. Лепкий). Можливість такого семантико-синтаксичного зв'язку зумовлено тим, що поява нового стану передбачає певну динаміку, зміну, перехід з одного стану в інший. Отже, висловлення на зразок *X-у зробилося лячно* чи *X-у стало жаль*, крім повідомлення про актуальні емоції суб'єкта, імпліцитно вказують на те, що до моменту виникнення страху або жалю був якийсь інший, відмінний від теперішнього, стан.

Окреслюючи характер відношення стану до темпоральної осі, дослідники відзначають, що стани, займаючи певні часові відрізки, не можуть абстрагуватися від цих відрізків, тобто не можуть утворювати однорідний клас. Проте вони можуть займати такий відрізок часу, який являє собою клас часових відрізків [Селиверстова 1982: 124].

Наведене твердження слушне й для ЕС. Для них, як і для інших станів, важливою є прикріпленість до певного відтинка часу, що може займати реальну частину темпоральної осі, а може бути заданий іншими ситуаціями. З огляду на нездатність предикатів ЕС позбавлятися часової

зв'язаності, організовані ними речення не можуть набувати статусу загальних суджень позачасового характеру.

Позначаючи непостійну властивість об'єкта, предикати ЕС мають вельми обмежену здатність сполучатися з родовими іменами. Речення, що містять такі предикати, здебільшого описують актуальний зв'язок стану з конкретною особою. Так, навіть якщо у висловленнях про ЕС фігурують іменники, що називають клас осіб, ужиті без вказівних слів, висловлення сприймаються як конкретні повідомлення, а згадані номінації – як імена з конкретною референцією. Пор.: *Дитині сумно; Людям образливо* – мається на увазі конкретна дитина й конкретні люди, які є суб'єктами ЕС, і *Людина людині вовк* – загальне судження про людську природу, у якому людині як такій приписано постійну, а не обмежену якимось одним періодом чи моментом ознаку. Однак предикати ЕС можуть сполучатися з родовими термами, якщо в реченні задано певний проміжок часу, наприклад: *В такі хвилини мандрівникам смутно* (Л. Костенко); *Вночі самотній людині на велетенській території гаражів, та ще напактованих машинами, страшно* (Ю. Мушкетик), де на часову обмеженість станів указують прислівникове сполучення з невизначеною темпоральною семантикою (*в такі хвилини*) і найменування відтинка часу, що регулярно повторюється (*вночі*). В останньому реченні інформацію про період тривання стану дає також характеристика суб'єкта й місця його перебування: *самотній людині на велетенській території гаражів страшно*, тобто *коли і якщо людина одна і знаходиться на велетенській території гаражів, їй страшно*. Якщо усунути вирази, що задають часові відрізки, до яких прив'язані стани, зникають умови для узуального прочитання наведених речень, і вони перетворюються на повідомлення про конкретні стани конкретних осіб, пор: *Мандрівникам смутно; Людині страшно*, тобто конкретним мандрівникам, якійсь певній людині.

Таким чином, речення з предикатами ЕС, у яких у позиції суб'єкта зафіксовані родові терми, підтверджують закономірність, установлену для предикатів стану в цілому: за певних умов ці предикати можуть сполучатися з родовими іменами, „позначаючи, однак, не „атрибути” відповідного класу об'єктів (осіб), а минуці епізоди в їх існуванні” [Булыгина 1983: 29].

Предикати ЕС здатні розвивати узуальне значення, описуючи конкретні явища, що повторюються з тією чи тією періодичністю. При цьому про узуальну семантику предиката в реченні сигналізують: дієслово-зв'язка *бувати* (*Людині буває байдуже, що станеться з нею в наступну мить* (Ю. Мушкетик)); прислівники на зразок *іноді, часто, зрідка, завжди*, що є семантичними еквівалентами дієслова *бувати* (*Їй іноді лячно за долю тої дитини...* (О. Кобилянська); *І завжди після таких роздумів йому робилося легше* (Григорій Тютюнник)); адвербіальні вирази, позбавлені конкретно-референтної функції, як-от: *в такі дні, в*

такі моменти тощо (... мені невимовно жаль було його **в такі хвилини** (Б. Грінченко); **Так страшно було у такі ночі** (М. Коцюбинський)); прислівники, що позначають регулярно повторювані відрізки часу: **Вдень** якось нічого; **метушишся, пораєшся, але вночі або в свято так стане сумно і важко на серці** (З. Тулуб)).

Предикатам ЕС притаманна ознака фазовості. Вона виявляється в тому, що в кожний окремий момент часу наявна окрема фаза існування стану, а не стан у цілому. Фаза, що виникає, тотожна попередній фазі й не вимагає докладання вольових зусиль чи енергії для свого виникнення (зміна фаз відбувається за інерцією). При цьому одна фаза ЕС безперервно переходить у другу фазу, і стан є цілісним лише в межах усього того часового відрізка, з яким він співвідносний.

Одним із основних тестів, що встановлює наявність значення фазовості, вважають здатність предиката сполучатися з такими виразами, як *увесь день, увесь рік* і т. ін. [Селиверстова 1982: 95]. Предикати ЕС нормально поєднуються з адвербіальними виразами цього типу: **Ввесь час** було чудно, і дивно, і радісно, ніби в хату до нас завітав разом з Хомою ще якийсь чарівний гість (С. Васильченко); **Не всю путь** до перемоги над лосем, певна річ, буде так весело... (Остап Вишня).

Предикати ЕС орієнтовані на суб'єкт стану (експерієнсив), характеристики якого також дозволяють відмежувати стани від інших видів ознак. Ці характеристики можна поділити на дві групи: 1) притаманні для суб'єктів внутрішнього стану загалом і 2) специфічні, властиві саме носіям ЕС.

До ознак експерієнсива, які об'єднують його з іншими статальними суб'єктами, належать такі ознаки⁶:

1. Суб'єкт не відіграє визначальної ролі у виникненні стану. Поява емоції залежить не від експерієнсива, а від якоїсь зовнішньої сили; емоція є наслідком дії певної причини, вплив якої також практично не залежить від волі й бажання суб'єкта.

2. Суб'єкт ЕС – пасивний суб'єкт, оскільки він не просто не відіграє вирішальної ролі у виникненні предикативної ознаки, але й не докладає для цього фізичних та вольових зусиль (на відміну від агентивного суб'єкта: *Дівчинка малює; Я відчиняю вікно*) і навіть незалежно сам від себе не є джерелом енергії, що зумовлює й підтримує появу предикативної ознаки (на відміну від неагентивного суб'єкта при предикатах на зразок *горіти, блищати, випромінювати* тощо, наприклад:

⁶ Аналізуючи властивості експерієнсива, спираємося, передусім, на дослідження [Селиверстова 1982], автор якого розглядає статальний суб'єкт у контексті суб'єктів інших класів, що, на нашу думку, дає можливість для послідовного виділення присутніх семантичних характеристик суб'єкта стану.

Свічки горять) [Пор.: Селиверстова 1982: 111]. Натомість він зазнає подвійного впливу: з боку причини та з боку самого ЕС.

З поняттям „пасивність” пов’язане поняття контролю. Контрольованість, на відміну від пасивності, є властивістю ситуації в цілому, а не характеристикою окремо взятого суб’єкта [Зализняк 1992: 63], однак вона залежить від того, яку саме роль суб’єкт відіграє в ситуації. Ситуацію Р вважають контрольованою для людини Х, якщо Х є в Р суб’єктом свідомої дії, результат якої збігається з об’єктом наміру й розглядається як однозначно зумовлений попередньою дією. При цьому під висловленням „Х має намір Р” розуміють: „Х думає: „Я зроблю Р””; [у презумпції: Х думає: „Я можу зробити Р”] [Зализняк 1992: 64].

ЕС у принципі неконтрольовані для суб’єкта. Експерієнсив є обов’язковим учасником ситуації ЕС, але не контролює її, тобто не є суб’єктом свідомих дій, спрямованих на виникнення чи підтримання стану.

На лінгвальному рівні ознака „контроль” виявляється, насамперед, у тому, що:

– предикати ЕС вільно сполучаються зі словами й виразами, які характеризують стан як такий, що виникає випадково, без контролю свідомості, не залежить від неї, наприклад: *Йому мимоволі стало шкода її...* (Ю. Мушкетик); *І, дивлячись на це лице, проти волі робилося весело та легко* (В. Винниченко);

– досліджувані предикати несумісні з мовними виразами, які мають значення мети, пор.: **Мені образливо, щоб тобі стало соромно*; **Мені образливо, щоб засоромити тебе*; **Мені образливо для тебе (заради тебе)*;

– предикати ЕС не відповідають на питання „навіщо?”, оскільки ЕС не пов’язані з цілеспрямованими, тобто залежними від волі й намірів суб’єкта зусиллями (пор.: **Навіщо тобі весело? *Навіщо тобі прикро?*);

– предикати ЕС не можуть утворювати наказових форм (**Хвилюйся! *Лякайся!*) і утворюють форми негативного імператива, які, замість семантики застереження чи заборони, означають, що немає причини для відповідного ЕС або що ця причина недостатньо серйозна [Вольф 1989: 63], пор.: *Не хвилюйся!* (тобто *Для цього немає причин; Це не вартує того, щоб ти хвилювалася*);

– у поєднанні з дієсловом *могти* предикати ЕС позначають можливу ситуацію, пор.: *Йому може бути страшно*, тобто *Це можливо* – ситуація неконтрольована, і *Він може відтворити будь-яку мелодію*, тобто *Він спроможний це зробити* – ситуація контрольована.

3. Суб’єкт ЕС здатний відчувати й кваліфікувати свої відчуття. Експерієнсив є не просто об’єктом, що зазнає впливу стану незалежно від власної волі й бажання, не просто середовищем, у межах якого розгортається емоція, яке вона охоплює. Суб’єкт ЕС, за висловом О. Потебні, є „середовищем дії, не байдужим до самої дії”, це психічне

„я”, наділене здатністю відчувати та оцінювати власні емоції [Потебня 1968: 336].

Специфічною властивістю суб'єкта ЕС є його цілісність, яка виявляється в тому, що емоція охоплює весь суб'єкт.

Цілісність експерієнсива виявляється при його зіставленні із суб'єктом фізичного стану, якому ця ознака не властива. „Якщо болять окремі частини тіла – рука, нога, голова і т. п., то емоції охоплюють людину повністю” [Вольф 1989: 61]. Пор.: *Мені боляче в руку* (фізичний стан) і **Мені боляче в душу* (ЕС).

У мові ЕС можуть бути представлені як такі, що опановують душу, серце чи, рідше, якийсь інший орган фізичного або психічного „я”: *Тяжко моєму серцю!* (П. Куліш); *Блакитно на душі...* (М. Вінграновський); *На серці тихо, сумно, чисто* (М. Рильський). Однак такий спосіб номінації експерієнсива не дає підстав для висновку про те, що онтологічний суб'єкт у дійсності не є цілісним і ЕС стосується лише його окремої частини. Подібні висловлення відображають наївну картину світу, зокрема уявлення про властиві людині „вмістилища” емоцій. Навіть якщо переживання ЕС на мовному рівні пов'язані з душею, серцем чи іншою частиною суб'єкта, під тим, хто зазнає впливу стану, у підсумку завжди розуміють суб'єкт.

Таким чином, предикатам ЕС притаманні такі семантичні ознаки: безпосередній зв'язок з віссю часу, статичність, фазовість, неконтрольованість, орієнтованість на пасивний цілісний суб'єкт, що не відіграє визначальної ролі в породженні ЕС, не може його контролювати, а лише констатує вплив зовнішньої щодо нього сили й має здатність відчувати стан та кваліфікувати його.

Література

Агуреева 1988 – Агуреева М. Г. Акциональные особенности глагольных предикатов состояния / М. Г. Агуреева // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. – 1988. – Вып. 1. – С. 108 – 109; **Булыгина 1982** – Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов / Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др. ; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – С. 7 – 85; **Булыгина 1983** – Булыгина Т. В. Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания / Т. В. Булыгина // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М. : Наука, 1983. – С. 20 – 39; **Вихованець 1992** – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.; **Вольф 1982** – Вольф Е. М. Состояния и признаки. Оценки состояний / Е. М. Вольф // Семантические типы предикатов / Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др. ; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – С. 320 – 339; **Вольф 1989** –

Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке / Е. М. Вольф // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 55 – 75; **Зализняк 1992** – Зализняк Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния / Анна Зализняк. – Мюнхен : Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.; **Леута 1988** – Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском языке: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / А. И. Леута. – Киев, 1988. – 22 с.; **Потебня 1968** – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.; **Селиверстова 1982** – Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка / О. Н. Селиверстова // Семантические типы предикатов / Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др. ; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – С. 86 – 157; Смирнова 1986 – Смирнова Т. Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния (на материале русского языка): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 0.02.01 „Русский язык” / Т. Н. Смирнова. – Харьков, 1986. – 25 с.

Семенюк О. А. Семантичні ознаки предикатів емоційного стану

Встановлено набір семантичних ознак предикатів емоційного стану. Їх аналіз здійснено з урахуванням релевантних для класифікації предикатів показників (наявність / відсутність зв'язку з часом, характер співвіднесення з темпоральною віссю, статичність / динамічність, фазовість / нефазовість, контрольованість / неконтрольованість), розкрито властивості суб'єкта емоційного стану.

Ключові слова: предикат, емоційний стан, суб'єкт емоційного стану.

Семенюк О. А. Семантические признаки предикатов эмоционального состояния

Определен набор семантических признаков предикатов эмоционального состояния. Их анализ осуществлен с учетом релевантных для классификации предикатов показателей (наличие / отсутствие связи со временем, характер соотношения с темпоральной осью, статичность / динамичность, фазовость / нефазовость, контролируемость / неконтролируемость), раскрыты свойства субъекта эмоционального состояния.

Ключевые слова: предикат, эмоциональное состояние, субъект эмоционального состояния.

Semeniuk O. A. Semantic features of predicates of emotional state

Defined set of semantic features of predicates of emotional state. Their analysis was performed taking into account relevant for the classification of predicate indicators (presence / absence of connection time, the nature of relations with the temporal axis, static / dynamic, phase / unphase, controlled / uncontrolled), revealed the properties of the subject's emotional state.

Key words: predicate, emotional state, the subject of emotional state.

О. С. Шатілова (Донецьк)

УДК 811.161.2'367.32

ТИПИ СПОНУКАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ В УКРАЇНСЬКИХ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У сучасному українському мовознавстві спостерігаємо посилення інтересу до речень спонукальної модальності, адже семантична, формально-граматична, семантико-синтаксична й комунікативна структура речень дотепер зазвичай досліджувалася переважно на матеріалі речень розповідної модальності. Проте незважаючи на зацікавленість мовознавців категорією спонукання, окремі питання досі лишаються невисвітленими, зокрема на сьогодні є нез'ясованим питання класифікації спонукальних висловлень. Крім того, множинність варіантів класифікації спонукальних інтерпретацій свідчить про необхідність подальшої розробки зазначеної проблематики. Актуальність теми статті визначена потребою у створенні класифікації спонукальних конструкцій української мови.

Спонукальна модальність (як і будь-яке модальне значення) є реченнєвою категорією, тому граматичну категорію спонукання звичайно розглядають на рівні речення. Висловлення спонукальної модальності досить повно досліджено на матеріалі російської мови: з формально-граматичного погляду (О. Шахматов, О. Пешковський, І. Андреева, О. Володін, Л. Сергієвська, В. Храковський), з погляду функціонально-семантичного вчення (О. Кондзеля), на комунікативному рівні (В. Абашина), а також на рівні семантичному (О. Володін, В. Гак). В україністиці речення спонукальної модальності стали об'єктом досліджень таких учених, як К. Городенська, А. Грищенко, Л. Кадомцева, О. Мельничук, М. Плющ, В. Русанівський, які цікавились переважно способовими формами дієслова. Як один із різновидів речення за метою висловлювання відповідні конструкції розглянуто в працях із синтаксису, авторами яких є І. Вихованець [Вихованець 1993], А. Загнітко [Загнітко 2001], М. Каранська [Каранська 1995] тощо.

Як і поняття модальності, категорію спонукання аналізували й досліджували спочатку на матеріалі форм дієслова, а згодом – переважно на основі речень. Так з'явилося поняття „спонукальне речення” („спонукальна конструкція”). За визначенням А. Грищенка, спонукальне речення – це речення, „що виражає спонукання співрозмовника або читача до виконання/невиконання дії, позначеної дієсловом або іншим повнозначно-лексичним компонентом” [Грищенко 2007: 658].

Об'єктом дослідження є категорія спонукання в мовленні. Предмет дослідження – способи реалізації спонукальної спонукання в публіцистичних тестах початку ХХІ століття. Матеріалом обрано публіцистичні країномовні тексти початку ХХІ століття.

Метою роботи є розробка комплексної класифікації способів вираження категорії спонукання в українській мові. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) виявити основні різновиди спонукальних речень; 2) проаналізувати наявні в україністиці класифікації спонукальних висловлень; 3) описати способи вираження волевиявлення (прямі / непрямі) з урахуванням принципу експліцитності / імпліцитності, первинності / вторинності спонукальних форм; 4) зіставити наявні терміни на позначення типів спонукальних речень; 5) систематизувати термінологію на позначення різновидів спонукальних речень, описати та розробити їх класифікацію.

Незважаючи на детальну розробку проблеми, мовознавці й досі не дійшли згоди в деяких питаннях термінології та номенклатурної організації спонукальних конструкцій. Зокрема в роботах дослідників порізно подано класифікацію спонукальних висловлень. Так, Г. Дрінко розрізняє дві групи спонукальних конструкцій: монофункціональні, у яких функція спонукання є єдиною й первинною, та поліфункціональні, для яких спонукання є вторинною функцією [Дрінко 2005: 7]. Отже, дослідниця вживає як синонімічні терміни „монофункціональне” й „первинне” спонукання, а також „поліфункціональне” та „вторинне” спонукання. С. Харченко виділяє спеціалізовані та неспеціалізовані форми вираження спонукання [Харченко 2001: 10]. При цьому запропоновані терміни майже повністю збігаються в значенні з термінологією, ужитою Г. Дрінко. С. Мясоєдова виділяє прямі та непрямі способи вираження спонукання, поділяючи непрямі, у свою чергу, на експліцитно та імпліцитно виражені [Мясоєдова 2001: 10]. Найбільш розгорнуту класифікацію спонукальних конструкцій подала в дисертації О. Нарушевич-Васильєва. Дослідниця оперує синонімічними термінами „первинне = пряме = спеціалізоване” спонукання та „вторинне = непряме = неспеціалізоване” спонукання [Нарушевич-Васильєва 2002 : 9]. Порівняймо випадки вживання різних термінів на позначення спонукальних конструкцій вищеназваними дослідниками з урахуванням наведених ними прикладів (якщо такі є):

Предик. центр виражено:	Г. Дрінко	С. Харченко	С. Мясоедова	О. Нарушевич-Васильєва
1) дієсловом у формі 2-ої особи одн./мн.	Монофункц. <i>Відповідай мені.</i>	Спеціалізов. <i>А ви не смійтесь!</i>	-	Пряме, первинне, спеціалізов.
2) дієсловом у формі 1-ої особи мн. або „давай”/ „давайте” + інфінітив	Монофункц. <i>Давайте підемо до вітальні.</i>	Спеціалізов. <i>Ходімо!</i>	-	Пряме, первинне, спеціалізов.
3) дієсловом у формі 1-ої особи одн. + „давай”/ „давайте”	-	-	-	-
4) перформативом	Монофункц. <i>Тоді раджу вам вийти заміж.</i>	Спеціалізов. <i>Прошу, сідайте.</i>	-	Пряме, первинне, спеціалізов. <i>Раджу тобі прочитати цю книгу</i>
5) дієсл. 3-ої ос. одн./мн. + хай/нехай	Монофункц. <i>Та хай тато й каже!</i>	Спеціалізов. <i>Нехай Андрій пише</i>	-	-
6) безособ. дієслівною формою	-	-	-	Непр. експл. <i>Палити заборонено</i>
7) номінативом	Поліфункц. <i>Вогонь!</i>	Неспеціаліз. <i>Вогонь!</i>	-	Пряме, спеціалізов. <i>Мінне поле!</i>
8) модальним дієсловом + інфін.	Поліфункц. <i>Ви повинні послати за допомогою.</i>	-	Непряме. <i>Ні, не можеш зостатися тут...</i>	-
9) дієсловом дійсн. спос.	Поліфункц. <i>Тоді</i>	-	Непряме. <i>Понесеш на</i>	Непряме імпліц.

	<i>постежите за дитячими змаганнями.</i>		<i>станцію.</i>	
10) дієсловом умовн. спос.	Поліфункц. <i>Вам би краще піти.</i>	-	Непряме.	Непряме експліц.
11) інфінітивом	Поліфункц. <i>Розмістити людей.</i>	-	Непряме	Непряме експліц. <i>Покласти зброю!</i>
12) вокативом	-	Неспеціал. <i>Галино! Галю!</i>	Непряме. <i>Пане Семаківський!</i>	-
Інші типи речень: А) спон. реч. з невербаліз. предикатом адверб. типу	-	Неспеціал. <i>Під землю!</i>	-	Спеціалізов. <i>Вперед!</i>
Б) квазіречення спон. модал.	-	Неспеціал. <i>Тпру!</i>	-	-

Розроблені класифікації охоплюють широкий набір мовленнєвих спонукальних ситуацій, проте кожна з них, характеризуючи значну кількість висловлень, залишає поза увагою деякі спонукальні конструкції. Таким чином, усі чотири проаналізовані класифікації доповнюють одна одну. Розбіжності спостерігаємо лише в трактуванні речень із невербалізованим предикатом адвербіального типу та конструкцій, предикативний центр яких виражено номінативом. В усіх інших випадках автори вживають терміни „первинне”, „пряме”, „спеціалізоване”, „монофункціональне” спонукання та „вторинне”, „непряме”, „неспеціалізоване” спонукання паралельно як синонімічні.

Аналіз зібраного матеріалу показав, що всі спонукальні конструкції української мови можна поділити на декілька груп. Відповідно до реалізації первинних (прямих) і вторинних (непрямих) функцій мовних одиниць слід виокремити первинні та вторинні спонукальні до дії форми. За засобами вираження спонукальної семантики необхідно розмежувати висловлення експліцитні та імпліцитні, причому виокремити їх і в межах первинних, і в межах вторинних типів.

До первинних прямих спонукальних конструкцій експліцитного вираження відносимо: 1) спонукальні конструкції з дієсловом у формі

синтетичного імператива, які є найпоширенішим засобом вираження спонукання в українській мові; 2) спонукальні конструкції з дієсловом у формі аналітичного імператива; 3) спонукальні конструкції з перформативним дієсловом. Предикативні центри таких речень виражені дієсловами, що містять закінчення-формалізатори типу *-мо, -імо, -ть, -те* тощо або ж безпосередньо самі постають у ролі формалізаторів (перформативи *просити, радити, наказувати* й под.). Функцію формалізатора (маркера, або індикатора), виконують також частки *хай, нехай, давай, давайте*, що входять до складу предикативного центру речення.

Найбільш активно в спонукальних реченнях у ролі предиката використані дієслова у формі 2-ої особи одн. та множ.: *Повір, ці слова від щирого серця!* (Світ молоді, 12.02.2009).

Наступне місце серед первинних прямих експліцитно виражених конструкцій за частотою вживання в публіцистичних текстах посідають речення із предикатом-дієсловом у формі 1-ої особи множ. наказового способу: *Однак повернімося до подій у Білогоріччі* (Музеї України, 24.12.2009).

Менш уживаними в текстах є предикати, виражені десемантизованим дієсловом „давай” („давайте”) 1-ої особи множ. наказового способу в поєднанні з інфінітивом, тобто представлені аналітичними формами: *Для початку, давай розберемося у твоїх почуттях* (Світ молоді, 12.01.2009).

Також мають місце конструкції із предикатом, вираженим 3-ою особою одн. та множ.: *Нехай більше говорить ваш співрозмовник* (Світ молоді, 15.01.2009); *Хай скільки Мірча Луческу й Рінат Ахметов говорять про престиж клубу ...* (Україна молода, 12.01.2009).

До первинних способів вираження спонукання слід віднести й так звані перформативи. Перформативи – це висловлювання, еквівалентні дії, вчинку. Серед таких слів-дій основними є *просити, благодіти, радити, наказувати, вимагати* тощо: *Редакція журналу „Музеї України” звертається до керівників творчих спілок, музейників з проханням підтримати...* (Музеї України, 08.01.2010).

Переходячи до аналізу імпліцитних первинних засобів вираження категорії спонукання, нагадаємо, що висловлення цього типу є залежними від конситуації. Лише знання ситуації дозволяє адекватно сприймати спонукальний потенціал таких висловлень. Розуміння закладеного у висловленні комунікативного наміру мовця можливе завдяки фоновим знанням учасників комунікації. Імпліцитні спонукальні речення не містять спеціальних формалізаторів (маркерів, або індикаторів), спонукальності, а тому є носіями специфічних засобів вираження імперативності. Розумінню спонукальної настанови імпліцитних висловлень сприяє контекст. До непрямих первинних імпліцитних форм, на нашу думку, слід зарахувати спонукальні

номінативні речення. Використовують їх для задоволення „комунікативних намірів мовця у ситуаціях, коли час максимально сконденсований” [Харченко 2001: 10]: *Рота, тривога!* (Дзеркало тижня, 5 – 11.12.2009); *Вогонь!* (Дзеркало тижня, 5 – 11.12.2009). Також до цієї підгрупи відносимо конструкції з такими спеціалізованими формами передачі спонукальної семантики, як етикетні формули. Дієслівні наказові форми часто відсутні в таких реченнях, а спонукання передають за допомогою етикетного вислову „будь ласка”. Наприклад:

Кравчук: Дозвольте... Дозвольте мені задати запитання.

Куликов: Так, будь ласка (Свобода слова, 09.11.2009).

Значну частину речень спонукальної модальності становлять конструкції, у яких предикат є носієм інваріантного імперативного значення. Це речення, які належать до вторинних непрямих способів вираження спонукальної модальності. У них замість форм наказового способу дієслова вжито інфінітив, форми дійсного способу або це взагалі бездієслівні речення. Отже, до експліцитних форм вираження непрямого вторинного спонукання належать конструкції із: 1) модальними словами в поєднанні з інфінітивом; 2) дієсловами дійсного способу; 3) дієсловами умовного способу; 4) інфінітивами; 5) звертанням.

Непрямі вторинні спонукальні висловлення можуть мати і експліцитний, і імпліцитний характер. Конструкції експліцитного типу мають нижчий ступінь прихованості, адже їх значення певною мірою визначене формально-синтаксичною структурою та лексичним складом усього речення. До конструкцій імпліцитного типу зараховуємо висловлення, значення яких є граматично не мотивованим, не зумовленим граматичною формою вираження, а передане тільки поданою в них інформацією та екстралінгвістичними чинниками. Як зазначає О. Нарушевич-Васильєва, у таких висловленнях спонукання передане найбільш приховано: їх прагматичне значення можна визначити лише з урахуванням контексту комунікації [Нарушевич-Васильєва 2002: 10]. Отже, до вторинних непрямих імпліцитно виражених конструкцій належать: 1) питальні речення; 2) розповідні речення зі значенням спонукання; 3) реченнями з неverbіалізованим предикатом адverbіального типу.

Перша підгрупа вторинних непрямих спонукальних конструкцій складається із речень, предикативне ядро яких виражене модальними словами в поєднанні з інфінітивом: *Тому я вважаю, уряд повинен бути відповідальним* (Свобода слова, 23.11.2009).

До другої підгрупи вторинних непрямих спонукальних конструкцій входять висловлення, предикативне ядро яких виражене дієсловами у формі дійсного способу. Це можуть бути форми і теперішнього, і майбутнього часу дієслова: *Але подумаємо* (=подумаймо) *логічно* (Високий замок, 03.12.2009); *Витягнемо* (=витягаймо) *його!* (Високий замок, 03.12.2009); *Отже, поїхали!* (Світ молоді, 12.01.2009).

До третьої підгрупи належать висловлення, предикативне ядро яких виражене дієсловами умовного способу: *Я б нікому не радила ходити по Парижу організованим натовпом* (Високий замок, 04.12.2009). Форми умовного способу, на відміну від інфінітива та індикатива, пом'якшують спонукальне значення.

До четвертої підгрупи входять висловлення, предикативне ядро яких виражене інфінітивами: *Пиво без паспорта не наливати!* (Україна молода, 12.02.2009). Такі волевиявлення є досить категоричними.

П'яту підгрупу складають речення, носієм спонукального значення в яких є звертання до співрозмовника (співрозмовників). Зміст таких вокативних речень часто є емоційно забарвленим і стилістично обмеженим: *Нестор Шуфрич* (=саме Ви відповідайте, а не інша особа); *Андрію, теж, будь ласка...* (Свобода слова, 23.11.2009). У розмежуванні власне вокативних і спонукальних вокативних речень велику роль відіграє контекст.

У низці нестандартизованих нечастотних ситуацій спонукування мовців передано іншими способами, що мають подекуди досить високий ступінь прихованості. До таких висловлень належать конструкції вторинного непрямого імпліцитно вираженого спонукування. Першу підгрупу вищеназваних конструкцій становлять питальні речення. Вони сприяють створенню приємного клімату спілкування та пом'якшують волевиявлення мовця: *Можете розкрити таємницю...?* (=розкрийте таємницю) (Донеччина, 23.11.2009).

Другу підгрупу утворюють розповідні речення зі значенням спонукування. Ірреальна модальність таких висловлень має досить високий ступінь прихованості, тому спонукальне призначення їх розкрито лише в конкретному контексті: *Молоді читачки „Високого Замку” цікавляться, який сімейний стан в Олега Голодюка...* (=розкажіть про Ваш сімейний стан) (Високий замок, 03.12.2009).

До третьої підгрупи вторинних непрямих імпліцитно виражених спонукальних конструкцій входять висловлення з невербіалізованим предикатом адвербіального типу. Характерною ознакою таких речень є наявність прислівника чи іменника в непрямих відмінках з прийменником або без нього, що передають обставинне значення. Такі речення є еліптичними: *Якщо з'явилися хворобливі вісники – нехайно у ліжку!* (Високий замок, 16.12.2009); *Ну, за безвізовий режим!* (Високий замок, 21.12.2009); *Стисло.* (=говорить стисло) (Свобода слова, 23.11.2009).

Згадувані дослідниками речення із предикатами, вираженими безособовою формою дієслова, та квазі-речення спонукальної модальності не виявлені в публіцистичних текстах, тому не зараховані до розроблюваної класифікації. Проте дослідження перебуває в стані розробки, що передбачає розширення й доповнення класифікації новим матеріалом.

Таким чином, у статті розглянуто всі виокремлені в публіцистичних текстах типи спонукальних конструкцій, що так чи інакше передають волевиявлення. Узагальнюючи результати дослідження, доходимо таких висновків: наявні класифікації спонукальних конструкцій хоча й охоплюють широкий набір мовленнєвих спонукальних ситуацій і характеризують значну кількість висловлень, проте залишають поза увагою деякі спонукальні конструкції; терміни „первинне = пряме = спеціалізоване” спонукування та „вторинне = непряме = неспеціалізоване” на позначення типів спонукальних речень є синонімічними й можуть замінювати одне одного з метою уникнення тавтології в тексті; усі виявлені спонукальні конструкції можна поділити на дві групи: 1) прямі первинні та 2) непрямі вторинні. У межах кожної групи доцільним видається виокремити конструкції експліцитного та імпліцитного характеру. Розмежування їх можливе завдяки наявності спеціальних формалізаторів, маркерів на позначення спонукальності з урахуванням також ступеня прозорості/прихованості імперативного значення.

Проблема опису спонукальних висловлень ніякою мірою не вичерпується простежуваними явищами, оскільки вона охоплює й семантичну, і формально-граматичну, і комунікативну структуру речень. Усі ці аспекти потребують цілісного та ємного вивчення, що уможливить належну їхню кваліфікацію.

Література

- Вихованець 1993** – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.; **Грищенко 2007** – Грищенко А. П. Спонукальне речення / А. П. Грищенко // Українська мова : енциклопедія. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.; **Дрінко 2005** – Дрінко Г. Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Г. Г. Дрінко. – Донецьк, 2005. – 21 с.; **Загнітко 2001** – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; **Каранська 1995** – Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.; **Мясоєдова 2001** – Мясоєдова С. В. Категорія спонукування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. В. Мясоєдова. – Х., 2001. – 16 с.; **Нарушевич-Васильєва 2002** – Нарушевич-Васильєва О. В. Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Нарушевич-Васильєва. – О., 2002. – 22 с.; **Харченко 2001** –

Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.

Шатілова О. С. Типи спонукальних висловлень в українських публіцистичних текстах початку ХХІ століття

Стаття присвячена проблемі класифікації типів спонукальних конструкцій. У ній проаналізовано наявні в україністиці останніх років роботи, що містять класифікації речень спонукальної модальності. Порівняно терміни, запропоновані різними авторами для позначення спонукальних висловлень. Побудовано класифікацію типів спонукальних конструкцій, виявлених у публіцистичних текстах початку ХХІ ст.

Ключові слова: спонукальне речення (конструкція), пряме / непряме спонукування, первинне / вторинне спонукування, експліцитні / імпліцитні форми.

Шатилова Е. С. Типы побудительных высказываний в украинских публицистических текстах начала ХХІ века

Статья посвящена проблеме классификации типов побудительных конструкций. В ней проанализированы работы украинистов последних лет, содержащие классификации предложений побудительной модальности. Сравниваются термины, предложенные различными авторами для обозначения побудительных высказываний. Создана классификация типов побудительных конструкций, выявленных в публицистических текстах начала ХХІ века.

Ключевые слова: побудительное предложение (конструкция), прямое / косвенное побуждение, первичное / вторичное побуждение, эксплицитные / имплицитные формы.

Shatilova O. S. Types of hortatory sentences in the Ukrainian publicistic texts of the beginning of the XXI-st century

Article is devoted a problem of classification of types of hortatory sentences. In it the works of Ukrainian scientific last years containing classifications of offers of an hortatory modality are analysed. The terms offered by various authors for a designation of hortatory sentences are compared. Classification of hortatory sentences types of the revealed in publicistic texts of the beginning of the XXI-st century is created.

Key words: hortatory sentence (construct), direct / indirect prompting, primary / secondary prompting, explicit / implicit forms.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Венгринюк Мирослава Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Габідулліна Алла Рашатівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри мовознавства і російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Гармаш Олена Миколаївна – здобувач кафедри мовознавства і російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Гуйванюк Ніна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дорогович Наталія Омелянівна – аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дубинець Зореслава Олександрівна – асистент кафедри гуманітарних наук, аспірант РВНЗ „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта).

Дьячок Наталя Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Єрмоленко Юлія Олександрівна – аспірантка кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Жовніренко Яна Григорівна – аспірантка кафедри загального та російського мовознавства і теорії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Зеленько Анатолій Степанович – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Іванишин Наталія Ярославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Калько Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кикоть Валерій Михайлович – поет, перекладач, прозаїк, перекладознавець, член Національної спілки письменників України? в. о. доцента кафедри теорії і практики перекладу та компаративістики Східноєвропейського університету економіки та менеджменту, м. Черкаси.

Колесникова Лариса Леонідівна – асистент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кравченко Маргарита Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Курило Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Лисиченко Тетяна Юріївна – аспірантка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Малиновська Анна Володимирівна – здобувач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, асистент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії.

Мінаєва Елла Вікторівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри російського мовознавства та комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Міронова Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Назар Роман Миколайович – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

Найрулін Анатолій Олександрович – старший викладач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Нікітіна Алла Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Побережна Ольга Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Одеського національного політехнічного університету.

Пономарьова Тетяна Олександрівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри російського мовознавства та комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пославська Наталія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету.

Приходченко Катерина Іллівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри українознавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту (м. Донецьк).

Прокопович Лідія Сигизмундівна – викладач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Я. Франка.

Путіліна Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

Семенюк Оксана Антонівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Синельникова Лара Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російського мовознавства та комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скиба Ірина Геннадіївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри юридичної лінгвістики та документознавства Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.

Соболева Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського мовознавства та комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сотова Тетяна Миколаївна – здобувач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Сухопар Василь Федорович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української, російської мов та прикладної лінгвістики НТУ „Харківський політехнічний інститут”.

Тараненко Ольга Геннадіївна – асистент кафедри англійської філології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Торчинський Михайло Миколайович – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української філології Хмельницького національного університету.

Фоміна Світлана Борисівна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чикібаєв Аркадій Геннадійович – викладач кафедри іноземних мов для неспеціальних факультетів Бердянського державного педагогічного університету.

Шаповалова Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.

Шатілова Олена Сергіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики, асистент кафедри української та російської мов Донецького національного університету.

Шульга Тамара Анатоліївна – кандидат філологічних наук, в. о. доцента кафедри методики викладання та культури української мови Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Шутова Ольга Олександрівна – викладач кафедри теорії перекладу Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Яковлєва Вікторія Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ясинецька Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 3 (21)

Частина II

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Мілєва І. В.
Коректор – Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 29.09.2010 р. Підп. до друку 29.10.2010 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 34,88. Наклад 500 прим. Зам. № 151.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.